

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ

МАТЕРІАЛІВ.

НОВІ ВІДКРИТТЯ

І ЗНАХІДКИ.

СТАТТІ.

РЕЦЕНЗІЇ.

ХРОНІКА.

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ.

ДИСКУСІЇ.

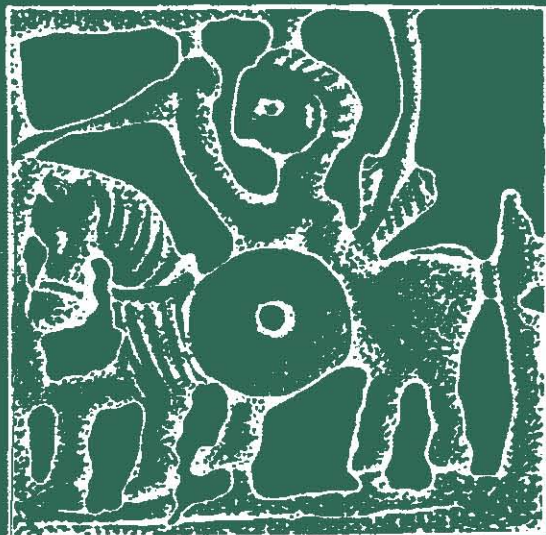
АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ.

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ.

•3•1997

Цей збірник присвячено пам'яті видатного українського археолога доктора історичних наук професора В. Ф. Генінга.

У номері вміщено статті учнів непересічного вченого, у яких продовжуються та розкриваються ідеї його багаторічної невтомної праці на ниві археологічної науки.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Настоящий сборник посвящен памяти выдающегося украинского археолога доктора исторических наук профессора В. Ф. Генинга.

В номере помещены статьи учеников незаурядного ученого, в которых раскрываются и продолжают идеи его многолетнего неустомимого труда на ниве археологической науки.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВІНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. МІХЄЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМІРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.03.97. Підп. до друку 15.09.97. Формат 70×108¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12. Тираж 1000 прим. Зам. № 0/8/90 8.

Оригінал-макет та плівки виготовлені редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

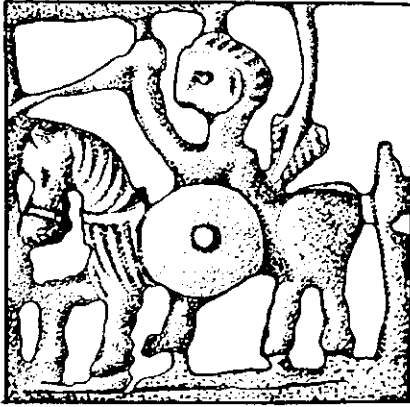
Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛИМКОВА

Художній редактор М. М. ІСВЛІС
Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

Надруковано на Комбінаті друку видавництва «Преса України».
252047, Київ-47, Проспект Перемоги, 50.

АРХЕОЛОГІЯ

• 3 • 1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається

щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 Від Головного редактора
- 4 БУНЯТЯН К. П. В. Ф. Геній: сторінки життя та творчості
- Статті
- 7 **ГЕНІЙ В. Ф.** Кредо соціоісторичного напрямку сучасної археології
- 15 ПAVЛЕНКО Ю. В. Структура та розвиток етнічної спільності
- 25 КОСН В. Ю. До проблеми типології етнічних спільностей (за матеріалами фінального палеоліту Середземноморської області)
- 32 БУНЯТЯН К. П. Скотарство та спосіб життя
- 40 ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Реконструкція чисельності катакомбного населення за курганными похованнями Північного Причорномор'я
- 49 ПРЯХІН А. Д. До виділення мосолівського горизонту доби пізньої бронзи євразійського степу та лісостепу
- 57 СМІРНОВА Г. І. Про етнокультурні зміни в розвитку середньодністровського регіону в VII ст. до н. е.
- Публікації археологічних матеріалів
- 66 ОТРОЩЕНКО В. В. Чотирикамерні склепи синташтинської доби
- 72 МОШКОВА М. Г. Фібули кочовиків Південного Приуралля
- 81 ПЕТРІН В. Т. Палеолітичне печерне святилище на межі Європи та Азії (Південний Урал)

Дискусії

88 **ЗАХАРУК Ю. М.** До питання про вихідні принципи археології

93 **РИЧКОВ М. О.** Реконструкція минулого в археології

До методики археологічних досліджень

101 **НІКОЛОВА А. В., МАМЧИЧ Т. І.** До методики класифікації посуду ямної культури

115 **ПАЧКОВА С. П.** Спеціалізоване виробництво у племен зарубинецької культури

Нові відкриття і знахідки

135 **ЖУРАКОВСЬКИЙ Б. С., ЗАСЦЬ І. І.** Забезпечення водою трипільських поселень

139 **РОЗДОБУДЬКО М. В., ТЕТЕРЯ Д. А.** Матеріали до датування переяславських «змійових» валів

141 **БЕЛЕЦКИЙ С. В.** К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской

Рецензії

146 **СМИРНОВ С. В. Ю. А. Мочанов.** Древнейший палеолит Диринга и проблема внетропической прародины человечества.— Новосибирск: Наука, 1992.— 224 с.

Хроніка

153 **МОЦЯ О. П.** Створено український національний комітет МУСА

Вітаємо ювілярів

154 До 60-річчя Володимира Никифоровича Станка

155 До 70-річчя Володимира Даниловича Барана

158 Наші автори

159 Список скорочень

Від головного редактора

Збірку присвячено пам'яті видатного археолога доктора історичних наук, професора Володимира Федоровича Генінга (1924—1993). Учений, педагог, організатор — Володимир Федорович лишив глибокий слід у науці, який ще потребує осмислення. Але масштабність його є очевидною.

Проблеми, яких автори торкаються у статтях, лише деякою мірою відбивають коло інтересів та напрямки діяльності В. Ф. Генінга — насправді глобальних і щодо хронологічного діапазону, і щодо проблематики. Творчий шлях Володимира Федоровича — шлях активних, наполегливих та невтомних пошуків, сміливих рішень, впровадження оригінальних розробок, постановки нестандартних завдань. Ним відкрито тисячі пам'яток, досліджено сотні, виділено десятки нових археологічних культур, запропоновано оригінальні реконструкції різних боків життя давніх суспільств. В. Ф. Генінг був прихильником розробки нових напрямків, упровадження нових методів, багато зусиль доклав для вдосконалення процедури археологічного дослідження, розробки теоретичних проблем археології.

З Інститутом археології НАН України пов'язано останні 20 років життя вченого. Це і час його найбільшого творчого злету, спрямованого на розробку теоретико-методологічних проблем археології.

В. Ф. ГЕНІНГ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ

К. П. Бунятян

Володимир Федорович Генінг народився 10 травня 1924 р. у с. Подсосново Алтайського краю. Напередодні війни закінчив школу. Під час війни працював у трупармії.

1948 р., працюючи вчителем та навчаючись у Пермському університеті, В. Ф. Генінг провів свою першу експедицію, скопіювавши малюнки Писаного каменю та здійснивши невеликі розкопки біля його підніжжя. Його вчителем був О. М. Бадер. Формування світогляду майбутнього вченого проходило в творчій обстановці повосенних років та у спілкуванні з такими видатними вченими як О. П. Смирнов, О. Я. Брюсов, Г. Ф. Дебсц, С. В. Кисельов та ін.

1954 р. В. Ф. Генінг очолив Удмуртську археологічну експедицію. Відтоді археологія та історія цього краю на тривалий час, незалежно від місця роботи, лишалася в колі його інтересів. Тут ним відкрито сотні пам'яток¹. Дослідження старожитностей Удмуртії, їх систематизація й осмислення надали можливість вперше поставити проблему формування удмуртського народу та віднести його витoki до IV—V ст.²

У 1955—1958 рр. Володимир Федорович навчався в аспірантурі Інституту історії, мови та літератури Казанської філії АН СРСР. Ненадовго увійшла Татарія в життя молодого вченого, та й тут він встиг багато³.

Де б не працював Володимир Федорович, вражає широта його інтересів, досконале знання краю. Удмуртія, Татарія, Башкирія, Приуралля та Зауралля, Західний Сибір, Північний Казахстан — сходжено тисячі кілометрів, розвідано й обстежено тисячі пам'яток, розкопано — сотні. Складено карти археологічних пам'яток, проведено їх культурно-хронологічну атрибуцію, отримані в процесі розкопок матеріали систематизовано у понад 20 археологічних культур. У цьому виявився не лише величезний творчий потенціал, а й визначні організаторські здібності.

Певною мірою різнобічне обдарування Володимира Федоровича розквітло за роки роботи в Уральському університеті (1961—1974). У ці роки він очолював одну з найбільших тоді експедицій — Уральську, основною метою якої було дослідження пам'яток Західного Сибіру та Зауралля. Згодом роботи поширилися на Челябінську, Курганську, Тюменську та Омську області. Вражас не лише територіальний, а й хронологічний діапазон польових досліджень — від палеоліту до середньовіччя. Серед сотень пам'яток вкажу на одну — Синташту, яка має принципове значення для розв'язання індо-арійської проблеми⁴.

При історичному факультеті Уральського університету Володимир Федорович організував археологічну лабораторію, яка стала центром уральської археології. Тут велася величезна польова, наукова та видавнича діяльність, виховувалися кадри науковців, було налагоджено серійне видання «Вопросы археологии Урала». Сьогодні учні Володимира Федоровича працюють у багатьох наукових та освітніх закладах Росії та інших країн⁵.

Певно, саме життя в багатонаціональному краї, спілкування з різними народами викликали інтерес Володимира Федоровича до етнічних проблем. Вагомий внесок ним зроблено у вивчення етногенезу удмуртів, башкирів, угорців, мансі, кетів, марійців, появи та проживання ранніх болгар на Волзі⁶. Ним поставлено питання про час та умови формування уральської

етнічної (мовної) спільності і її зв'язок з індосвропейською. Етнічні дослідження з часом призвели до створення оригінальної концепції етнічного розвитку за первісності⁷.

Та разом з цим все гостріше поставала проблема можливостей та засобів етнічних реконструкцій за археологічними джерелами, проблема зв'язку рівнів етнічної та археологічної класифікації. Пошуки в цьому напрямку призвели до конструювання понять археолого-етнічний комплекс та археолого-етнічний тип як інструментів переведення археологічної інформації в етнічну. Розгорненого впровадження ця ідея набула у двох монографіях⁸.

Польова робота, культурно-хронологічне впорядкування пам'яток, їх публікація ніколи не були кінцевою метою роботи Володимира Федоровича. Все це було підпорядковано головній меті: осмисленню соціально-історичного розвитку давніх суспільств. Саме ця кінцева мета й спричинила інтерес ученого до теоретичних проблем археології. Вони й стали в центрі уваги В. Ф. Генінга з переїздом 1974 р. до Києва на посаду заступника директора Інституту археології НАН України з наукової роботи.

У розробці теоретико-методологічних проблем Володимир Федорович вбачав подолання труднощів історичного пізнання за археологічними джерелами, розширення інформаційного потенціалу матеріальних джерел. Він рішуче виступав проти обмеження археології джерелознавчими студіями, тобто історією матеріальної культури. З цією метою він звертається до історії археології⁹, аналізу розвитку різних її напрямків¹⁰, а також розробляє концепцію предмету і об'єкту археологічної науки. У концентрованому вигляді вона характеризує мету археології, межі її пізнавальних можливостей, специфіку наукової системи археології та її відмінність від інших наук історичного профілю, а також визначає провідні завдання археології, зокрема її соціоісторичну спрямованість¹¹. З колом цих проблем тісно пов'язано й увагу вченого до провідної категорії археологічного пізнання — археологічної культури, її матеріального та соціологічного змісту. На жаль, капітальна узагальнююча праця з проблеми АК лишилася не завершеною.

Займаючись теоретичними проблемами найвишого рівня, Володимир Федорович намагається заповнити й той розрив, що існує між теоретичним та історичним рівнями дослідження, а саме, шляхом створення дослідницьких програм, спрямованих на розв'язання конкретних завдань. Складовою їх частиною була розробка нових методів аналізу археологічних джерел з метою отримання соціологічної інформації¹². Паралельно з цим провадилася робота з аналізу та побудови загальної структури археологічного пізнання як багаторівневої логічно ув'язаної системи¹³.

Уособлюючи кращі традиції нашої археології — енциклопедизм знань, широту інтересів, високу культуру мислення, Володимир Федорович започаткував новий напрямок — соціоархеологію¹⁴.

Енергії та працьовитості вченого вистачало на все — на задоволення власних різнобічних наукових інтересів, увагу до колег та початківців, пропаганду археологічних знань. Він не був байдужим до жодної з проблем археології — ні наукової, ні організаційної. Володимир Федорович був невичерпним джерелом ідей і з роками кількість їх зростала. Про це, зокрема, свідчить полишений ним спадок — понад 200 праць. Багато ідей лишилися не реалізованими, а праць — не завершеними, та й ніякого життя не вистачило б на це.

Не все в творчій біографії В. Ф. Генінга складалося вдало. Деякі з розроблюваних ним напрямків не сприймали, інші гостро критикували. Та Володимир Федорович наполегливо й рішуче йшов своєю дорогою. Її було освітлено глибокою відданістю справі, закоханістю в археологію. Я певна, що науковий доробок В. Ф. Генінга ще буде предметом багатьох спеціальних досліджень. Хай ця скромна збірка буде даниною пам'яті нашому Вчителю й колезі.

Примітки

- ¹ *Генинг В. Ф.* Археологические памятники Удмуртии.— Ижевск, 1958.— 192 с., карта.
- ² *Генинг В. Ф.* История населения Удмуртского Прикамья в пьаноборскую эпоху.— Ч. I.— Чегандинская культура (III в. до н. э. — II в. н. э.).— Свердловск, 1970.— 224 с., приложение (ВАУ, вып. 10); Ч. II.— Памятники чегандинской культуры (III в. до н. э. — II в. н. э.).— Свердловск, 1971.— 160 с., приложение (ВАУ, вып. 11).
- ³ *Генинг В. Ф., Казаков Е. П.* Археологические памятники у с. Рождествено.— Казань, 1962.— 126 с.; *Генинг В. Ф., Халиков А. Х.* и др. Археологическая карта Татарской АССР. Предкамье.— М., 1981.
- ⁴ *Генинг В. Ф.* и др. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казхстанских степей.— Челябинск, 1992.— 408 с.
- ⁵ Внесок В. Ф. Генинга в археологію Уралу частково висвітлено: *Ковалева В. Т.* В. Ф. Генинг и археологическая наука в Уральском университете // *Летописцы родного края.*— Свердловск, 1990.
- ⁶ *Генинг В. Ф., Халиков А. Х.* Ранние болгары на Волге.— М., 1964.— 178 с., приложение.
- ⁷ *Генинг В. Ф.* Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.
- ⁸ *Генинг В. Ф.* Этническая история Западного Приуралья на рубеже нашей эры.— М., 1988.— 240 с.; *Генинг В. Ф.* Древняя керамика: методы и программа исследования в археологии.— К., 1992.— 188 с.
- ⁹ *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии: у истоков формирования марксистских основ советской археологии.— К., 1982.
- ¹⁰ *Генинг В. Ф.* и др. Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.
- ¹¹ *Генинг В. Ф.* Объект и предмет науки в археологии.— К., 1988.
- ¹² *Генинг В. Ф.* и др. Формализованно-статистические методы в археологии.— К., 1990.
- ¹³ *Генинг В. Ф.* Структура археологического познания: Проблемы социально-исторического исследования.— К., 1989.— 296 с.
- ¹⁴ *Генинг В. Ф., Генинг В. В.* Очерки философии социо-археологии.— К., 1992.— 251 с.

КРЕДО СОЦІОІСТОРИЧНОГО НАПРЯМКУ СУЧАСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

В. Ф. Генінг

Соціоісторичний напрямок має за мету підняти дослідження історичного процесу до рівня, що характеризує соціальну структуру конкретного СІО/АК як систему сталих та впорядкованих зв'язків, детермінованих відносинами соціальних груп.

1. Проблема змісту будь-якого напрямку повинна завжди розглядатись у контексті визначення об'єкту і предмету своєї науки. Це необхідно для того, щоб даний напрямок не ставив пізнавальних завдань, що виходять за межі своєї предметної області. Необхідно зауважити, що категорії предмету й об'єкту для кожної науки, особливо таких як історія та археологія, які вивчають високорозвинені і складноорганізовані системи, не однозначні. Це обумовило і те, що їх всебічні дослідження не можуть бути виконані однією наукою, і те, що дослідження таких об'єктів виконується звичайно в структурі широкого понятійного апарату.

Віднесення археології до історичних наук та вужче — до гуманітарної історії, на відміну від природознавчої, не викликає сумніву. Об'єктом пізнання загальної історії є еволюція в просторі та часі окремих суспільств — соціально-історичних організмів (СІО) — народів як цілісних систем, здатних до соціального та біологічного самовідтворення. При цьому за просторово-часовою еволюцією криється і фізичний, і соціологічний зміст: структурна організація і розвиток (перетворення) соціальної життєдіяльності. Якщо все людство загалом виступає як макросистема — соціум (соціальна форма життєдіяльності або соціальна форма руху матерії), то кожний СІО — це мінісоціум, у якому об'єктивно відтворюються суттєві параметри макросистеми у специфічних просторово-часових варіаціях.

Процес життєдіяльності мінісоціумів, які змінюють один одного, складає історичний розвиток соціуму. Але багатство властивостей складноорганізованих об'єктів історії досліджується різними науками, які групуються за способами пізнання та ступенем наближеності до реальності, що вивчається. Для обґрунтування такого групування філософи пропонують абстракцію-визначення об'єктивного предмету знання (ОПЗ), яке дозволяє кожній науці (або її напрямку) виділити в об'єкті «ті специфічні найзагальніші властивості, зв'язки і відношення або загальні елементи, якими характеризується об'єкт і загалом, і за всіма своїми окремими проявами»¹. Такий підхід допомагає найповніше розкрити багатогранну сутність різних боків досліджуваного об'єкту — СІО, встановити конкретну предметну область пізнання кожної науки, яка визначає систематизовану побудову та специфіку знання про об'єктивну реальність даної області. Окрім того, ОПЗ дає можливість упорядкувати систему класифікації історичних наук. На макрорівні тут відокремлюється археологія, для якої до загального визначення ОПЗ історії

додається положення, що характеризує специфіку даної історичної науки. ОПЗ археології є просторово-часова еволюція СІО, що розглядається за опередмеченими залишками їх життєдіяльності. Остання включає два органічно пов'язаних компоненти — живу діяльність та опередмечену, що «застигла» в предметному світі². Залишки опередмеченої діяльності кожного суспільства у значній кількості збереглися в археологічних пам'ятках, що й складає об'єктивні передумови для вивчення історії суспільств, які не мають ще писемності (або з інформативною її обмеженістю). Даний ОПЗ дозволяє виявити головні принципи формування археологічного пізнання — специфічної форми пізнавальної діяльності і знання як особливого різновиду історичного знання³. Все це і визначає археологію на макрорівні як специфічну науку, що вивчає історію переважно ранніх суспільств зі слабо розвиненими інформаційними системами за залишками їх предметного світу — археологічними пам'ятками. Предмет археології на цьому рівні фіксує основи окремої науки, визначаючи лише найзагальніші пізнавальні завдання і операції з даними про об'єкт та як ті чи інші його закони, зв'язки та властивості знаходять відображення в логічній формі цієї науки.

Якщо перелічені параметри характеризують науку на макрорівні як особливий відділ у генеральній класифікації гуманітарного знання⁴, то специфічні підходи до пізнання об'єкту — СІО, його різних властивостей будуть в археології обґрунтовуватись специфічними ОПЗ, оскільки саме вони визначають дослідницькі завдання, пізнавальні операції і кінцевий результат, який характеризує СІО. Це й буде характеризувати особливі наукові напрямки, кожен з яких виробляє специфічний тип археологічного знання. Але тоді в об'єкті археології, як і в її предметі, повинна зберігатися деяка константа, яка забезпечує якісну єдність і спадковість археологічного знання, загалом обумовленого особливим видом пізнавального процесу. Виходячи з визначення ОПЗ археології — опередмеченості, на макрорівні такою константою є археологічні пам'ятки, які містять залишки опередмеченостей, а початкове знання про предметний світ стародавніх суспільств буде виступати як інваріантне, що складає постійний компонент, який змінюється лише залежно від загального рівня розвитку способів первинного дослідження (польових робіт) та рівня кваліфікації вченого.

Інваріантне знання — це знання про археологічні пам'ятки, вже досліджені або ще тільки виявлені, але лише в тій мірі, в якій результати дослідження зафіксовано документально: описами, кресленнями тощо. Особливу категорію складають залишки, які зберігаються в музеях. Їх можна обстежити знову в будь-який час. Все це створює той фундамент, на якому ґрунтуються концептуальні побудови будь-якого археологічного напрямку. Інваріантний характер цього шару знання визначається тим, що в загальній системі археологічного знання він як один з невід'ємних її компонентів не змінюється за певних трансформацій інших частин — реконструкцій, пояснень, концепцій тощо, пов'язаних з різними підходами в пізнанні, виходячи з різних визначень ОПЗ та фундаментальної археологічної теорії (ФАТ)⁵.

В основі формування інваріантності лежить фіксований археологічний факт — основа для формування артефакту — наукового факту, яким і оперують у процесі дослідження⁶, а в цілому, ймовірно, археологічне джерелознавство в тій частині, де воно спрямоване на створення бази вихідних фактів. До цього ж слід віднести розробку методик польових досліджень, яка забезпечує максимальну об'єктивність фіксації залишків і їх початковий опис; питання збереження колекцій і їх публікації. Окремо слід зауважити, якою мірою сюди необхідно включити первинну класифікацію археологічних фактів, особливо їх співвіднесення з АК, оскільки це також одна з форм упорядкування і зберігання інваріантного знання. Далі уявляється правомірним віднесення до джерелознавства також первинних реконструкцій на ґрунті археологічних об'єктів (особливо польових спостережень). Це — реконструкції на рівні способу життя, які характеризують предметно-технологічний спосіб діяльності, коли головне завдання зводиться до того, щоб показати поєднання засобів діяльності з її суб'єктом. Предметно-технологічні реконструкції (ПТреконструкції) — це відтворення первинних компонентів життєдіяль-

ності на рівні повсякдення⁷ як емпіричної даності конкретних СІО/АК (ПТреконструкції житла, поховального звичаю, способів приготування їжі, плавлення металу тощо, які включають і реконструкції елементів, що їх складають: у поховальному звичаї — костюм небіжчика тощо). Мета ПТреконструкції — відтворення окремого явища повсякденного життя індивіда, суспільства. ПТреконструкції є вихідною ланкою подальших історичних пошуків, оскільки вони складають компоненти СІО/АК в описах, які стають предметом спеціальних досліджень при вирішенні специфічних завдань, що визначаються кожним науковим напрямком.

У цьому вигляді археологічне джерелознавство, що містить інваріантне знання, може виступати як єдина загальнонаукова дисципліна (розділ науки) зі своїми специфічними проблемами. Методичні і методологічні розробки джерелознавчих проблем повинні сформувати її пізнавальну систему або загальноархеологічну парадигму як сукупність певних моделей і правил створення бази первинного археологічного інваріантного знання⁸. У такому обсязі археологічне джерелознавство компенсує неповноту об'єкту пізнання, обмеженого для сприйняття лише джерелами, та подає СІО/АК як цілісність з боку буденної діяльності (на рівні способу життя).

Інваріантність виступає як певний підхід до структурування археологічного знання, а також до об'єкту дослідження, і в цьому плані воно стає необхідною умовою побудови теоретичного знання археології, яке розробляється окремими науковими напрямками, тому що на його підставі буде формуватись емпірична база будь-якої теорії, яка завжди включає артефакти не в початковому вигляді, а перероблені спеціальними операціями. Ці операції належать до джерелознавства, яке формує кожен археологічний напрямок. Для ясності можна умовно називати описане інваріантне археологічне знання археологічним джерелознавством на відміну від емпіричної бази — сукупності артефактів, які виділяються для вирішення конкретного завдання, з якими роблять різні дослідницькі операції, спрямовані на виявлення емпіричних закономірностей, що інтерпретуються потім в історичній концепції.

Таким чином, кожний науковий напрямок вибирає в об'єкті археології — окремих СІО/АК — специфічний підхід, фіксує його у визначенні ОПЗ, на ґрунті якого і розробляються основи ФАТ певного наукового напрямку.

2. Наука — система, що розвивається, а зміст її формується з сукупного результату діяльності всієї наукової громади. Це означає, що змінюються і уявлення про об'єкт та предмет, що буде фіксуватись уже на нижчому рівні при збереженні інваріантного шару знання і тих особливостей, які були визначені на макрорівні.

Концепція періодизації археології вже висвітлена⁹, тому нагадаю лише, що в розвитку археології виділено три періоди, кожен з яких виступає і особливим макронапрямком: археологія старожитностей, культурархеологія і соціоархеологія. У контексті поставленої проблеми розглянемо лише період соціоархеології, який почав формуватись у вітчизняній археології на початку 30-х рр. (у західній археології це пов'язано з групою «нової археології» 60-х рр.), коли як ОПЗ виділяється соціальний бік СІО/АК. Цей процес відбувався в умовах впровадження матеріалістичної концепції і найчіткіше виражений у марксистському вченні про соціальні формації¹⁰. У змісті ФАТ, як і в інших науках, закріпилась ідея примату економічного чинника, що дестермінує весь розвиток суспільства. Основу ФАТ складають два соціологічні закони: відтворення життєдіяльності СІО/АК і опредмечення соціальних потреб.

Соціологічний напрямок був якісно новим етапом у розвитку археології. Усі раніше існуючі напрямки зводили до рангу універсального, загального будь-які окремі явища. Зокрема, класичний напрямок висував головним мистецтвознавчий аналіз джерел, еволюційний — ідею прогресивного розвитку культури, палеоетнологічний — дослідження етнічної історії, культурно-історична школа — ідеї дифузії культури тощо. Соціологічний напрямок не відкидав ці концепції, а включав їх як окремі теорії до своєї концепції матеріалістичного розуміння історії. Соціологічний напрямок поставив завдання розглядати археологічні об'єкти як залишки життєдіяльності людей з точки

зору їх соціально-історичного розвитку, а відтак визначив мету дослідження: історія суспільства¹¹.

Аналізу виникнення соціологічного напрямку присвячено спеціальні роботи¹², тому розглянемо цю проблему лише в світлі сучасного розвитку археології. Спочатку я вважав, що соціологічний напрямок, а в подальшому і період (соціоархеології), складають єдиний процес, тому археологія повністю включається до розряду історичних наук. В основі цього лежала ідея формацийного розвитку соціуму, яка в системі археологічного пізнання виступала загальносоціологічним рівнем його ФАТ. Предметом науки в цьому випадку виступало вивчення закономірностей розвитку СІО/АК.

Але тепер зрозуміло, що багатогранне багатство властивостей соціуму, як і окремих СІО/АК, породжує і багато ракурсів пізнання, а відтак і специфічних підходів до дослідження. Дійсно, вже у період культурархеології розвиток культури був головною ідеєю лише на макрорівні. У межах цієї ідеї розвивалася низка напрямків — еволюціонізму, палеостенології, культурно-історичної школи тощо, які мали специфічні особливості саме у підвалинах теорії та фіксувались в ОПЗ. Певно, у соціоархеології як особливому періоді розвитку науки в межах соціологічного напрямку також будуть розвиватись окремі наукові концепції або напрямки, що принципово візняться за підходом до розкриття сутності об'єкту пізнання, причому ці підходи часто не протистоять, а взаємодоповнюють один одного, ширше та глибше розкриваючи багатогранний об'єктивний зміст об'єкту пізнання. Ця ситуація вже починає окреслюватись у ряді дискусійних статей¹³. Як співвідноситимуться різні напрямки, важко сказати, але в чітку систему класифікації традиційних розділів археології вони не вписуються¹⁴.

Найчіткіше поки що виділяються соціокультурний та соціоісторичний напрямки. Соціокультурний напрямок, з одного боку, продовжує традиції попереднього періоду культурархеології, а з іншого — збагачується ідеями, що розробляються в культурології і соціології. Суть його полягає в тому, що дослідження проблем соціального розвитку ведеться в шарі культурологічного знання. Деякі археологи навіть вбачають головне завдання археології у вивченні культурогенезу¹⁵. Певно, пошуки в цьому напрямку правомірні і можуть принести нові відкриття. Але потрібно чітко розмежовувати підходи до дослідження, розробляти структуру об'єкту та предмету соціокультурного напрямку, принципи фундаментальної теорії, її методологічні засади тощо, словом, свою логіку і методологію пізнання. Слід мати на увазі, що «підводні рифи» та труднощі цього напрямку починаються з перших же кроків — визначення категорії «культура», яких відомо дуже багато. Але це — за межами даної публікації.

Визначаючи соціоісторичний напрямок у межах соціоархеології, звернемося до питання про ОПЗ як певної абстракції, що дозволяє чіткіше окреслити його специфіку. Вирішальної ролі в цьому процесі набуває категорія опредмеченості¹⁶ як специфічний бік соціуму, що використовується для пізнання історії окремих СІО/АК. Предметний світ у даному випадку розглядається в системі субстанціонально-компонентного зрізу соціуму, де поруч з ним системотворчими компонентами виступають людина/суспільство, знання/ідеї та діяльність/спілкування¹⁷. Опредмеченість виступає тут як єдність предметного світу і діяльності, оскільки сама діяльність виступає як єдність безпосередньої діяльності і опредмеченої¹⁸, втіленої в матеріальних засобах, якими супроводжується діяльність. Причому діяльність береться як певна мета, спрямована на задоволення передусім матеріальних потреб, що детермінують розвиток і відтворення СІО/АК як автономного міні-соціуму¹⁹.

Соціоісторичний напрямок має на меті підняти дослідження історичного процесу до рівня, що характеризує соціальну структуру конкретних СІО/АК як систему сталих та впорядкованих зв'язків, детермінованих відносинами соціальних груп. Саме в процесі життєдіяльності і виникають різні соціальні відносини, що формують цілісне суспільство. Соціальні відносини, оскільки вони охоплюють всю систему життєдіяльності, у широкому розумінні включають і взаємодію людей між собою (на рівні фізичного — шлюб, сім'я і ду-

ховного — взаємодія ідей, знання) і взаємодію людей з предметним світом та природою. У цьому процесі відбувається «оброблення природи людьми» і «оброблення людей людьми»²⁰. У першому випадку відносини характеризують як систему «природних відносин (в процесі праці, пов'язаних зі створенням споживчих вартостей, побутових — з відтворенням природних даних сукупного індивіду; дозвілля — з розвитком природних особливостей індивідів, наприклад, тіла тощо), завдяки яким перш за все утворюється зв'язок у людській історії, утворюється історія людства»²¹. У другому випадку — це система суспільних відносин, що виникають з «діяльністю, пов'язаною з впливом людей один на одного з метою організації, утворення суспільства, створення необхідних рамок для існування і розвитку відносин до природи. Суспільні відносини — це ... діяльність людей, що виступає як співробітництво багатьох індивідів у зв'язку з відношеннями один до одного»²². Але відносини між людьми, як і обробка «людей людьми», виникають завжди з приводу третього, яким виступає матеріальний світ (враховуючи і саму людину), пов'язаний з задоволенням соціальних потреб людей.

Соціальні відносини, і природні, і суспільні, включають, як видно, предметний світ — у першому випадку безпосередньо, тому що на нього спрямована діяльність людей, у другому — опосередковано, тому що з приводу нього складаються відносини. У цьому плані можна говорити, що відносини людей пізнаються через аналіз відносин предметного світу. Але це ніяк не значить, що відносини речей зводяться до суспільних відносин. У даному випадку мається на увазі, що предметний світ виступає невід'ємним елементом у процесі взаємодії суб'єктів діяльності, на підставі яких виникають суспільні відносини. Цей предметний світ дозволяє реконструювати саму діяльність, і лише на ґрунті реконструйованої картини соціальної діяльності суб'єктів (груп) аналізується система їх соціальних відносин. Короткий огляд проблеми дозволяє сформулювати ОПЗ соціоісторичного напрямку і внести його специфічний підхід у загальне визначення.

ОПЗ соціоісторичного напрямку археології є просторово-часова еволюція СІО/АК, що розглядається за певними залишками їх життєдіяльності з боку відображення ними системи соціальних відносин кожного конкретного СІО/АК.

У пізнанні соціальні відносини лежать в основі структурування суспільства, вияву в ньому певних підрозділів, що завжди виступають як соціальні групи. Звичайно, безпосереднім носієм соціальних якостей є індивід, але людина за своєю природою — «суспільне явище», тому «суспільство не складається з індивідів, а виражає суму тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають один до одного»²³. У реальній дійсності ці відносини виникають у процесі життєдіяльності при вирішенні певних ситуацій, пов'язаних з необхідністю задовольняти конкретні потреби.

Оскільки соціальна ситуація розглядається в археологічному дослідженні окремо, у просторово-часовій конкретності, вона повинна розглядатися як історична ситуація. Історична ситуація є органічною частиною соціальної системи — СІО, що виконує в ній певну функцію по її підтриманню і відтворенню, але тоді сама ситуація виникає як об'єктивна потреба системи, що як зовнішній чинник задас ситуації певну мету, спрямованість і параметри здійснення. Історичні ситуації — не стихія, це спосіб реалізації об'єктивних законів життєдіяльності СІО в конкретних історичних і екологічних умовах. Вирішення ситуацій потребує виділення конкретних суб'єктів діяльності для досягнення певної мети. Звернемо увагу, що в даному визначенні фіксуються два конкретних компоненти — категорії дійсності, що відображають формування системи соціальних відносин, історична ситуація і первинна соціальна структура, яким у побудові пізнавальної концепції соціоісторичного напрямку належить головна роль центральних категорій будь-якого пізнання.

Соціальна життєдіяльність СІО — це безперервний процес виникнення соціальних потреб різного рівня (харчових, виробничих, побутових, духовних тощо), причому задоволення їх є життєво необхідним, що і створює певну історичну ситуацію. Потреби розрізняються перш за все за сферами життєдіяльності, оскільки в кожній з них специфічні продукти споживання, з

такими ж специфічними способами їх виробництва і задоволення потреб. Тому соціальні ситуації також розрізняються головним чином за сферами, які в свою чергу самі мають досить складну структуру. На базі даних ситуацій і формуються соціальні відносини різних сфер життєдіяльності.

З іншого боку, історичні ситуації розрізняються за масштабами завдань (потреб), де, з одного боку, діє чинник соціальної значущості даної ситуації в життєзабезпеченні людей, а з іншого — чи торкається дана ситуація лише невеликої частини членів СІО/АК, чи вона є глобальною, тобто викликана потребами суспільства взагалі. Останнє підводить до формування уявлень про соціальну групу або первинну соціальну структуру, що формується для вирішення проблем історичної ситуації.

Таким чином, соціальні структури — це досить сталі сукупності людей (групи), що виникли в певних ситуаціях та пов'язані з задоволенням життєвих потреб на підставі загальних інтересів, цінностей і норм поведінки. Вирішення цих ситуацій потребує спрямованої діяльності, з цією метою й формуються первинні соціальні структури.

Життя кожного СІО/АК виступає як безперервна зміна різноманітних історичних ситуацій і первинних соціальних структур, що формуються на їх основі, різної функціональної спрямованості, які є, певною мірою, окремими мікросистемами в межах СІО/АК. СІО — це деяка впорядкована сукупність первинних соціальних структур, члени яких забезпечують задоволення своїх потреб різними сферами діяльності. Ці структури інтегровані в певну цілісну систему, здатну до внутрішнього відтворення — СІО. Останнє, як відомо, є головною умовою розвитку будь-якої сталої системи.

Таким чином, перший крок у дослідженні історії того чи іншого СІО/АК — це відокремлення і вивчення ситуацій і первинних структур, що формують соціальні відносини, які у взаємодії утворюють інтегровану, сукупну, якісно нову системну цілісність — соціально-історичний розвиток СІО/АК.

При розробці проблем соціоісторичного знання в археології необхідно обґрунтувати також найзагальнішу структуру соціальних властивостей об'єкту пізнання. За основу тут слід взяти відкриті К. Марксом вищі системні соціальні якості. В. П. Кузьмін, досліджуючи дану проблему, зазначив, що соціальні якості «першого порядку» є функціональними предметно-соціальними, тому що, з одного боку, вони відбивають деякі суспільні потреби і нормативи, а з іншого — мають обов'язкову предметну форму, чітко і однозначно матеріалізовані в окремих речах. На відміну від них соціальні якості «другого порядку» в речах прямо не матеріалізуються і виявляють інтегральні якості суспільного цілого²⁴.

Таким чином, організація соціального життя включає соціальні якості «першого порядку», а саме функціональні, пов'язані з задоволенням матеріальних та інших потреб, в яких головну роль відіграє предметний світ. У процесі функціонально спрямованої діяльності формуються соціальні структури по задоволенню потреб у різних соціальних сферах. Інший бік організації соціуму складають його системні інтегральні якості («другого порядку»), які не мають предметної субстанції (окрім власне носіїв цих якостей). Ці якості виникають у процесі предметно-функціональної діяльності як відносини між суб'єктами в процесі діяльності, головним чином, з приводу її продуктів. Ці відносини складають самостійну сферу суспільних відносин, які об'єднують соціальні структури в цілісність. Ці структури, як вже зазначалося, можуть охоплювати ситуації різного масштабу — від малих соціальних груп до всього СІО/АК. Можна побудувати ієрархічний ряд структур, для яких найзагальнішою є сфера життєдіяльності СІО. Але необхідно відзначити, що головне полягає в тому, що соціальні якості і «першого», і «другого» рівнів виступають органічним цілим у процесі формування соціальних відносин.

Отже, соціоісторичний напрямок в археології розглядає історичний процес з точки зору соціальних відносин — функціональних (що опредмечуються) і суспільних (інтегральних), які формуються в процесі життєдіяльності СІО/АК. Ці відносини є системотворчими в розвитку СІО/АК, визначаючи

їх соціальну структуру в специфічних формах усіх сфер діяльності, спрямованих на задоволення потреб по відтворенню певного СІО/АК.

Реалізація цієї пізнавальної мети обумовлює організацію науково-дослідницького процесу, який також повинен бути розчленований за специфікою і, головне, методологічним обґрунтуванням, це передбачає створення парадигми соціоісторичного напрямку археології, яка б відбивала весь дослідницький процес у формі універсальної моделі-схеми як образу для цілеспрямованого вирішення будь-яких пізнавальних завдань соціоісторичного типу. На сьогодні вже виконано ряд досліджень, в яких тою чи іншою мірою використано таку парадигму. Серед них дослідження соціальної структури скіфів²⁵, етнічної історії населення катакомбної культури і середньовічних кочовиків²⁶, а також праці загальнометодологічного²⁷ і методичного²⁸ характеру або за окремими видами джерел — поховальними пам'ятками²⁹ та керамікою³⁰ тощо. Досвід цих досліджень може послужити основою для узагальнення та методологічної розробки парадигми соціоісторичного напрямку, що є одним з найактуальніших завдань подальшого вдосконалення досліджень соціальних відносин стародавніх суспільств.

Примітки

¹ Ракитов А. И. Курс лекцій по логике науки.— М., 1971.— С. 54 сл.; Генінг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 108.

² Фофанов В. П. Социальная деятельность как система.— Новосибирск, 1981.— С. 178 сл.

³ Генінг В. Ф. Проблема построения фундаментальной археологической теории // СА.— 1992.— № 1.— С. 69.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Генінг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования.— К., 1989.— С. 58—74.

⁷ Там же.— С. 224—238.

⁸ Генінг В. Ф. Объект и предмет...— С. 140 сл.; Генінг В. Ф. Структура археологического познания...— С. 55, 112, 251.

⁹ Генінг В. Ф. Проблемные ситуации и научные революции в археологии // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988; Генінг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей — период зарождения науки.— К., 1992.

¹⁰ Генінг В. Ф. Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии, 20-е — первая половина 30-х гг.)— К., 1982.

¹¹ Там же.— С. 176 сл.

¹² Там же; Генінг В. Ф. Проблемные ситуации...

¹³ Клейн Л. С. О предмете археологии (в связи с выходом книги В. Ф. Генінга «Объект и предмет науки в археологии») // СА.— 1986.— № 3; Генінг В. Ф. Археология — целостная научная система или «дилетантские вылазки» и «полуфабрикат знания»? (По поводу концепции объекта и предмета археологии Л. С. Клейна) // СА.— 1989.— № 3.

¹⁴ Гражданников Е. Д., Холмоушкин Ю. П. Системная классификация социологических и археологических понятий.— Новосибирск, 1990.

¹⁵ Миссон В. М. Первые цивилизации.— Л., 1989.

¹⁶ Фофанов В. П. Указ. соч.— С. 118, 178, 181; Генінг В. Ф. Объект и предмет...— С. 106 сл.; Генінг В. Ф. Структура археологического познания...— С. 65, 198, 232 сл.; Генінг В. Ф. Проблема «начала науки» и построение научной системы археологии // Марксистско-ленинское наследие и современная наука.— М., 1989; Генінг В. Ф. Проблема построения...— С. 79.

¹⁷ Афанасьев В. Г. Системность и общество.— М., 1980.— С. 283 сл.; Генінг В. Ф. Объект и предмет...— С. 131 сл.; Генінг В. Ф. Проблема построения...— С. 72.

¹⁸ Фофанов В. П. Указ. соч.— С. 118 сл.

¹⁹ Генінг В. Ф. Проблема построения...— С. 70.

²⁰ Маркс К. Твори.— Т. 3.— С. 33.

²¹ Перфильев М. П. Общественные отношения. Методологические и социологические проблемы.— Л., 1974.— С. 105.

²² Там же.— С. 107.

²³ Миркс К. Твори.— Т. 47.— Ч. 1.

²⁴ Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.— М., 1986.— С. 81; Див. також: Генинг В. Ф. Объект и предмет...— С. 111.

²⁵ Бунятян Е. П. Методика социальной реконструкции по данным скифских могильников // Теория и методы археологических исследований.— К., 1982; Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии: на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.

²⁶ Добролюбовский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья.— К., 1986; Гераськова Л. С. Скульптура средневековых кочевников степей Східної Європи.— К., 1992; Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.

²⁷ Генинг В. Ф. Структура археологического познания...

²⁸ Бунятян Е. П. Методологические предпосылки применения формально-статистических методов в археологии // Новые методы археологических исследований.— К., 1982; Бунятян Е. П., Генинг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС — Информационно-поисковая система по погребальным памятникам.— К., 1989.

²⁹ Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованно-статистические методы в археологии. Анализ погребальных памятников.— К., 1990.

³⁰ Генинг В. Ф. Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии.— К., 1992.

В. Ф. Генинг

КРЕДО СОЦИОИСТОРИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ АРХЕОЛОГИИ

1. Проблема содержания какого-либо направления должна рассматриваться в контексте предмета и объекта своей науки. Уточнить предмет и объект археологии, а вместе с тем отделить ее от всеобщей истории, позволяет примененные категории «объективный предмет знания» (ОПЗ). Если для всеобщей истории ОПЗ наступает пространственно-временная эволюция социально-исторических организмов (СИО), то специфику археологии определяет то, что они изучаются по опредмеченным остаткам жизнедеятельности.

Сложность СИО предполагает формирование различных направлений в археологии с целью познания различных их сторон, а, значит, формирование специфических ОПЗ каждого направления.

2. Анализ археологии позволил выделить в ее развитии три этапа, каждый из которых представляет и определенное направление: археология древностей, культурархеология и социархеология. Социархеологическое направление начало формироваться в 30-е гг., когда в качестве ОПЗ была выделена социальная сторона СИО/АК. При этом социархеологическое направление не отвергало других концепций, а включало их в свою. Главная цель этого направления — история общества.

В пределах социархеологического направления, в свою очередь, возможны различные направления, среди которых сейчас четко наметились социокультурное и социоисторическое. Для каждого из них необходимо разработать принципы фундаментальной теории, методологические основания, т. е. свою логику и методологию познания.

Что касается социоисторического направления, то главная его цель — поднять исследование исторического процесса до уровня выявления социальной структуры конкретной СИО/АК как системы связей, детерминированных отношениями социальных групп. Здесь решающую роль приобретает категория опредмечивания.

V. F. Gening

GREDO OF THE SOCIO-HISTORIC TREND IN MODERN ARCHAEOLOGY

A problem on the matter of any trend should be considered in the frames of the subject and object of the science. To specify the subject and object of archaeology and at the same time to separate it from general history it is necessary to use a category of «objective subject of knowledge» (OSK). If for general history OSK is the space-time evolution of socio-historical organisms (SHO), specificity of archaeology is that these organisms are studied by objectivized remnants of vital activity.

The complexity of SHO implies formation of various trends in archaeology in view to comprehend their different aspects and that means formation of specific OSK for each trend.

The analysis of archaeology has permitted identifying the following three stages in its development, each being a definite trend: archaeology of artefacts, cultural archaeology and socio-archaeology. Formation of the socio-archaeological trend goes back to the 30s, when a social aspect of SHO/AC was identified as OSK. The sociological trend did not reject other conceptions and, vice versa, embraced them as its own conceptions. The main objective of this trend is the history of the society.

In the frames of the socio-archaeological various directions may exist, among which there are at present socio-cultural and socio-historic directions. Each of them lacks principles of the fundamental theory, methodological grounds, i. e. their own logic and methodology of knowledge which should be developed for them.

As to the socio-historic direction, its main objective is to raise examination of the Historic process to the level of detection of social structure of particular SHO/AC as a system of links determined by relations between social groups. In this case a category of objectivization assumes a decisive significance.

СТРУКТУРА ТА РОЗВИТОК ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Ю. В. Павленко

Повноцінне існування народу, самобутній розвиток національної культури є можливим лише на ґрунті власного соціального організму.

За останні декілька років ми стали свідками бурхливого зростання громадської уваги до проблем національних відносин та культурної спадщини народів колишнього Радянського Союзу. Та слід підкреслити, що розгляд таких проблем вимагає не лише ретельного вивчення фактів, а й пильної уваги до загальних питань теорії етносу. Останні, як з'ясувалося, розроблені у вітчизняній науці ще недостатньо. Розглядаючи підхід більшості дослідників до теоретичного розуміння етнічних проблем, необхідно підкреслити двоїстість в інтерпретації етносу. З одного боку, майже всі визнають етнос як групу людей, якій властивий ряд ознак. Особлива увага приділяється етнічній самосвідомості, власній національній культурі та мовній спільності. З іншого боку, не важко простежити тенденцію до осмислення етнічної спільності не лише як сукупності близьких за деякими ознаками індивідів, які усвідомлюють власну спорідненість, а й як деякої органічної цілісності, що базується на «різноманітних видах соціальних зв'язків»¹, «реальних соціально-економічних зв'язках», «реальних соціально-економічних відносинах»² або яка виникає «внаслідок певних історичних та економічних передумов» як «специфічна соціальна спільність»³.

Поступово усвідомлювалось, що окремі ознаки етнічної спільності повинні були виникнути завдяки дії соціально-економічних чинників на якійсь території та в конкретні часи. Наслідком таких процесів й стала консолідація охоплених ними груп людей в історичну спільність, у межах якої вироблялась власна культура, побутова специфіка, загальнозрозуміла мова, етнічна самосвідомість та самоназва.

Після обґрунтування Ю. І. Семеновим⁴ методологічної ролі категорії «соціальний організм» в історичних дослідженнях В. І. Козлов висунув тезу, що окрема етнічна спільність і є, по суті, соціальним організмом, «який склався на певній території з груп людей за умов... розвитку господарських або соціально-культурних зв'язків, спільності мови, спільних рис культури

та побуту, деяких загальних соціальних цінностей та традицій, а також значного змішання різко відмінних расових компонентів». Головними ознаками етнічної спільності він назвав: етнічну самосвідомість та самоназву, мову, територію, особливості психічного складу, культури та побуту, а також власну «форму соціально-територіальної організації або прагнення до створення такої»⁵.

На думку В. І. Козлова, самодостатність соціального організму визначається: 1) виробництвом матеріальних благ, 2) відтворенням цього колективу в біологічному плані та 3) в соціокультурному. Цю категорію, як вважає дослідник, доцільно використовувати для визначення саме тих спільностей людей, які здатні до цілеспрямованої діяльності, завдяки наявності певних механізмів регуляції та координації дій їх членів⁶. Таким чином закріпилось розуміння етносу як явища соціокультурного, усвідомлено чіткої каузальний зв'язок між виникненням соціального організму та етнічної спільності.

Тим часом з'ясувалося, що соціальний організм та етнічна спільність не завжди збігаються, а інколи навіть можливе існування одного за відсутності іншого. Акцентація уваги на ситуаціях, коли етнос частково або повністю не збігається з певним соціальним організмом, нашою була Ю. В. Бромлея на думку про необхідність чіткого термінологічного розмежування етносоціальних та етнокультурних спільностей, або етнічних спільностей у широкому та вузькому розумінні. Етнос у вузькому розумінні, основу якого дослідник безпосередньо за М. М. Чебоксаровим вбачав у культурі, пропонується називати «етнікосом». Він трактується як сукупність людей, що складалася історично та має спільні відносно сталі риси культури та психіки, спільну мову та усвідомлення власної особливості, відмінності щодо таких само спільностей. Етносами у широкому розумінні слід називати етносоціальні організми: складні утворення, що виникають внаслідок «взаємоперехрещення» власне етнічних феноменів (етнікосів) з «так званими соціальними організмами, під якими розуміють окремі суспільства, самостійні одиниці суспільного розвитку»⁷. Ці погляди були розвинені в подальших працях дослідника⁸.

Необхідно зазначити, що питання функціонального зв'язку між власне етнічними спільностями (етнікосами) та соціальними організмами в працях Ю. В. Бромлея майже не висвітлювались. Дослідник співвідносив їх як два окремих явища, що можуть збігатися або не збігатися, тобто механістично. Він не звернув уваги на той факт, що кожна етнічна спільність — етнос, народ — виникає на тлі окремого соціального організму, який перетворюється, завдяки розвитку інформаційних зв'язків та поширення взаємозрозумілої мови, виникнення специфічної національної самосвідомості тощо в організм етносоціальний. І лише після цього від етносоціальної спільності, що виникла внаслідок певних історичних обставин, можуть відокремлюватись більш-менш численні групи людей — носії відповідної національної традиції, які, свідомо зберігаючи її протягом поколінь, можуть бути залученими до економічного та громадського життя інших соціальних організмів. Нормальне, повноцінне існування народу можливе в межах певної людності не лише як етнокультурної, а, передусім, як соціально-економічної та політичної спільності. Останнє навіть більш важливе, оскільки, як довів В. Ф. Генінг, спільність соціально-економічної структури (яка, зрозуміло, можлива лише за наявності й територіальної спільності) є вирішальним чинником формування етнічної спільності, а єдність культури, мови та етнічної самосвідомості є насамперед ознаками специфіки народу¹⁰.

Разом з тим, завдяки національним традиціям, багатству культурної спадщини та історичній пам'яті, народ як етнокультурна спільність може існувати тривалий час і після загибелі відповідного соціального організму — первинної бази етноінтеграційного процесу¹¹. Тривале існування етносу призводить до того, що саме етнічні ознаки починають відігравати роль етноконсолідуючих чинників. Вони виникають під дією етноформуючих чинників, але згодом самі перетворюються на активну силу, яка сприяє не лише чіткішому розме-

жуванню етнічних спільностей, а й їх збереженню після загибелі первинних соціально-економічних структур.

Таким чином, можна стверджувати, що етнос — народ — це структурно єдина, окрема, здатна до самостійного розвитку соціокультурна система. Тому доцільно розглядати його з точки зору принципів системного підходу, застосувавши які, ми дійшли таких висновків¹²:

1. Суть категорії етнос можна розкрити через поняття соціальний організм.

2. Соціальний організм являє собою єдину систему, оскільки репрезентує структурну єдність суспільних відносин, які поєднують його елементи (людей) у функціональне ціле, здатне до доцільних дій та протистояння навколишньому оточенню.

3. Залежно від рівня розвитку продуктивних сил у кожному соціальному організмі певним чином здійснюється диференціація трудової діяльності, що детермінує наявність різних за функціями суспільних та професійних груп. Це призводить до появи відповідної соціальної структури, яка врешті-решт визначає спосіб організації виробництва та розподілу матеріальних благ.

4. Наслідком диференціації діяльності та наявності різноманітних соціальних груп є потреба в організації та координації дій усіх членів соціуму, що спричиняє появу системи влади та управління. У класових суспільствах, поряд з виконанням суспільно-необхідних функцій, вона, у вигляді державних інститутів, забезпечує панування експлуататорів.

5. Кожний соціальний організм має власний культурний потенціал — специфічну сукупність знань, вірувань, цінностей та ідеалів, що відбивають (значною мірою ілюзорно) практичний досвід цього колективу протягом поколінь та відіграють роль ідеальної основи мислення та поведінки його членів.

6. Таким чином, у соціальному організмі як системі виділяються три підсистеми, що взаємодіють одна з одною та зовнішнім світом за принципом зворотного зв'язку: а) економічна — забезпечує виробництво й розподіл матеріальних благ; б) соціально-політична — регулює позаекономічні стосунки між людьми; в) культурна — пов'язана з накопиченням, трансформацією та передачею духовно-практичного досвіду колективу.

7. Завдяки повсякденному спілкуванню, в межах соціального організму виникає насиченість інформаційних зв'язків, і ця сукупність перетворюється на відносно ендогамну єдність. На ґрунті соціального організму виникає своєрідна етнокультурна єдність, яку можна охарактеризувати спільністю мови, культурно-побутового устрою та національної самосвідомості. Іншими словами, завдяки культурно-мовній консолідації та виникненню спільної етнічної самосвідомості соціальний організм у своєму розвитку сягає стану організму етносоціального.

8. У системі етносоціального організму етнічна культура, насамперед, є світоглядним самовираженням етноісторичної спільності, яка історично складалася на ґлі відповідного соціального організму і відбиває специфічні умови існування даного колективу людей у минулому та сучасному, закріплені в системі традиційних етичних та естетичних цінностей, норм поведінки та стереотипів мислення, які реалізуються через діяльність окремих осіб у матеріальній та ідеальній сферах.

9. Процес існування (функціонування та самовідтворення) етнічної культури можна подати як своєрідну реалізацію стереотипів суспільної свідомості та традицій через екзистивний рівень психіки та практики конкретних людей у площину продуктів діяльності. Останні складають, у свою чергу, ґрунт існування та самовідтворення структур першого рівня. Люди певного етносу мають у своєму розпорядженні спільний інформаційно-ціннісний потенціал: користуються взаємозрозумілою мовою та усвідомлюють власну соціально-політичну та етнокультурну єдність.

10. Якщо на ґрунті соціального організму вже склалась відповідна етнокультурна єдність, то її подальше існування та іманентний розвиток забезпечуються не лише соціально-економічними та політичними, але й етнокультурними чинниками.

Таким чином, «несбігання» етнокультурних та етносоціальних спільнос-

тей, якому Ю. В. Бромлей приділяв велику увагу, є не нормою історичного буття, а швидше відхиленням від неї. Природним станом кожного народу є саме органічна єдність обох зазначених аспектів, що стверджується у процесі етногенезу та втрачається завдяки дії етнодезінтеграційних процесів.

На етапі формування народу етноінтеграційні процеси детермінують появу специфічної, що усвідомлює власну уособленість, культурно-мовної спільності. Саме останнє сприяє виникненню повноцінного народу як етносоціального організму. Відповідно, на етапі дезінтеграції останнього соціального організму розпадається та гине, а самоусвідомлююча етнокультурна спільність може у реліктовому стані ще деякий час існувати, а інколи навіть відтворити власний етносоціальний організм та повернутись до нормального буття. Тому можна зазначити, що при розгляді народів у їх природному, нормальному стані (а саме такі випадки й відбиває теоретична модель) протиставлення етносоціального етнокультурному є досить умовним. Реальне значення воно має лише для етапів етноінтеграції та етнодезінтеграції.

Свого часу М. Ю. Брайчевський¹³ цілком слушно підкреслив необхідність розгляду процесів етноінтеграції та етнодиференціації в їх органічній єдності — як двох боків розвитку, один з яких є зворотним проявом другого. Етнічна інтеграція — це поступова консолідація населення, серед якого поширюються спільні форми культури та побуту, мова та відповідне самоусвідомлення, наслідком чого є ствердження особистої національної самоназви. Однак етнічні групи, залучені до формування нового народу, належали до якихось інших етнічних масивів, тобто відходили від раніше споріднених з ними етнічних угруповань. Формування нового етносу органічно пов'язане з розпадом та докорінною зміною утворень попереднього часу.

Справді, кожний новий народ виникає в межах відповідного соціального організму в процесі культурно-мовної інтеграції різноманітних компонентів. Тому консолідація останніх відбувається насамперед на тлі соціально-економічної та політичної консолідації. Громадська єдність усвідомлюється на тій стадії етногенезу, коли люди ще досить гостро пам'ятають національне походження. Етнополітична свідомість існує поряд з етнокультурною: новий політонім набуває етнічного змісту, але й старі етноніми зберігаються ще тривалий час. Однак в умовах станово-кастової сегрегації, що здійснюється за національною чи расовою ознаками, цей процес штучно затримується, як то, скажімо, спостерігається у давній Індії після її підкорення аріями або сьогодні в Південно-Африканській Республіці.

М. Ю. Брайчевський також зазначав¹⁴, що етногенез і глоттогенез збігаються дуже рідко та розвиваються за власними законами. Звичайно, народ має власну мову. Однак з численних історичних фактів випливає, що сприйняття етносом, який формується, якоїсь мови дуже часто не відбиває дійсної питомої ваги носіїв останньої серед його етнічних предків. Так, мовними предками румун є давні римляни, а власне етнічними були переважно гето-дакійські племена, а також окремі сарматські, кельтські, слов'янські та деякі інші групи населення, що осіли на Карпато-Дунайських землях. Тому, зазначає дослідник, необхідно чітко відокремлювати такі поняття, як мовні та етнічні предки народу.

До аналогічних висновків дійшли й дослідники, які вивчали формування та розвиток давніх китайців¹⁵. Вони запропонували розрізняти такі поняття як етнічні, мовні та антропологічні предки народу. При вивченні історії етносу найважливішим, зрозуміло, є визначення не антропологічних (фізичних, расових) або навіть мовних, а саме етнічних, тобто етнокультурних предків. Під власне етнічними предками народу М. М. Чебоксаров, а за ним й інші вітчизняні дослідники, вважав ті етнічні групи, які увійшли до його складу спочатку як деяка самостійна спільність, а потім поступово втрачали свою специфіку, з одного боку, передаючи її окремі риси етнічній спільності, що розвивається (складається), а з другого — перестаючи існувати на даній території¹⁶.

Однак, якщо методологічно чітко розрізняти культурний, мовний та антропологічний боки етногенезу, то необхідно визнати, що певною мірою всі

етнічні групи, які брали участь у процесі етноінтеграції, складають фізичних і навіть мовних предків новоствореного народу. Питання лише в тому, чий антропологічний тип, чий культурно-побутові традиції та мова матимуть переважне поширення.

Тому цілком слушно ставити питання про наявність у кожній етносоціальної спільності свого роду «домінантних» та «рецесивних» етнокультурних (зокрема й побутових, ідейно-світоглядних, етичних, естетичних тощо) традицій — аналогічно тому, як це констатуємо в області передачі антропологічних ознак або ствердження якоїсь мови як базової для розвитку нової національної мови. Виходячи з того, що виникнення, розвиток та дезінтеграція будь-якої етнічної культури врешті-решт детермінується реальними соціально-економічними процесами, але разом з тим не виступають їх дзеркальним відбитком, оскільки мають власні закони розвитку, спробуємо розглянути динаміку соціокультурного розвитку етносу взагалі.

Оскільки новий соціальний організм у більшості випадків складається з кількох, часом досить відмінних за найрізноманітнішими показниками етномовних груп, то й генезис нової культури є процесом синтезу та якісної трансформації різноманітних традицій, на ґрунті яких виникає нова культурно-світоглядна система, що задовольняє потреби реальних умов часу. Це, в свою чергу, пов'язано зі значною нерівноцінністю ролі різних традицій у кристалізації нової етнічної культури.

Деякі з них, а саме ті, що відіграють провідну роль та стають формотворчим підґрунтям нової етнічної традиції, можна умовно назвати «домінантними». Інші, що видозмінюються та трансформуються під вирішальним впливом останніх або витискуються ними на периферію суспільно-культурного життя, можна, відповідно, назвати «рецесивними». Серед них, у свою чергу, слід виділити три головні форми: 1) ті, що свідомо переслідуються та знищуються носіями домінуючої традиції; 2) ті, що якимось чином інтегруються до системи останньої, де трансформуються й значною мірою набувають нового значення відповідно до загального стану культурної системи; 3) відносно нейтральні до конфліктних моментів ідейно-світоглядного плану, переважно побутові традиції, що без істотних змін можуть переходити разом зі своїми носіями.

Під час формування нової етнічної традиції, ствердження якої органічно пов'язане з виникненням відносно єдиного поля інформаційних зв'язків у межах сталого соціального організму при поширенні загальнозрозумілої мови (як правило, спочатку через виникнення двомовності), етнос стає здатним сприймати деякі традиції сусідів, культурні внески яких можуть бути досить вагомими. Культурні ж стереотипи народів, з якими новий соціальний організм перебуває у конфронтації, взагалі свідомо відкидаються. Виняток складають лише ті, що мають практичне значення.

У процесі формування та поширення загальних парадигм домінуючої традиції, що адаптує або протиставляє себе іншим стереотипам культури, які взаємодіють з нею, виникає так би мовити базова, матрична по відношенню до її зовнішніх, емпірично фіксованих проявів «єдина система світогляду, що пронизує усі людські творіння»¹⁷. Ґрунтом такого роду системи, як слушно підкреслює А. Я. Гуревич, є деяка структура «головних універсальних категорій культури», без яких вона неможлива і якими вона пронизана в усіх проявах. Ці головні категорії немов би передують світогляду, який формується у членів суспільства. Тому, якою мірою не були б розбіжними ідеологія та переконання тих чи інших індивідів чи груп, в їх основі можна знайти універсальні, єдині для всього суспільства поняття та уявлення, «без яких неможливе виникнення будь-якої ідеї, філософських, естетичних, політичних або релігійних концепцій чи систем». Названі категорії складають головний семантичний «реманент» культури¹⁸.

Тому етнокультурні традиції, що виникають на тлі попередніх форм як опосередковане відображення реальної життєдіяльності людей, що базується на «універсальних категоріях культури» якогось певного суспільства, відіграють роль досить сталих стереотипів світогляду та поведінки носіїв конкретного етносу. Це, природно, не виключає значної своєрідності та різно-

манітності локально-територіальних проявів культурної специфіки народу, його соціальних (класових, станових, професійних) чи конфесійних форм.

Виникає питання: які саме чинники детермінують ствердження одних культурних форм як домінантних, а інших як рецесивних? Загалом можна, звичайно, сказати, що суспільна практика в цілому забезпечує перемогу прогресивних традицій, які сприяють подальшому розвитку суспільства. Однак проти цього можна зауважити, що далеко не завжди орієнтація лідерів якогось суспільства на культурні форми, що викликають у них симпатії, сприяє поступу. Конструктивніше визнати, що у різні історичні епохи, в різноманітних історичних ситуаціях домінуюча традиція забезпечується взаємодією конкретних чинників. Серед них, за умов провідної ролі необхідності забезпечення нормального існування та самовідтворення соціального організму, особливого значення набуває суспільно-політичний чинник.

Зважаючи на те, що переважна більшість дієздатних людей завжди прагне до підвищення власного соціального статусу, слушно стверджувати, що найактивішю, провідну, домінуючу роль у культурному житті стосує, що виникає, повинні відігравати саме традиції панівної верхівки. Якщо остання якоюсь мірою надає представникам інших, залежних від неї, груп населення шанс до просування вгору, вони часто охоче сприймають престижні культурні традиції та мову. Від того, наскільки вдало це зроблено, залежить їх реальне місце в етносоціальному організмі. До цього, як правило, додається ще й цілеспрямована асиміляційна політика панівної верхівки, що нерідко впроваджується в ідеологічно-релігійній формі (арабізація та ісламізація населення Близького Сходу у ранньому середньовіччі, слов'янізація та залучення до православія балтських народів та фінно-угорського населення лісової смуги Східної Європи тощо). Це не відбувається лише у випадках конституювання (головним чином у випадку, коли деяка група завойовників підкорює місцеве населення) пануючого прошарку в кастово відособлену групу, до якої ні за яких обставин не можуть потрапити представники нижчих суспільних верств (наприклад, ілоти до «громади рівних» у Спарті, прибалтійські етнічні спільноти — ести, ліви, курші та ін. — за часів панування на їх землях німецьких феодалів).

Крім того, у разі формування нового народу на базі етномовних груп з різним характером їх традиційного господарювання та побуту важливого значення набуває те, чий устрій є життєздатнішим. Це добре простежується на прикладі історії Дунайської Болгарії, де, незважаючи на провідну роль у політичному житті на перших порах існування молодій державі тюркського елемента, остаточно перевага лишилась за слов'янством. Здається, неабияку роль у цьому відіграло й те, що (на відміну від, наприклад, Угорщини, яка виникла внаслідок розгрому мадярами Великоморавської держави та підкорення номадами місцевого слов'янського населення) об'єднання семи слов'янських племен з ордою хана Аспаруха на Нижньому Дунаї наприкінці VII ст. носило договірний характер. Останнє забезпечило досить важливу роль слов'янської верхівки в соціально-політичній структурі цього соціального організму.

Остаточне оформлення етнічної культури, що збігається з утвердженням певної самосвідомості та визначенням окремої мови як способу загального спілкування у межах соціального організму, характеризується інтеграцією окремих культурних традицій національних груп, залучених до цього народу, в цілісну систему за умов, що традиції однієї з цих груп починають відігравати провідну, системотворчу, домінуючу роль. Відповідно, інші традиції та культурні форми, що з якихось причин не були інтегровані в цю «офіційно визнану» етнокультурну систему, з часом забуваються та зникають або відходять на задній план та переходять до напівпідпільного існування. В останньому випадку вони мають переважно ідеологічну забарвленість і переслідуються носіями панівної культурної системи, які часто спираються на силу влади.

Культурна система народу ефективно обслуговує суспільні потреби, забезпечуючи нормальне функціонування елементів та субсистем у межах етносоціального організму. Національна культура, створена на ґрунті накопи-

ченого суспільством досвіду, знань та цінностей, здатна тривалий час пропонувати адекватні «відгуки» (користуючись словами А. Дж. Тойнбі) на «виклики» обставин, що змінюються час від часу. Складаючи по суті ідеальну програму творчої адаптації народу до конкретних умов природного та соціально-історичного середовища, ця етнокультурна система здатна (без власних істотних змін) долати труднощі доти, доки самі обставини суспільного життя не набудуть принципових змін. У тому ж випадку, коли хоча б один з членів пари — «етносоціальний організм — зовнішнє середовище» — починає принципово трансформуватись, стереотипи мислення чи поведінки етнокультурної традиції втрачають силу. Етнічна культура, а разом з нею і весь народ як соціокультурна цілісність, потрапляють у стан кризи.

Разом з тим, навіть у ті часи, коли етнічна культура існує загалом нормально, в її лоні продовжується прихована боротьба між системою домінантних традицій та рсесивними формами, що змінили первинний вигляд та змушені були вести так би мовити підпільне існування. Вони, принаймні деякі з них, залишаються до кінця не переможеними, оскільки, по-перше, стають світоглядним притулком тих людей, чия свідомість з якихось причин не вписується в пануючий стереотип; по-друге, вони поза власною волею стають своєрідною антитезою домінантної системи та об'єктом спрямованого виходу негативних настроїв adeptів останньої. Аналогічно домінуюча традиція підозріло, а то й вороже ставиться до відповідних стереотипів інших народів, як правило (з якого, зрозуміло, завжди є чимало винятків), запобігаючи або й зовсім забороняючи їх сприйняття. Етнокультурна цілісність підтримується не лише внутрішніми силами, а й напівсвідомою необхідністю відштовхувати все стороннє, зовнішнє, неінтегроване в її структуру.

Прикутість народу до традиції на певному етапі неминуче призводить до суперечностей з реальними потребами суспільства, що, як зазначалося вище, може спричинитися принциповими змінами у зовнішньому середовищі чи самій системі навіть на рівні «якості» її елементів. Успадковані від предків світоглядні стереотипи не дають вже доцільного «відгуку» на «виклик» нових обставин, тому народ (головним чином його найактивніші представники — ті, кого А. Дж. Тойнбі називав «творчою меншістю», а Л. М. Гумільов — «пасіонаріями») — змушений шукати нових шляхів вирішення проблем, перебудовувати систему відносин, мислення, поведінки. Найчастіше стару, значною мірою дискредитовану традицію, перш за все, намагаються якось модифікувати. Але якщо на цьому шляху громадські лідери зазнають невдачі, події часто виходять з-під їх контролю.

Окрема етнокультурна традиція здатна повноцінно існувати доти, доки особисте відчуття окремими людьми власного буття у світі можна інтерпретувати у контексті відповідної системи загальнокультурних категорій. Етнічна культура як цілісне, здатне до саморозвитку явище, жива в тій мірі, в якій її традиції стають тлом світогляду та практичної діяльності окремих представників народу та, в свою чергу, відтворюються (зрозуміло, у дещо зміненому вигляді) у продуктах людської праці, тобто перетворюються на базу суспільної свідомості наступних поколінь. Вона дієздатна настільки, наскільки втілення її у життя всім народом в цілому та кожним його представником забезпечує успіх практичної діяльності.

Якщо цього немає, то руйнується функціональний зв'язок між трьома рівнями існування етнічної культури. Внаслідок цього традиційні стереотипи, що продовжують існувати в ролі ритуалу та загальноприйнятого (тим більше, якщо це свідомо підтримується чи навіть стверджується владою), реально вже не націлюють людську діяльність та не реалізуються у витвори матеріальної чи духовної культури. Все це призводить до деструкції відносин у межах соціального організму та сприяє подальшому розвитку його загальної кризи.

У цій критичній фазі розвитку етносоціального організму люди, які мають почуття історичної відповідальності, намагаються звільнитись від застарілих, мертвих стереотипів, шукаючи нові шляхи та орієнтири. У концепції історичного розвитку етносу Л. М. Гумільова цей момент взагалі майже не береться до уваги, тоді як А. Дж. Тойнбі, який припускає можливість подолан-

ня цього рубежу, підкреслює ідейну орієнтацію людей у такі часи на власні напівзабуті традиції або досвід більш вдалих сусідів.

Справді, у пошуках виходу, якоїсь позитивної альтернативи ще недавно обов'язковим парадигмам люди, які не сподіваються на продуктивність модернізації старої традиції, звертаються до рецесивних форм спадщини власного суспільства або ж вважають за доцільне сприйняття ідей, цінностей та досвіду сусідніх народів, які випередили їх у розвитку. Звичайно, орієнтація на те чи інше досить відносна, бо його механічне перенесення на суспільство, яке опинилось у кризі, практично неможливе. Однак рецесивні або іноетнічні форми можуть бути продуктивно переосмислені та скореговані відповідно до реальних потреб. Продуктивному перетворенню може підлягати у більшості випадків і власна стара домінуюча традиція. Навіть якщо у процесі кардинальних перетворень її буде свідомо відкинуто, то так чи інакше у майбутньому вона виявить себе, хоча б відіграючи роль рецесивних (відносно нової, що ствердиться, домінуючої системи культури) форм.

Наслідок таких пошуків та перетворень (якщо в суспільстві буде досить творчих сил для подолання кризи) залежатиме від реальної взаємодії, боротьби та компромісів між колишніми домінуючими, рецесивними та іноетнічними традиціями за умов їх переосмислення та конституювання нової системи загальнокультурних категорій та світогляду на рівні суспільної свідомості. Цілком зрозуміло, що за кожним ідейним, культурно-просвітницьким, ідеологічним рухом стоять реальні соціальні сили, що переслідують власні інтереси. А останні так чи інакше співвідносяться з потребами поступового розвитку суспільства (у нашому випадку — етносоціального організму) в цілому. Як випливає з історичного матеріалізму, кризові ситуації, обумовлені внутрішніми проблемами розвитку суспільства, наступують внаслідок суперечності між об'єктивними інтересами пануючої верхівки та потребами суспільного поступу. Успішне подолання відповідних труднощів пов'язане з тим, що прогресивні суспільні сили починають відігравати провідну роль у соціально-політичному житті.

Можна говорити про дві моделі подолання народом етнокультурної кризи. В одних випадках, коли джерело труднощів криється у сфері суперечностей суспільно-політичного та економічного розвитку, етносоціальний організм, проходячи кризу якісні (революційні) перетворення, набуває, нарешті, задовільної (відповідно до практичних потреб суспільства) форми національної культури, що істотно відрізняється від попереднього вигляду (наприклад: Росія після петровських перетворень, Франція після Великої революції, Японія після її докорінної трансформації в 60-х рр. минулого століття тощо). Менш істотно, але інколи також досить помітно етнічна культура змінюється в процесі подолання труднощів зовнішнього характеру (наприклад: Афіни після Греко-перської та Пелопонеської війн, Рим та Карфаген під час їх боротьби за панування в Західному Середземномор'ї, Франція після Сторічної або Франко-прусської війн тощо). У нових обставинах трансформована етнічна культура продовжує забезпечувати процес нормального самовідтворення власного етносоціального організму.

Можлива ситуація, коли, головним чином завдяки скрутним обставинам зовнішнього характеру або збігу гострої внутрішньої кризи з загрозою з боку сусідніх суспільств, етносоціальний організм як структурна цілісність гине, але частина його членів, якій пощастило уникнути знищення, досить тривалий час зберігається як окрема етнокультурна (етномовна) спільність. Її частка може навіть залишатися на рідній землі, а більшість розселюється на інших територіях. Яскраві приклади тому можна навести з історії євреїв, вірмен, хозар-караїмів тощо. Однак у більшості випадків за таких обставин етнокультурні спільності (етнікоси, за термінологією Ю. В. Бромлея) розчиняються в інших народах протягом кількох поколінь. Шанси на збереження мають переважно ті народи, що продовжують власний, накопичений їх предками досвід зосередження національно-культурного життя саме на духовному аспекті. Останнє, принаймні у минулому, спиралося на якусь національну релігію чи етнічно забарвлений конфесійний напрям однієї з світових релігій

(перси, свреї та караїми, вірмени, айсори, навіть якоюсь мірою цигани та ін.). Зрозуміло, що для подальшого існування етнічною цілісністю вони змушені трансформувати систему власної національної культури, привести її парадигми у відповідність до реальних потреб.

Виходячи з викладеного, можна сказати, що подолання кризового стану національної культури забезпечується завдяки приведенню її системи у відповідність з потребами людей. Це можливо і при збереженні відповідної етносоціальної цілісності суспільства, і навіть інколи й за умов загибелі власного соціального організму. Таким чином, трансформація етнічної культури, яка є адекватною обставинам, що постійно змінюються, є природною і необхідною умовою подолання кризи. Якщо цьому сприяє успіх, якщо етнічна культура настільки перетворюється, що здатна забезпечити практичний успіх та задовільне вирішення світоглядних проблем її adeptів, народ відроджується до нового життя. При цьому, які б істотні зміни у традиційній культурі не відбувались (навіть у тих випадках, коли змінюється мова, наприклад, у ірландців та шотландців), якщо зберігається національна самосвідомість — головний показник належності особи до певного народу — зберігається єдина лінія етнокультурної спадковості.

Народ має зв'язок між поколіннями не лише завдяки наявності деяких «незмінних», «постійних», притаманних лише йому у всі часи рис культури та власної мови, а переважно в разі існування прямого зв'язку (навіть у вигляді заперечення, протиставлення нового старому) форм культурної спадщини соціального організму. А це можливо лише за умов наявності усвідомлення цілісності, внутрішнього зв'язку ланок, з яких складається історичний шлях народу та його культури, з боку представників цього етносу. У кожний момент народ існує завдяки усвідомленню свого історичного шляху та наявності власної, спільної для всіх його членів, мети. Зовні він може не мати нічого спільного з тими людьми, чіми нащадками він себе вважає, але безпосередній зв'язок поколінь у контексті розвитку окремого соціального організму забезпечує наявність у його членів чіткого уявлення про історико-культурну спадщину та особистої етнічної самосвідомості. Тому саме існування у просторі та часі окремого соціального організму гарантує органічний розвиток народу та його культури. Остання, як було доведено, підлягає якісним змінам при подоланні кризових ситуацій, що виникають час від часу.

Навпаки, втрата народом власного соціального організму закономірно веде якщо й не до повного його розчинення серед інших етносоціальних організмів, то, в крайньому випадку, до неповноцінного буття розсіяної, не маючої спільного громадянського життя етнічної групи. Для того, щоб не зникнути взагалі як певна культурно-мовна цілісність, її представники повинні постійно дбати про «чистоту» останньої (наприклад, наполягаючи на забороні змішаних шлюбів) та протидіяти закономірним у таких випадках процесам асиміляції. Така свідомо, цілеспрямована самоізоляція, як відомо з історії, веде до відокремлення від досягнень сусідів та надмірної акцентації уваги на власних, значною мірою застарілих і штучно збережених традиціях. Збереження власної етнічної специфіки стає самоціллю, а це, звичайно, не сприяє суспільному або культурному поступу. Самородна етнічна культура без зайвих, штучних зусиль розвивається на тлі власного соціального організму, але поза межами його існування потребує занадто великих зусиль для свого збереження.

Таким чином, історична доля народу залежить від того, чи зможе він зберегти, а втративши — відтворити власний соціальний організм. Якщо цей процес відбувається, то навіть найістотніша культурно-мовна трансформація не ставить під загрозу збереження етнічної самосвідомості, самоназви та історичної пам'яті народу. Навпаки, штучне культивування яскравих та своєрідних, але не здатних ефективно задовольняти потреби часу національних традицій при загибелі (розпаді, розчиненні серед інших тощо) соціального організму об'єктивно шкодить суспільному розвитку та, зрештою, не забезпечує збереженість відповідної етнічної спільності.

Примітки

- ¹ Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей // ВФ.— 1964.— № 11.— С. 53.
- ² Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества // Расы и народы.— М., 1972.— С. 10.
- ³ Шелепов Г. В. Общность происхождения — признак этнической общности // СЭ.— 1968.— № 4.— С. 73.
- ⁴ Семенов Ю. И. Категория социальный организм и ее значение для исторической науки // ВИ.— 1966.— № 8.
- ⁵ Козлов В. И. О понятии этнической общности // СЭ.— 1967.— № 2.— С. 111.
- ⁶ Козлов В. И. Динамика численности населения.— М., 1969.— С. 22.
- ⁷ Бромлей Ю. В. Опыт типологии этнических общностей // СЭ.— 1972.— № 5.— С. 61, 62.
- ⁸ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса.— М., 1983 др.
- ⁹ Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Указ. соч.
- ¹⁰ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 23—27.
- ¹¹ Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 84, 85.
- ¹² Павленко Ю. В. Этнос как социальная система // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.
- ¹³ Брайчевский М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 28.
- ¹⁴ Там же.— С. 21.
- ¹⁵ Крюков М. В., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы. Проблемы этногенеза.— М., 1978.— С. 5—7.
- ¹⁶ Чебоксаров Н. Н. Вступительное слово на симпозиуме «Проблемы этногенеза древних и современных народов» // Труды VII МКАЭН.— М., 1970.— Т. 5.— С. 757.
- ¹⁷ Гуревич А. Я. Норвежское общество в раннее средневековье.— М., 1977.— С. 250.
- ¹⁸ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972.— С. 15, 16.

Ю. В. Павленко

СТРУКТУРА И РАЗВИТИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ

Сущность категории этнос раскрывается через понятие социальный организм, который выступает в единстве трех подсистем: экономической, социально-политической и культурной. Постоянное общение в пределах социального организма приводит к превращению его в этнокультурную общность, которая характеризуется общностью языка, культурно-бытового устройства и национального самосознания. Приобретая этнокультурные черты, социальный организм превращается в этносоциальный. Единство этносоциальной и этнокультурной общностей является нормой исторического развития. Оно утверждается в процессе этногенеза и теряется в ходе этнодезинтеграции.

Формирование нового этноса происходит на основе распада и коренного изменения образований предыдущего времени, а генезис новой культуры представляет собой процесс синтеза и качественной трансформации различных традиций, на основе которой возникает новая культурно-мировоззренческая система. Основанием новой традиции становятся «доминантные» традиции, которые вытесняют «реcessивные». Доминантными, как правило, становятся традиции господствующей верхушки или традиции того субэтноса, чья жизнеобеспечивающая система становится ведущей.

Этнокультурная традиция существует до тех пор, пока она выступает основой мировоззрения и обеспечивает успех практической деятельности. В противном случае традиционные стереотипы превращаются в ритуал и не способны нацелить людей на деятельность. Это приводит к деструкции отношений в социальном организме и его кризису.

Судьба народа зависит от того, может ли он преодолеть кризис и сохранить свой социальный организм, а, утерев его, снова восстановить. Только в этих условиях возможно нормальное развитие самобытной национальной культуры. Потеря народом собственного социального организма ведет к растворению его среди других народов или к неполноценной жизни в качестве рассеянной, не имеющей общей гражданской жизни этнической группы.

STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF THE ETHNIC SOCIETY

The matter of the category «ethnos» is unveiled via the conception of a social organism which is comprehended as a unity of three subsystems: economical, socio-political and cultural. Persistent contracts in the frames of a social organism lead to its transformation into an ethnocultural community which is characterized by common language, culture and everyday life and national self-consciousness. Assuming ethnocultural properties, a social organism is transformed into an ethnosocial one. The unity of the ethnosocial and ethnocultural communities is a norm of the historic development. It is consolidated in the course of ethnogenesis and is lost in the process of ethnodisintegration.

Formation of a new ethnos occurs on the basis of disintegration and radical changes in formations of the previous time and genesis of the new culture is a process of synthesis and qualitative transformation of various traditions which underlie appearance of the new cultural and ideological system. «Dominant» traditions which oust «recessive» ones become a foundation of the new tradition. Dominant traditions are, as a rule, traditions of the ruling top or traditions of that subethnos which life-promoting system becomes a leading one.

The ethnocultural tradition exists till it is a ground of the world outlook and guarantees a success in practical activities. Otherwise traditional stereotypes become a ritual and are not able to aim people at activities. It results in destruction of relations in a social organism and its crisis.

The fortune of the nation depends on whether it can overcome the crisis and retain its social organism and, having lost the social organism, restore it again. Only under these conditions proper development of the original national culture is possible. The loss of its own social organism by the people leads to its dissolution among other peoples or to inferior life as a scattered ethnic group which has no common civil life.

ДО ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОСТЕЙ (за матеріалами фінального палеоліту Середземноморської області)

В. Ю. Коєн

Три рівні класифікації археологічних комплексів — тип індустрії, індустрія, технокомплекс — співвіднесено з трьома рівнями етнічних спільностей: общиною, племенем та етнокультурною спільністю.

Етногенез — один з провідних напрямків реконструкції історичних процесів первісності. Істотним досягненням у цій галузі є розуміння етносу як об'єктивної спільності людей, що формується незалежно від їх волі та свідомості в межах тієї чи іншої історичної доби¹. Процеси виникнення етносів обмежені історико-етнографічними утвореннями. Їх поширення здійснюється різними шляхами, будується на підставі усвідомлення єдності походження. Хоча етнічні стосунки та етнічна свідомість не обмежуються сферою матеріальної культури², не викликає сумніву, що сталі прояви в матеріальній культурі відбивають деякі соціально-етнічні реалії, тобто мають, насамперед, конкретно-історичне значення. На користь цього свідчать також деякі опосередковані дані.

Сучасні первісні народи стали об'єктом вивчення, зазнавши вже значного впливу цивілізації. Більшість з них — це суспільства з деформованими етнічними структурами. У цьому випадку матеріальна культура зберігає традиційні компоненти, але втрачає можливості для розвитку³. Контакт з розвинени-

ми суспільствами зруйнував традиційні територіальні межі, порушив природний розвиток етнокультурних процесів. Тому метод екстраполяції етнографічних реалій на конкретно-історичні суспільства минулого має обмежені пізнавальні можливості. Пріоритетне значення слід віддати моделюванню, тобто використанню даних етнографії як науки, зіставленню її категоріального апарату з археологічними схемами.

Вивчення етнічних процесів у палеоліті має ряд особливостей, оскільки не завжди може бути з'ясована достовірність археологічних реконструкцій відносно до етнічної реальності. Методичні засади вирішення цієї проблеми також можуть пов'язуватися з кореляцією археологічних моделей і етнографічних категорій у контексті конкретно-історичного аналізу.

Сучасне палеолітознавство розвивається у напрямку пошуку та пояснення локальних відмінностей у матеріальній культурі. Строкатість історичного процесу знайшла відображення в концепції археологічної культури, що призвело до виникнення різноманітних типологічних схем. Цей підхід значно обмежив можливість порівняльного аналізу етнокультурного розвитку великих регіонів. Крім того, типологічний метод визначає різні та подібні риси у матеріальній культурі тільки однопланово. Для вирішення цих проблем потрібні класифікаційні принципи, що дозволяють виявити відмінності — подібності на різних таксономічних рівнях.

Історію розвитку конкретного етносу деякою мірою відбиває періодизація археологічної культури. Однак її характеристики не вичерпують етнічної структури суспільства як через обмеженість археологічних джерел, так і через об'єктивну різноманітність форм існування етносу, варіантів етнічних спільностей, їх ієрархічності⁴. Таким чином вивчення етнічної структури палеолітичного суспільства треба будувати на ієрархічних класифікаціях, що створило б умови для порівняльного аналізу різних типів культурних явищ та етнічних спільностей.

Середземноморську область палеолітичної культури виділено ще на початку ХХ ст.⁵. Тривалий час її дослідники спиралися на різночасові археологічні матеріали. І досі не з'ясовано, коли та внаслідок чого ця область формується, які її характеристики, зональна структура та етнокультурний склад населення. О. О. Формозов⁶ та М. О. Бадер⁷ вже на підставі конкретно-історичного аналізу показали своєрідність культур Криму та Кавказу в межах Східного Середземномор'я. Однак на новому етапі досліджень середземноморська область як історична спільність виходить із вжитку в науковій літературі. Стадіальні уявлення, що існували раніше, не підтвердились археологічними матеріалами, а спільні типологічні ознаки великого територіального поширення ще не розглядались у етнічному плані.

У фіналі плейстоцену (Х—ІХ тис. до н. е.) культурно-історичний процес у цьому регіоні розвивався за загальними закономірностями, що дозволило встановити зонально-історичну структуру Середземноморської області та етнокультурний склад її населення до початку процесів неолітизації⁸. Разом з тим між археологічними комплексами Середземномор'я у фінальному плейстоцені — ранньому голоцені простежуються відмінності на різних таксономічних рівнях. Порівняння окремих комплексів на великих територіях практично не дає результатів, оскільки їх формування обумовлено не тільки екологічними, але й культурно-історичними чинниками. Виходячи з цього, відмінності та подібності між комплексами визначаються на трьох рівнях: «тип індустрії», «індустрія», «технокомплекс».

«Тип індустрії» відбиває своєрідність комплексів окремих пам'яток, яка виникла в межах однієї індустрії. Він фіксується на рівні типів знарядь, змін в їх обробці, метричних показників, процентному складі в комплексі. «Індустрія» виступає поняттям вищого таксономічного рівня. Вона пов'язана з комплексами кількох пам'яток, має певні риси варіабельності, географічно та хронологічно обмежена. Своєрідність індустрій визначається на рівні техніко-морфологічних груп знарядь, їх структури та співвідношення. «Технокомплекс» поєднує вже групу подібних індустрій чи групу культур, що характеризується складом широкого політетичного рангу, яка відрізняється специфікою типів однієї загальної сім'ї артефактів, за якими вбачають широкий

конгломерат дії чинників середовища, економіки та технології⁹. Археологічний матеріал показує, що в межах технокомплексів індустрії можуть мати значні відмінності, своєрідний локальний генезис, даючи разом з тим початок типологічно різним індустріям, що дозволяє розглядати їх як політетичні системи¹⁰. Наприклад, індустрії, що складають східний ареал азиль-романельського технокомплексу (шан-кобинська, сосруцька, Куїна-Туркулуй) мають своєрідний вигляд, оскільки характеризуються великою долею геометричних мікролітів, специфічними типами трапедій тощо. Враховуючи легко зрозумілі відміни у типологічному визначенні тих чи інших комплексів, спільні та відмінні риси в системі «тип індустрії», «індустрія», «технокомплекс» встановлюються досить об'єктивно. Найскладнішим є питання про ті етносоціальні утворення, що стоять за цією класифікаційною структурою.

Типологічним еквівалентом археологічної культури у фінальному палеоліті є «індустрія»¹¹. Археологічні культури цього часу в етнічному плані пов'язуються з племенем¹². Таке співвідношення має умовний характер, оскільки класичні племена з розвиненою самосвідомістю склалися під час та під впливом колоніальної системи¹³. Враховуючи цю обставину, племена фінального палеоліту повинні розглядатися як етнічні групи, що формуються¹⁴.

Більшість дослідників сходяться на тому, що термін «плем'я» може бути використаний також у тому випадку, коли первісні колективи без соціального статусу існують як етнічні спільності¹⁵. Тоді під племенем розуміють «групу, що заселяє певну територію та володіє певним правом на її господарське та ритуальне використання, відрізняється особливою мовою чи діалектом та члени якої пов'язані фактично чи фіктивно як родичі». Така група налічує 450—500 осіб¹⁶. Однак такі племена не завжди характеризуються однорідністю мови. Частіше вони виступають як територіальні одиниці без єдиної системи керівництва¹⁷. Іноді такі спільності називають діалектно-культурними, а не соціально-економічними. Показниками їх вважають слабкий зв'язок між локальними групами¹⁸.

Центральним поняттям у концепції племені є наявність чи відсутність усвідомлення єдності у його членів. Наявність усвідомлення єдності та відмінності від інших утворень — провідні риси класичного визначення етносу¹⁹. Дійсно, етнічна свідомість виступає певною передумовою стабільного розвитку первісних груп. Однак усвідомлення єдності — продукт історичного розвитку не тільки з точки зору соціально-економічного процесу, але й результату розвитку окремого етносу.

Деякі гомогенні культури фінального палеоліту, наприклад, шан-кобинська, динамічно розвиваються протягом кількох етапів. Їх індустрії відносно однорідні. Отже для цих культур можна передбачити досить високий ступінь етнічної свідомості, що виникає поза системою структур керування, вождівства тощо. Але на завершальному етапі шан-кобинської культури групи, що її складають, стають більш відокремленими, що не могло не позначитися змінами в етнічній свідомості. Гетерогенні культури фінального плейстоцену існують відносно короткий час. Але в період, що передувє неолітизації, цей тип культурних явищ стає домінуючим. Наприклад, гірськокримська культура дає варіабельність вже по ряду етнографічних ознак: індустрія, антропологічний склад населення, обряд поховання²⁰. Очевидно, гетерогенні культури раннього голоцену, що розвивалися вже в умовах кризи мисливського господарства, мали менш розвинену етнічну свідомість. Можливо, що рівень розвитку етнічної свідомості у фінальнопалеолітичних суспільствах виявляється в конкретній історичній ситуації залежно від типу культури — гомогенної чи гетерогенної. Обґрунтовано точку зору, що слід відрізнити первинні передумови формування етносу (спільна територія, єдність соціально-економічного життя, подібність мови та культури) та другорядні (етнічна свідомість), що виникають на базі первинних²¹.

Самосвідомість формується у межах конкретного етносу на основі спільності культури та мови²². Однак у межах племені чи «простосу» фінального палеоліту етнічна специфіка не могла реалізуватися повністю. На думку М. М. Чебоксарова та І. Л. Чебоксарової, у цей час складаються більші спільності — співплемінності — групи племен, що живуть на суміжних терито-

ріях, говорять на діалектах однієї мови та володіють багатьма спільними рисами культури²³. Дещо інакше цю точку зору сформулював С. О. Арутюнов — «племена доби мезоліту... доцільно розглядати не як незалежні спільності, а в складі більших спільностей — співплемінностей»²⁴. Таким чином, плем'я — лише один з компонентів етнічної структури фінальнопалеолітичного суспільства, один з типів етнічних спільностей. Ця теза підтверджується й археологічними матеріалами.

За археологічними даними більшість індустрій фінального плейстоцену — раннього голоцену Середземноморської області належать до варіантів більших таксономічних одиниць — технокомплексів. Виходячи з того, що схожість культури є домінуючим та обов'язковим типом зв'язку для етнічної спільності первісності, можна припустити, що технокомплекси відбивають єдності рівня етнокультурних спільностей. Виходячи з цього припущення, можна простежити на конкретному матеріалі динаміку етнічних процесів у фінальному палеоліті Середземномор'я.

У X—IX тис. до н. е. в Середземноморській області виділяються такі етнокультурні спільності: азиль-романельська, фінально-епіграветійська (південноєвропейська зона), іберо-маврська (північноафриканська зона), кебарансько-натуфійська і зарзійсько-імеретинська (передньоазіатська зона). Степи Причорномор'я та Приазов'я складали «контактну» зону, населення якої лишило і культури, що входили в ці спільності, і свосвідні культурні явища, не інтегровані в ці процеси²⁵.

Етнокультурні спільності фінального плейстоцену займали великі території. Так, азиль-романельська спільність простиралась на півдні Європи від Піренейів до Кавказу. До її складу входили азильські культури Піренейів, Перігору, Провансу, Лангедока, культура бувер'єн, романельська, Куїна-Туркулуй, шан-кобинська та сосруцька. Географічне поширення цих племен показує, що на значних територіях вони розташовані смугами, чергуючись з племенами фінальноепіграветійської спільності. Остання складається з 7—9 культурних явищ, пов'язаних з п'ятьма зонами на Апеннінському півострові, комплексами Греції, Югославії, Подністров'я та остромерзської групи. Іберо-маврська етнокультурна спільність займала майже всю зону північної Африки. Більш компактна географія у племен кебарансько-натуфійської та зарзійсько-імеретинської етнокультурних спільностей.

У процесі виникнення великих етнічних спільностей важливе місце посідає територіальний чинник. Приклад смугастого поширення азиль-романеллі показує, що не завжди культури розвивалися в безпосередньому контакті одна з одною. Велике територіальне поширення, різна, часто локальна, генетична база окремих культур не дозволяє розглядати ці спільності як усвідомлені. Можна припустити, що в даному випадку етнічна консолідація здійснювалась на підставі культурно-лінгвістичних чинників.

Мову часто і справедливо називають формою існування культури²⁶. Вона могла виступати як нездоланий бар'єр між близькими сусідами, так і мостом, що з'єднує географічно далекі культури. Поширення різних мов та діалектів могло привести до формування етнічних спільностей різних типів. Отже етнокультурні спільності фінального плейстоцену Середземноморської області мали етнолінгвістичне забарвлення. Коли етнос — усвідомлена культурно-мовна спільність, то в даному випадку йдеться про етноси, що формуються, чи «проетноси» без усвідомлення своєї єдності на рівні співплемінності.

Особливості формування етномовних спільностей добре відомі²⁷. Однак лінгвістична безперервність передбачає наявність культурно-мовних центрів і тому не пояснює генезису названих спільностей. Взагалі етнічні спільності, що формуються на базі культурно-мовних контактів, побудовані на зв'язках інтеграційного типу. Великі етнокультурні спільності фінального плейстоцену цілком ймовірно розвивалися у межах зв'язків іншого типу, коли окремі елементи системи не пов'язані з центром та існують в значній мірі незалежно. Сьогодні важко розкрити зміст цих зв'язків, оскільки вони не мають прямих етнографічних аналогів.

З початком голоцену культурно-історична ситуація у Середземномор'ї змінюється. Потепління та глобальна культурна трансформація призводять

до виникнення нових культур та етнокультурних спільностей. Однак загалом вони більш географічно обмежені, а культури, що їх складають, поширюються на суміжних територіях. Більшість комплексів раннього голоцену Західної Європи пов'язані з совтерською спільністю. Її східні культури знаходяться на Апеннінському півострові. У Подунав'ї та Північно-Західному Причорномор'ї совтерські елементи не відомі. За даними розкопок у гротах Руффіньяк, Бом де Монкю, Романьяно III тощо, більшість культур совтерської спільності має локальне походження²⁸.

На Дунаї складається своєрідна спільність Сшела — Кладовей — Лепенські Вір. Трансформація культури цієї спільності проходить через перехідні комплекси типу Падна А-А2²⁹. З поширенням неоліту культури Кріш у середині VI тис. до н. е. вона зникає³⁰.

У Північно-Західному Причорномор'ї розвиваються комплекси понтійського тарденуазу. Вони обмежені на сході правим берегом Дніпра³¹. Ця єдність також може розглядатися як етнокультурна спільність. По-перше, простежуються відмінності між тарденуазом сходу Румунії, південного сходу та північного заходу Трансільванії³². По-друге, локальні прояви цієї спільності мають різний генезис: Гребеники, Гіржево — від комплексів Леонтіївка-Царинка; інші — від комплексів граветійської традиції та від пам'яток типу Атаки на Дністрі³³. По-третє, господарська діяльність населення складає три різні моделі³⁴.

З аналогічними критеріями можна підходити до пам'яток кукрецького типу. Вони поширені в Нижньому Подніпров'ї, Північно-Західному Причорномор'ї, Криму та Приазов'ї. Кожному регіону притаманні своєрідні риси: Абузова балка, Кукрек, Ігрень VIII, Кам'яна могила³⁵. Очевидно, що культури однієї спільності різною мірою зазнають впливів процесів неолітизації.

Виникає, на перший погляд, парадоксальна річ. З одного боку, поява гетерогенних культур супроводжується послабленням зв'язків у племені, посиленням уособленості общин. З іншого, племена, що складають спільності, поширюються на суміжних територіях, а самі спільності географічно обмежені. Остання обставина, можливо, пояснюється формуванням структур інтеграційного типу, розвитком форм етнічної свідомості на рівні співплемінності.

Процеси неолітизації супроводжувались значними змінами етносоціального характеру. Очевидно, в цей час плем'я стає елементом соціальної організації суспільства, а великі етнокультурні спільності переростають у класичні інтеграційні структури первісності — співплемінності. Археологічним підтвердженням цього висновку можуть слугувати дані про поширення балкано-анатолійського, балкано-карпатського та західносредземноморського комплексів³⁶.

Не викликає сумнівів, що ранньородова община утворювала ядро структури фінальнопалеолітичного суспільства, а родина являла первинну ланку соціалізації індивіда³⁷. Гіпотетично з діяльністю общини можна пов'язувати комплекси «типів індустрій». Як правило, вони виявляються на одній стоянці. Відкриті поселення (Молодово V, Осокорівка III-в, В'язівок тощо), що склалися з кількох жител, можна розглядати як селища общини, де кожне житло належало окремій родині. Порівняльний аналіз відкритих жител та печерних фінальнопалеолітичних пам'яток виявляє цікаву закономірність. Так, розміри будівель шан-кобинської культури збігаються з житлами відкритих поселень Азово-Чорноморського регіону. Вони поділяються на дві групи: великі (26—33 м²) та малі (8—12 м²)³⁸. Ці типи співіснували на великих територіях. У соціологічному плані, згідно прийнятої точки зору, такі житла пов'язані з «простими» чи «парними» родинами. Але як пояснити, що більшість довгочасових фінальнопалеолітичних печерних поселень мають лише одне житло. У матеріальній культурі цього часу відсутні таксономічні одиниці нижчі за «тип індустрії». Отже у фінальнопалеолітичному суспільстві родина ще не виконувала функції культурного феномену, а її соціально-економічна роль у сучасній науковій літературі перебільшується.

Вище вже йшлося про те, що терміни «плем'я», «община» використовуються до фінальнопалеолітичного суспільства досить умовно. Деякі дослід-

ники в стеногенетичному аналізі спираються на модель соціальної організації австралійського суспільства. Вона складається з трьох одиниць: локальна група (25 чол.), родова одиниця (175 чол.), регіональна група (500 чол.)³⁹. Розміри цих груп можуть дещо змінюватися, але, незалежно від екологічної ситуації, зберігаються у різних народів у межах названих показників. Однак не існує вагомих підстав для екстраполяції цієї структури на фінальнопалеолітичне суспільство, історична своєрідність якого не викликає сумнівів.

На думку О. О. Формозова, починаючи з кінця мустьєрського часу формуються великі області, пізніше в мезоліті — племені археологічні культури⁴⁰. Проведений аналіз показує, що в фінальному палеоліті — «мезоліті» локальні археологічні культури та великі етнокультурні спільності існували в межах єдиних структур, а їх генезис мав взаємообумовлений характер.

Конкретний археологічний матеріал фінального палеоліту Середземноморської області підтверджує припущення про існування в первісності етнічних спільностей різного рівня⁴¹. Матеріальним виразом етнічної структури цього суспільства є класифікаційна система («тип індустрії», «індустрія», «технокомплекс»). Можна припустити, що їх генезис відбувся розвиток трьох типів етнічних спільностей (общини, племені та етнокультурної спільності). Отже, вивчення соціальної структури фінальнопалеолітичного суспільства виходить за межі відокремлення різних ознак общини. Етнічна спільність будується на різних типах соціальних зв'язків (спільність мови, культури, походження, території тощо). Протягом історичного процесу їх характер змінювався. Ці зміни взагалі й визначають типологічну структуру етнічних спільностей.

Примітки

¹ Генінг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 17, 21.

² Там же.— С. 13.

³ Bender B. Gatherer-hunter to farmer: a social perspective // World Archaeology.— 1978.— № 2.— Р. 204—222.

⁴ Бромлей Ю. В. Опыт типологизации этнических общностей // СЭ.— 1977.— № 5.— С. 61.

⁵ Breuil H. Les subdivisions du Paléolithique Supérieur et leur signification // Congr. Intern. Anthr. et Archeologique Prehist.— Geneve, 1912.— Р. 165—238; Ефименко П. П. Капсінці — охотники и собиратели // ИГАИМК.— М.—Л., 1933.— Вып. 100; Замятин С. П. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Происхождение человека и раннее расселение человечества.— ТИЭ.— М.—Л., 1951.— Т. 16.

⁶ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории Европейской части СССР.— М., 1977.

⁷ Бадер Н. О. Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в Восточном Средиземноморье.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1965.

⁸ Коен В. Ю. К проблеме общего и особенного в развитии культур финала ледникового Средиземноморской области // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.— Тези доп.— К., 1989; Коен В. Ю. Этнокультурный состав населения Средиземноморской области в финале ледникового (X—IX тыс. до н. э.) // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Тез. докл.— Луганск, 1990.

⁹ Clarke D. I. Analytical Archaeology.— London, 1978.— 340 p.

¹⁰ Классификация в археологии.— М., 1990.— С. 25.

¹¹ Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1991.

¹² Воеводский М. В. Мезолитические культуры в Европе // КСИМК.— 1950.— Вып. 31; Формозов А. А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации // СА.— 1957.— № 1; Rozoy J. G. Les derniers chasseurs.— Charleville, 1978.— 612 p.

¹³ Шницерльман В. А. Проблема доклассового и раннеклассового этноса в зарубежной этнографии // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 224.

¹⁴ Генінг В. Ф. Указ. соч.— С. 59.

¹⁵ Шницерльман В. А. Протоэтнос охотников и собирателей // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 100.

¹⁶ Birdsell J. B. Basis demographic Unit // Current Anthropology.— 1973.— V. 14.— № 4.— Р. 337.

- ¹⁷ Шницерльман В. А. Протоэтнос охотников и собирателей...— С. 100.
- ¹⁸ Арутюнов С. А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982.— С. 67.
- ¹⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1979.— С. 73.
- ²⁰ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 15—20.
- ²¹ Генинг В. Ф. Указ. соч.— С. 23—27.
- ²² Шницерльман В. А. Проблема доклассового...— С. 222.
- ²³ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры.— М., 1971.— С. 69.
- ²⁴ Арутюнов С. А. Этнические общности...— С. 67.
- ²⁵ Коен В. Ю. Финальный палеолит...— С. 2—4.
- ²⁶ Чебоксаров Н. Н. Проблема типологии этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ.— 1967.— № 4.— С. 99.
- ²⁷ Генинг В. Ф. Указ. соч.
- ²⁸ Escalon de Fonton M. Du Paléolithique supérieur au Mésolithique dans le Midi méditerranéen Française // BSPF.— 1966.— LXIII.— Fas. 1.— P. 65—180; Rozoy J. G. Op. cit.; Guerreschi A. Hypothèse concernant la continuité culturelle entre population du tardiglaciaire würmien de l'holocène antique en Italie // New in stone age archaeology.— Warsaw, 1987.— P. 55—61.
- ²⁹ Radovanovic I. Ranoholocenska kремена industrija sa lokaliteta Padina u Derdapu.— Beograd, 1981.— 138 p.
- ³⁰ Dumitrescu V., Bolomey A., Mogosanu F. Les Civilisations d'une préhistoire de la Roumanie.— Bucarest, 1983.— 245 p.
- ³¹ Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка Казанка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.
- ³² Paunescu Al. Le Tardenoisien de l'est et du sud-est de la Roumanie // Dacia.— 1987.— № 1—2.— P. 3—19.
- ³³ Станко В. Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986; Paunescu Al. Op. cit.— P. 17; Черныш А. П. Мезолит Поднестровья // Археология Прикарпатья, Вольпы и Закарпатья. Каменный век.— К., 1987.— С. 90.
- ³⁴ Gatsow I. The archaeological cultures of the late pleistocene and early holocene in the Western Black sea region, and their significance for the formation of the Neolithic flint industries // Origin of the chipped stone industries of the early farming cultures in Balcan.— Warsawa—Krakow, 1982.— P. 128.
- ³⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969; Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА.— 1972.— № 185; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982; Нужный Д. Ю. О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век. Памятники. Методика. Проблемы.— К., 1989.
- ³⁶ Garasanin M. Les origines du Néolithique dans le Bassin de la Méditerranée et dans le sud-est Européen.— Krakow, 1980.— P. 58—72.
- ³⁷ История первобытного общества.— М., 1986.— Т. 2; Куббель Л. Е. Очерки постаринно-политической этнографии.— М., 1988.— С. 166.
- ³⁸ Коен В. Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в финале ледникового Азово-Черноморского региона // РА.— 1992.— № 2.
- ³⁹ Gamble Cl. The palaeolithic settlement of Europe // Cambridge World Archaeology.— 1986.— P. 50—53.
- ⁴⁰ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной...— С. 25.
- ⁴¹ Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Указ. соч.— С. 69.

В. Ю. Коен

К ПРОБЛЕМЕ ТИПОЛОГИИ ЭТНИЧЕСКИХ ОБЩНОСТЕЙ (по материалам финального палеолита Средиземноморской области)

Работа представляет попытку понять пространственные особенности финального палеолита Средиземноморской области в контексте разработок современной этнографии по проблеме этноса. Представляется вероятным, что в финале ледникового складывалась иерархическая структура этнических общностей, распространение которых в материнской культуре отражают соподчиненные тексты: «тип индустрии», «инду-
«АРХЕОЛОГИЯ», № 3, 1997 г.

стрия», «технокомплекс». Содержание и характеристика этих общностей со временем менялись. Следует отметить, что крупные этнокультурные общности финального палеолита формировались на основе языковой общности, тогда как в раннем неолите с ростом связей интеграционного типа возникают уже социальные образования — соплеменности.

V. Yu. Koen

CONCERNING THE PROBLEM ON TYPOLOGY OF ETHNIC COMMUNITIES (from Findings of the Final Paleolithic of the Mediterranean Region)

This work is an attempt to comprehend spatial properties of the final Paleolithic of the Mediterranean Region in the aspect of developments of the present-day ethnography on the problem of ethnos. It seems quite possible that at the final stage of the glacial period a hierarchical structure of ethnic communities was formed. Spreading of these communities is confirmed in the material culture by co-subordinated texts: «type of industry», «industry», «technocomplex». The matter and properties of these communities varied in time. It should be mentioned that large ethnocultural communities of the final Paleolithic were formed on the basis of the language community, whereas in the early Neolithic social formations — tribes — appeared following the growth of integration links.

СКОТАРСТВО ТА СПОСІБ ЖИТТЯ

К. П. Бунятян

Спосіб життя рухливих скотарів корелюється з типами скотарства.

Коли мова йде про спосіб життя людей, то мається на увазі організація виробництва, побуту та життя на рівні повсякдення, тобто, як конкретно жили люди, що та як виробляли та споживали. За структурою пізнання в археології, розробленою В. Ф. Генінгом, відтворення способу життя — це початковий етап археологічного дослідження, що виступає вихідним пунктом подальших соціально-історичних досліджень¹. Разом з тим археологи використовують це поняття і для позначення однієї з сторін способу життя — міри осілості/рухливості населення. І це зрозуміло, адже саме ці категорії часто виступають визначальними для розуміння й всього способу життя. Хоча вся історія людства супроводжувалась пересуваннями з однієї території на іншу, в даному випадку йтиметься про спосіб життя, детермінований потребами скотарства.

Поділ суспільства на землеробські та скотарські, що стався за часів неолітичної революції або дещо пізніше², позначив фактично і два шляхи розвитку скотарства: інтенсивний у землеробських та екстенсивний у скотарських. У свою чергу екстенсивний тип скотарства призвів до винаходу різних способів випасу та утримання худоби³, а разом з цим — до розмаїття способів життя. До цього слід додати, що скотарство, хоча й було головною сферою діяльності в багатьох суспільствах, та ніколи не було єдиною. Тому спосіб життя був детермінований й іншими причинами.

Щоб реконструювати за археологічними джерелами спосіб життя населення певного часу та певного господарського напрямку, треба мати уявлення про його основні різновиди та, головне, чинники, що їх детермінують. Вирі-

© К. П. БУНЯТЯН, 1997

шукуючи цю проблему, дослідники йшли головним чином шляхом фіксації та опису певних способів життя, що важливо, але недостатньо для археологів. Такий підхід надавав можливості археологу знайти певні аналогії, але не висвітлював самої механіки взаємодії різних чинників, яка й визначала певний спосіб життя. Вказаний підхід має ще один недолік: нерідко одним терміном позначають фактично різні способи життя. Особливо це стосується таких понять як напівкочовий та напівосілий способи життя. Стосовно останнього Р. Капо-Рей відзначав, що він має подвійний зміст залежно від того, чи відносять його до окремих осіб, чи до всієї групи: напівкочовик — це людина, яка тимчасово не кочує, бо займається землеробством; напівкочовими називають і общини, які одночасно складаються з кочового та осілого населення⁴, тобто община загалом веде змішаний спосіб життя. На це вказує й Г. Бьош⁵ та інші дослідники⁶. Необхідно зазначити, що навантаження цих термінів більш, ніж подвійне. Так, Ф. Моретт напівкочовим називав такий спосіб життя, коли постійні перекочівки поєднуються з сезонними зупинками⁷. Б. Х. Кармишева для уточнення цього терміну пропонує критерій «несповний цикл кочування»⁸, що мало полегшує справу.

Ліквідувати цей недолік спробував Ю. І. Семенов, але стосовно періоду кам'яного віку⁹. Адаптацію цієї класифікації для потреб впорядкування способів життя суспільств з відтворюючими формами господарства¹⁰ наврод чи можна визнати вдалою, адже скотарство і землеробство спричинили появу нових та складніших способів життя. Це вимагає розвитку ідеї Ю. І. Семенова.

Часто логічні міркування з приводу певних питань викликають негативне ставлення, оскільки вважається, що життя строкатіше всіляких схем. Але справедливість цієї думки відносна, адже, по-перше, міра абсолютизації схеми залежить від нас, по-друге, жодна з класифікацій і не може врахувати всього розмаїття життя, а лише певний його бік і з певною метою. Ї тут вона має бути логічною.

Оскільки нас цікавить один бік способу життя — міра рухливості та осілості, то спосіб життя можна розподілити на осілий та рухливий. Виходячи з членування року помірної зони на чотири сезони та тривалості осілості/рухливості, кожен різновид можна поділити на чотири класи: населення увесь рік живе осіло (цілорічна осілість) або пересуваючись з місця на місце (цілорічна рухливість); населення частину року живе осіло (більшу частину року, півроку чи сезон), іншу — рухливо (відповідно, сезон, півроку чи більшу його частину).

Типи способів життя конструюються на перетині класів (рис. 1), їх п'ять. Цю типологію можна було б вважати формальною, якби вона не корелювалась з формами господарської діяльності та типами скотарства¹¹.

1. Активне заняття землеробством вимагає цілорічної осілості. Тому все населення живе осіло, практикуючи стійлово-вигінне скотарство. Такі суспільства і називають землеробськими.

2. Активне заняття скотарством та проживання в певних умовах вимагає постійного перегону худоби, а разом з цим — пересування всього населення у пошуках пасовиськ та води. У цьому випадку ми маємо справу з кочовим способом життя. Хоча й існує думка про відсутність «справжніх» кочовиків, вона справедлива лише з тієї точки зору, що кочовики не можуть існувати без зв'язку з землеробськими суспільствами. Ї це зрозуміло. Адже суспільний поділ праці існує, завдяки обміну. «Справжні» кочовики були серед казахів¹², киргизів¹³, узбеків¹⁴, а також серед народів зарубіжної Азії, Африки. Відомі вони й за археологічними джерелами. С. Є. Толибековим¹⁵ та С. О. Плетньовою¹⁶ виявлено археологічні ознаки такого способу життя.

3. Активне заняття скотарством може поєднуватись з землеробством, що має обмежений¹⁷ або нерегулярний характер. Р. Капо-Рей вказує на нерегулярне землеробство скотарів Сахари: залежно від сезонних умов скотар може засіяти невеличку ділянку¹⁸. Описуючи господарство казахів Великої Орди першої третини минулого сторіччя, О. Левшин повідомляв, що «землеробство не робить їх осілими. Вони кочують біля своєї ріллі лише до того часу, поки вистигає хліб. Пожавши його та обмолотивши, вони беруть необхідну частину

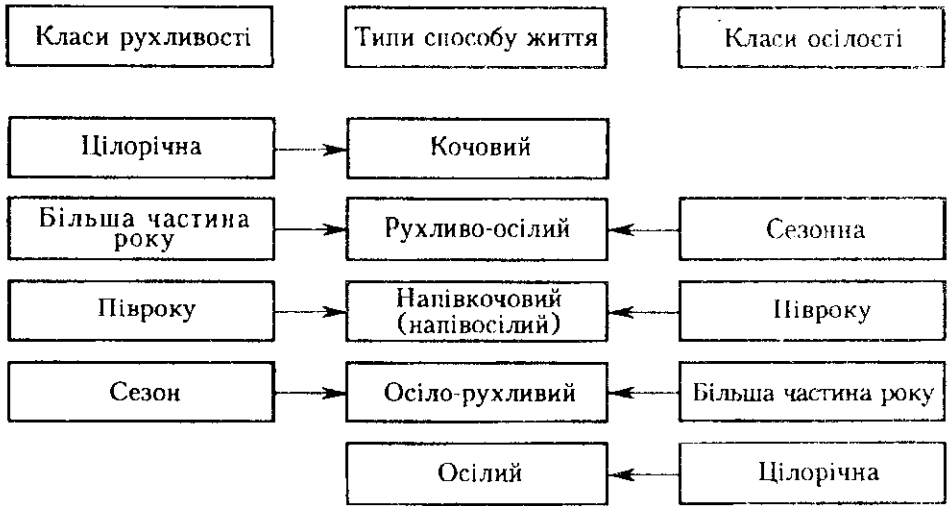

Рис. 1. Типологія способу життя. Варіант 1. Общини з одноманітним способом життя.

його, а залишки заривають в землю до наступного врожаю»¹⁹. Таке землеробство потребує хоча б тимчасової осілості (сіянка, збирання врожаю), але потреби скотарства вимагають пересування. У цьому випадку ми маємо рухливо-осілий спосіб життя. Він збігається зі скотарською формою діяльності та тривалим відгоном худоби.

Загалом, цей спосіб життя існує тому, що суспільство не може задовольнити свої потреби за рахунок скотарства і тому хоч якоюсь мірою використовує можливість землеробства. Цю думку не раз проводить Е. Е. Еванс-Прічард при характеристиці господарства нуєрів²⁰. Відмовитись від малопродуктивного землеробства можна, певно, по-перше, за наявності додаткового продукту в скотарстві, по-друге, за можливості його обміну на інші харчі. Як відзначає Р. Капо-Рей, більш регулярне заняття землеробством призводить до щорічного повернення в одне й те ж місце, проживання тут по декілька місяців або змушує лишати частину своїх членів²¹. Треба сказати, що скотарі Сахари за поєднанням рис різних способів життя дуже строкаті, що викликано важкими умовами життя та намаганнями якомога краще використати мінімальні можливості природного середовища та свою працездатність.

4. Активніше заняття землеробством вимагає й більшої осілості. Тривалість відгону скорочується. Врівноваженість періодів осілості та рухливості в межах року дає напівкочовий (синонім — напівосілий) спосіб життя. Таке визначення збігається з критерієм С. Є. Толибекова, який основною ознакою напівкочового скотарства вважав перебування на одному місці не менше 6 місяців²². У цей час займаються на лише землеробством, але й косовицею сіна тощо.

5. Коли землеробство стає основною сферою діяльності або наближається до цього, відгін худоби скорочується до одного сезону. Тобто досить тривала осілість може поєднуватися з сезонною рухливістю. У цьому випадку матимемо осіло-рухливий спосіб життя.

Виходячи з запропонованого критерію, цим і обмежується різноманітність способу життя общин, всі члени яких живуть одноманітно — або осіло, або пересуваючись за худобою. Та цим не вичерпується все розмаїття способів життя. Справа в тому, що в межах однієї общини різні її члени можуть вести й різний спосіб життя. Це викликано виробничою необхідністю членування колективу та поділом праці в общині, щодо межі задачі на працю скотарську та землеробську, а також специфікою суто скотарської діяльності. Виходячи з тих же класів рухливості/осілості, можна запропонувати таку типологію для общин з різноманітним способом життя (рис. 2).

1. Цілорічна осілість однієї частини общини, що займається переважно землеробством, може поєднуватись з рухливістю іншої, що займається пе-

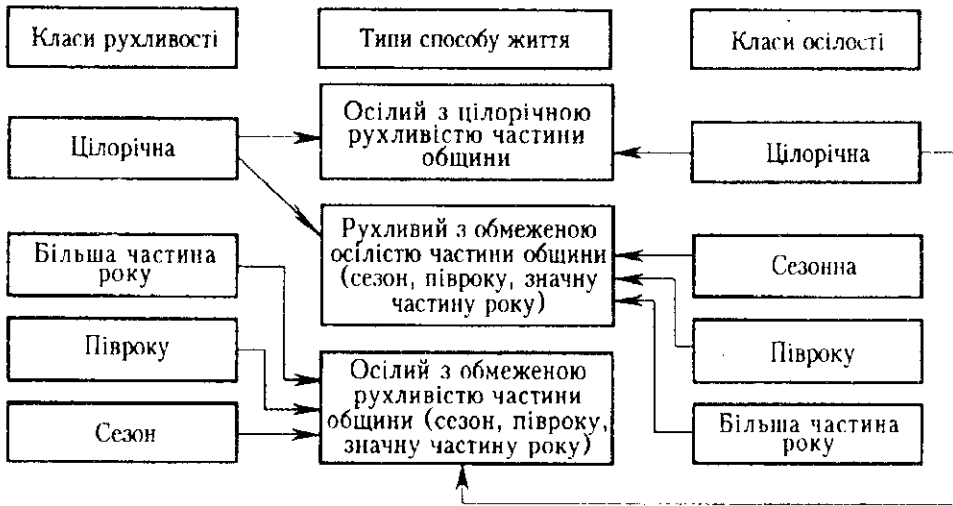

Рис. 2. Типологія способу життя. Варіант II. Общини зі змішаним способом життя.

регінімним скотарством. Цей спосіб життя назвемо осілим з цілолітньою рухливістю частини населення, оскільки переважна частина общини живе осіло. Цей спосіб життя добре відомий у гірських та передгірських районах²³, але не обмежується ними. Так, у луо (нілотська група) Східної Африки худобу випасають цілий рік — спочатку поблизу селища, потім все далі й далі. Оскільки пасовиська швидко поновлюються, їх можна досить швидко знову використовувати²⁴.

2. Цілолітня осілість однієї частини населення може поєднуватись з більш або менш тривалою рухливістю іншої, яка зайнята у відгінному скотарстві. За цих обставин цей спосіб життя можна назвати осілим з тимчасовою або обмеженою рухливістю частини населення. Залежно від тривалості відгону (сезон, два, три) цей тип можна розбити на дрібніші. Скажімо, сезонна рухливість та сезонний відгін зафіксовані серед вірменських скотарів XIX ст.²⁵; триваліша рухливість зафіксована в узбеків кінця XIX — початку XX ст. — тут відгін тривав з ранньої весни до пізньої осені²⁶ тощо.

3. Цілолітня рухливість однієї частини населення може поєднуватись з тимчасовою осілістю іншої, тобто перегінне скотарство поєднане з сезонним заняттям землеробством. Залежно від тривалості осілості (сезон, півроку чи значну частину року) тут також можна подрібнити тип.

Треба сказати, що й цим не обмежується типологія способів життя. Її можна розвивати далі як з точки зору поділу общини на тимчасові виробничі колективи, так і з точки зору поділу виробничого циклу в межах року. Скажімо, у дінка та нусрів Південного Судану та у гірських нуба, які мешкають північніше дінка, господарство зумовило періодичний поділ общини на дві вікові супергрупи: молодих та похилого віку. У червні, під час повені, молоді чоловіки та жінки дінка переганяли худобу на високі пасовиська савани, до таборів «дошового сезону» поблизу постійних селищ, а чоловіки та жінки похилого віку з дітьми лишались у селищах для догляду за полями. У серпні дінка збирали врожай ранніх, а у вересні — пізніх культур. У цей час молодь переганяла худобу на стерню. В грудні долини звільнялись від повені та кривались густою травою, а пасовиська в саванах висихали. Тому молодь переганяла худобу в долини — в табори «сухого сезону», де їй лишались до травня²⁷. Тут ми маємо більш-менш чіткий поділ общини на дві групи.

Але община може розділятися постійно чи тимчасово на три чи більше груп. Тут діють багато чинників, наприклад, диференція худоби за видом та віком, що викликає й диференціацію общини: частина населення може бути зайнятою в перегінному скотарстві, частина — у відгінному, частина — постійно жити протягом року в основних селищах, де худоба утримувалась на приселищних пасовиськах та в стійлі²⁸. У Закавказзі були общини, що зи-

мували всі разом, весною ж більшість населення йшла за худобою в гори, лишаючи на зимівках сторожів, а для збирання врожаю посилали з кочівок людей²⁹. Загалом такий спосіб життя можна назвати напівкочовим (напівосілим), але він має деякі нюанси. Прикопетдазькі туркмени в землеробський сезон практикували вигінне та відгінне скотарство (тобто поділялись на дві групи), а на зимівлю все населення об'єднувалось та на 2—3 місяці йшло з худобою в ліски³⁰. Таким чином різні групи населення в межах року ведуть різний спосіб життя. Оскільки реконструювати всі ці типи способу життя за археологічними джерелами навряд чи можливо, я не буду розвивати цю тему, обмежившись запропонованими типами.

Крім сказаного, класифікація та типологія дозволяє систематизувати явище в структурному плані, тобто в статистиці. Реальне ж життя — це завжди динаміка з наявністю як сталих явищ так і таких, що розвиваються. Наприклад, осідання кочовиків та їх перехід до осілості характеризується на певному етапі перетином осілих та рухливих рис способу життя в різних проявах (виробниче членування колективу, соціально-майнове тощо).

У зв'язку з наявністю напівосілого (напівкочового) способу життя зверну увагу на такий момент. Існує думка про можливість об'єднання в один тип скотарів, що ведуть кочовий та напівкочовий способи життя, оскільки між ними начебто немає принципових відмінностей³¹. Хоча в даному випадку й не пояснюється, що криється за принциповими відмінностями, зрозуміло, що мова йде про суспільства, де скотарство відіграє провідну роль і тому викликає рухливий спосіб життя. Відзначені Г. Є. Марковим відмінності вже є достатніми для їх розмежування³². Окрім цього, розмежування цих типів необхідно через те, що виникнення кочівництва проходило стадію напівкочового стану. У будь-якому разі так цей процес реконструюють за археологічними джерелами³³. Розпад кочівництва та активізація землеробства в їх середовищі теж супроводжуються еволюцією способу життя, тому напівкочове скотарство виділяють і як етап осідання кочовиків³⁴.

Виділення в окремих тип напівосілого способу життя пов'язано й з тим, що спосіб життя — категорія, яка хоча й відображає зовнішній бік життя, є результатом форми діяльності та типу скотарства. Саме вони виступають матеріальною базою соціально-економічних відносин. Хоча провідними і для напівкочових, і кочових суспільств є відносини з приводу худоби, але в другому випадку вони виступають фактично і єдиними економічними відносинами. Це визначається тим, що виробництво худоби — єдиний вид продуктивної праці, а худоба — один вид багатства³⁵. До цього слід додати обмеженість рухомого майна (знаряддя праці, предмети побуту тощо). Що ж до напівкочових суспільств, то крім відносин з приводу худоби, тут існують і відносини з приводу оброблюваних ділянок, покосів тощо³⁶, а також всього комплексу матеріально-технічних засобів життя (житло, рухоме майно). Тобто комплекс соціально-економічних відносин тут набагато складніший та вимагає аналізу двох галузей діяльності. До цього слід додати, що осілість, навіть сезонна, взагалі збільшує комплекс матеріально-технічних засобів виробництва та побуту (засоби праці, будівлі), виробництво яких також певним чином організоване та з приводу яких складаються певні відносини.

Кожен спосіб життя певним чином реалізується, тобто знаходить певне матеріальне втілення в поселеннях. Останні за тривалістю мешкання Ю. І. Семєнов розділив на: стійбища та селища. У свою чергу стійбища розділено на тимчасові, на яких мешкали один — кілька днів, та довготривалі, на яких мешкали кілька тижнів; а селища — на сезонні та річні. Останні поділені на річні, на яких мешкали кілька років, та вікові, на яких мешкали століттями, покоління за поколінням³⁷.

Загалом осілий спосіб життя реалізується в цілорічних поселеннях, на яких зосереджено всю діяльність — матеріальну, духовну, соціальну. Цей спосіб життя археологічно легко фіксується за товщиною культурного шару, його насиченістю культурними залишками, будівлями тощо. Та все ж вияв довготривалого поселення не виступає однозначним свідченням саме такого способу життя. Адже й за такого способу життя як осілий з рухливістю час-

тини населення (цілорічною або менш тривалою), як, наприклад, при перегінному та відгінному скотарстві, головним виступає основне поселення, де й зосереджене все життя.

Кочовий спосіб життя проходить у дорозі та на менш або більш тривалих зупинках — стійбищах. Археологам їх вловити важко, особливо враховуючи суцільне розорювання степів. Що ж до інших способів життя, то вони реалізуються в системі різноманітних селищ та стійбищ, часто розкиданих на значній відстані та в різних природних умовах (степ — лісостеп, рівнини — передгір'я — гори, річкові долини — відкриті простори тощо) (рис. 3). Тому, щоб відтворити спосіб життя та тип скотарства, треба відтворити систему цих поселень у просторі.

Спосіб життя	Класи поселень
Кочовий	Стойбища коротко- та довготривалі (скотарські)
Рухливо-осілий	Стойбища скотарські та селища сезонні скотарсько-землеробські
Напівкочовий (напівосілий)	Стойбища скотарські та селища сезонні скотарсько-землеробські
Осіло-рухливий	Селища сезонні скотарсько-землеробські та стійбища скотарські
Осілий	Селища цілорічні, вікові
Осілий з цілорічною рухливістю частини населення	Селища цілорічні, переважно землеробські, 1—3 сезонні селища (скотарські та скотарсько-землеробські), стійбища скотарські (на шляху перегону та випасу худоби)
Осілий з обмеженою рухливістю частини населення	Селища цілорічні (землеробсько-скотарські), 1 сезонне селище (скотарське та скотарсько-землеробське), стійбище скотарське на шляху перегону худоби
Рухливий з обмеженою осілістю населення	Стойбища скотарські на шляху перегону та випасу худоби, селища сезонні землеробські

Рис. 3. Зіставлення способів життя та типів поселень.

Треба зазначити, що часто стійбища та сезонні селища можуть влаштуватися щороку на одному й тому ж місці — це, як правило, місця, багаті на пасовиська та воду. Тому там може статися накопичення матеріальних залишків. На сезонних селищах часто зводили й житлові та господарські будівлі та займалися не лише скотарством, а й землеробством та іншими виробництвами. Тобто вони можуть знайти матеріальне втілення. Від постійних довготривалих поселень вони будуть відрізнятися незначними розмірами, малою кількістю будівель (1—2), слабшою насиченістю культурного шару тощо.

На закінчення додаю, що спосіб життя, детермінований формою діяльності та типом скотарства, у свою чергу впливає на різні види виробництв, наприклад, ремесло, культуру побуту, склад худоби тощо. Поступове відокремлення двох галузей господарства — землеробства та скотарства, що й спричинило появу рухливого способу скотарства, породило й просторове розмежування поселень та могильників. Отже для реконструкції способів життя та типів скотарства ми маємо комплекс чинників, які потребують осмислення саме з цієї точки зору.

Примітки

¹ Генінг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования. — К., 1989. — С. 224—238.

² *Энеолит СССР*. — М., 1982. — С. 322; *История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции*. — М., 1987. — Т. I. — С. 29.

³ Бунятян К. П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень.— К., 1994.

⁴ Капо-Рей Р. Французская Сахара.— М., 1958.— С. 203.

⁵ Бёи Г. География мирового хозяйства.— М., 1966.

⁶ Симаков Г. Н. Опыт типологизации скотоводческого хозяйства у киргизов (конец XIX — начало XX в.) // СЭ.— 1978.— № 6.— С. 16; Seiwert W. D. Zur Frage der Wirtschaftlichen Klassifizierung von Bevölkerungsgruppen mit beweglicher Viehzucht in Nordwest Afrika und der Sahara // EAZ.— 1982.— Heft 4 (№ 23).— С. 684.

⁷ Моретт Ф. Экваториальная, Восточная и Южная Африка.— М., 1951.— С. 247.

⁸ Кармышева Б. Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX — начало XX в.) // СЭ.— 1969.— № 3.— С. 46, 47.

⁹ Семенов Ю. И. О матриархате и оседлости в позднем палеолите // СЭ.— 1973.— № 4.

¹⁰ Проблемы этнической географии и картографии.— М., 1987.— С. 119—140; Андрианов Б. В. Неоседлое население мира.— М., 1985.— С. 80.

¹¹ Бунятян К. П. Вказ. праця.

¹² Тольбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII — начале XX в.— Алма-Ата, 1971.— С. 467.

¹³ Симаков Г. Н. Указ. соч.

¹⁴ Кармышева Б. Х. Указ. соч.

¹⁵ Тольбеков С. Е. Указ. соч.— С. 467—474.

¹⁶ Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей.— М., 1982.— С. 13—18.

¹⁷ Симаков Г. Н. Указ. соч.— С. 21.

¹⁸ Капо-Рей Р. Указ. соч.— С. 202, 203.

¹⁹ Косарев М. Ф. Становление и развитие производящего хозяйства в степи и лесостепи // Археологические памятники эпохи бронзы восточно-европейской лесостепи.— Воронеж, 1986.— С. 7.

²⁰ Эванс-Причард Э. Нуэры.— М., 1985.— С. 66.

²¹ Капо-Рей Р. Указ. соч.— С. 203.

²² Тольбеков С. Е. Указ. соч.— С. 474.

²³ Мкртумян Ю. И. Формы скотоводства и быт населения в армянской деревне второй половины XIX века // СА.— 1968.— № 4.— С. 20, 21; Шамиладзе В. М. Хозяйственно-культурные и социально-экономические проблемы скотоводства Грузии. Историко-этнографическое исследование.— Тбилиси, 1979.— С. 45, 46.

²⁴ Калиновская К. П. Скотоводы Восточной Африки в XIX—XX вв.— М., 1989.— С. 55.

²⁵ Мкртумян Ю. И. Указ. соч.— С. 21.

²⁶ Кармышева Б. Х. Указ. соч.— С. 47, 49.

²⁷ Община в Африке: проблемы типологии.— М., 1978.— С. 244.

²⁸ Див., напр.: Шамиладзе В. М. Указ. соч.— С. 145.

²⁹ Мкртумян Ю. И. К изучению форм скотоводства у народов Закавказья // Хозяйство и материальная культура Кавказа в XIX—XX вв.— М., 1971.— С. 128.

³⁰ Оразов А. О. О типах скотоводства в Ахале в конце XIX — начале XX вв. // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана.— М., 1975.— С. 210, 211.

³¹ Марков Г. Е. Скотоводческое хозяйство и кочевничество. Дефиниции и терминология // СЭ.— 1981.— № 4.— С. 84; Шамиладзе В. М. Указ. соч.— С. 74.

³² Марков Г. Е. Проблемы дефиниций и терминологии скотоводческого хозяйства и кочевничества (ответ оппонентам) // СЭ.— 1982.— № 4.— С. 84, 85.

³³ Грязнов М. П. Этапы развития хозяйства скотоводческих племен Казахстана и Южной Сибири в эпоху бронзы // КСИЭ.— 1957.— XXVI.— С. 26, 27; Бернштам А. Н. Спорные вопросы истории кочевых народов в древности // Там же.— С. 18.

³⁴ Мкртумян Ю. И. К изучению форм...; Толыбеков С. Е. Указ. соч.— С. 474, 613; Симанков Г. Н. Указ. соч.

³⁵ Руденко С. И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // Материалы по этнографии.— Л., 1961.— Ч. I.— С. 7.

³⁶ Толыбеков С. Е. Указ. соч.— С. 461, 476, 480.

³⁷ Семенов Ю. И. Указ. соч.— С. 56, 57.

Е. П. Буятыян

СКОВОДСТВО И ОБРАЗ ЖИЗНИ

Чтобы реконструировать образ жизни, под которым в данном случае имеется в виду степень подвижности/оседлости, нужно иметь представление об основных его вариациях и факторах, которые их детерминируют. Положив в основу типологии степень оседлости/подвижности населения, получим пять основных типов образа жизни: кочевой, подвижно-оседлый, полукочевой (полуоседлый), оседло-подвижный и оседлый. Они тесно коррелируются с формами хозяйственной деятельности и типами скотоводства.

Эта типология касается обществ, члены которых ведут однообразный образ жизни, т. е. вместе живут оседло и вместе при необходимости передвигаются. Но члены одной общины могут вести разный образ жизни: пока одна часть общины живет оседло, занимаясь земледелием, вторая может быть занята в более или менее продолжительном отгоне скота, т. е. жить подвижно. Исходя из различных вариантов сочетания оседлости/подвижности в пределах одной общины, выделяется еще три типа образа жизни: оседлый с круглогодичной подвижностью части населения; оседлый с ограниченной подвижностью части общины и подвижный с ограниченной оседлостью.

Предложенная типология позволяет избежать многозначности в употреблении терминов и послужит целям реконструкции образа жизни древнего населения.

Е. P. Buniatyayn

CATTLE-BREEDING AND WAY OF LIFE

To reconstruct the way of life (in this case it is a level of nomadism/settling) it is necessary to imagine its variations and factors which determine the latter. Taking the population nomadism/settling level as a basis of typology, five main types of the way of life are obtained: nomadic, mobile-settling, seminomadic (semisetling) settling-mobile and settling. They closely correlate with forms of economic activity and types of cattle-breeding.

This typology concerns societies which members live monotonously, i. e. they live settled together and move, if necessary, together. But members of the same community may live differently: while a certain part of the community lives settled and is engaged in agriculture, the other part may be engaged in more or less long-term driving away of cattle, i. e. may lead the mobile way of life. Proceeding from different variants of combination of settling/nomadism within one community, three types more of the way of life are identified: a settled one with a year-round mobility of a part of population; a settled one with restricted mobility of a part of population; mobile way with restricted settling.

The typology suggested permits avoiding polysemy in usage of terms and will serve the aim of reconstruction of the ancient population way of life.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА КУРГАННИМИ ПОХОВАННЯМИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. Ж. Пустовалов

Реконструкція приблизної кількості курганів та поховань дозволяє встановити приблизну чисельність катакомбного населення.

Демографічні дослідження складають важливу частину історичних реконструкцій за археологічними джерелами. Людина — головний компонент суспільства. Без знання кількісного складу населення в певний період історичного розвитку в певному суспільстві важко проводити дослідження з економіки, зокрема реконструювати скільки й чого вироблялось, що йшло на споживання, що залишалось, що обмінювалось тощо. Кількість населення як один з компонентів виробничих сил дозволяє визначити, за умови, що відома решта чинників, економічний потенціал конкретних суспільств. Демографічні відомості є не останнім чинником вивчення соціальної, статевовікової структури стародавніх суспільств, допомагають конкретизувати форму етнічної спільності тощо.

В археології вже тривалий час застосовують демографічні показники. Розроблено й певні методики, проте більшість з них стосується народів осілих, спосіб життя яких вивчається за поселеннями або поселеннями та могильниками¹. Такі методики спираються на дані про кількість та площу жител, поселень, розміри освоєної території. Проте майже немає прикладів, зокрема і в закордонній практиці, досліджень щодо рухливих народів². Не є винятком і народи, що проживали в степовому поясі Євразії.

Майже повна відсутність палеодемографічних досліджень за курганними пам'ятками, враховуючи, що в степах вже три десятиріччя ведуться інтенсивні польові роботи, на перший погляд дещо дивус. Але ця обставина має пояснення — брак важливих даних. Так, немає відомостей про кількість курганів, що збереглися, а там, де є такі підрахунки, немає впевненості, що зафіксована кількість курганів збігається з їх колишньою чисельністю. Немає свідчень й про розорювання, руйнування пам'яток тощо.

Тому, розробляючи методику палеодемографічного дослідження за курганними похованнями, треба чітко усвідомлювати можливі труднощі. Оскільки досвід робіт у цій галузі зовсім незначний, зупинимось на праці О. М. Гея³, що ґрунтується саме на курганних матеріалах.

Методика демографічного аналізу О. М. Гея складається з двох незалежних блоків. Перший стосується визначення статевовікової структури одночасно існуючого населення. Для цього використовується дещо спрощена формула, що цілком виправдано, оскільки відсутні багато показників. У результаті автор отримав статевовікову піраміду «живого» населення для певних археологічних культур. При використанні даних про поховання та померлих авторіві треба було б обережніше ставитись до конкретних показників кількісного співвідношення померлих у курганних культурах Прикубання. Невибагливість у цьому питанні зрештою піддає сумніву й саму застосовану методику.

О. М. Гей, незважаючи на неправдоподібно низьку дитячу смертність, вважає виявлені показники цілком об'єктивними й можливими. Піраміда, викреслена О. М. Геєм для новотитарівських та катакомбних поховань, наймовірніша для цього часу, бо більше схожа на аналогічні гістограми, складені за даними сучасних західноєвропейських держав, наприклад, Швеції, Великобританії, Німеччини⁴.

© С. Ж. ПУСТОВАЛОВ, 1997

Порівняння отриманих автором за археологічними даними результатів зі статевовіковою структурою народів з аналогічним господарським та культурним способом життя та рівнем соціально-економічного розвитку переконує в тому, що новотитарівська та катакомбна статевовікові піраміди не повні. Одна з причин «підрізаної» основи (дитяча частина) статевовікових пірамід для згаданого населення, очевидно, криється в існуванні в цьому суспільстві загальновідомого звичаю ініціації, за яким померлі, не пройшовши певної соціалізації, ховалися за іншим звичаєм. Так, наприклад, в Індії був поширений звичай двічінароджених, згідно якого діти деяких каст ставали повноправними членами суспільства лише після досягнення певного віку. Для дітей, соціальний стан яких був високим, ця процедура проводилась досить швидко після народження, для інших — значно пізніше⁵. У катакомбному суспільстві, зокрема Північного Причорномор'я, колективні поховання дітей тяжіють до місць поховань знаті⁶. В інших регіонах індивідуальні дитячі могили зустрічаються рідко.

Сказане дає підстави припустити, що в курганах за доби бронзи в степовій смузі ховалася лише частина населення, соціальний статус якої дозволяв або вимагав це робити. Тому в цю частину методики, запропонованої О. М. Гесм, необхідно внести відповідні корективи.

Для встановлення абсолютної чисельності населення О. М. Гей використовує топографічні карти, які певною мірою замінюють відсутні дані суцільних розвідок. Маючи відомості про наявність курганів в окремих районах, автор підраховує, який відсоток курганів позначено на карті й екстраполює це співвідношення на решту досліджуваної території. Розподіл поховань у курганах за археологічними культурами дає змогу підрахувати й загальну кількість вірогідних поховань і на цьому ґрунті обчислити кількість населення новотитарівської та катакомбної культур у Східному Приазов'ї⁷. Ідея методу, що передбачає використання великомасштабних топографічних карт, здається перспективною. Такі карти дозволяють подолати відсутність суцільних археологічних обстежень великих районів. Тому скористаємось цією ідеєю.

Мета статті — встановити приблизну чисельність катакомбного населення Північнопричорноморського соціально-історичного організму, який сформувався та існував під проводом інгульського населення⁸, та визначити його густоту. Полігоном дослідження обрано територію Причорноморської низовини та Криму, де знаходився центр катакомбного етнополітичного утворення⁹. З метою подальшого вдосконалення методу палеодемографічних досліджень з застосуванням топографічних карт необхідно викласти не тільки результати, а й метод та послідовність операцій.

Як зазначалося, О. М. Гей для підрахунку загальної кількості курганів скористався картами масштабом 1:10000. У нашому випадку (п'ять областей України) доцільно взяти менший масштаб. Щоб уникнути поправок на міру розкопаності курганів, слід користуватися картами 60 — початку 70-х рр., складаних до широких меліоративних робіт.

За підрахунками в п'яти регіонах (Кримській АР, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій та Дніпропетровській областях) кількість курганів, позначених на топографічних картах вказаного масштабу, становить 11900 одиниць. Проте, безперечно, на них показано лише частину курганів. Якби у всіх згаданих областях України було проведено суцільні розвідки, а всі існуючі кургани взято на облік, завдання це полегшувалося б. Але цього немає. Автор володіє даними лише по двох областях: у Запорізькій за матеріалами розвідок налічується 5878 курганів; Херсонській — 4457. Розкопані кургани входять до цього числа. У Херсонській обл. збереглося 3232 кургани, Запорізькій — 5404¹⁰.

Здавалося б, знайшовши середній відсоток позначених на картах курганів та екстраполювавши це число на інші три області, отримаємо загальну кількість курганів у регіоні, як це зробив О. М. Гей¹¹. Але треба врахувати такий важливий чинник як тривале розорювання пам'яток. Дані про це уривчасті, а спеціальні дослідження не провадилися. З багаторічних спостережень відомо, що висота курганів, які розорюються, зменшується щорічно на 5—10 см. Тобто метровий курган зникає з поверхні землі за 10, у кращому разі 15—

20 років. Для того, щоб якоюсь мірою заповнити цю лакуну й приблизно оцінити розміри руйнації курганів, треба порівняти дані різночасових розвідок однієї й тієї ж пам'ятки — могильника — або залучити для зіставлення дані аерофотозйомки.

Так, з 129 насипів на о. Хортиця, зафіксованих на початку ХХ ст., на сьогодні лишилось тільки 29¹². На величезному курганному полі з 500 курганів поблизу с. Малокатеринівка на лівому березі Дніпра неподалік від м. Запоріжжя збереглося трохи більше 20. Перевіривши дані аерофотозйомки вздовж правого берега р. Молочна, встановлено, що чітко на поверхні помітно лише 25% курганів, інші ж утворюють плями світлого ґрунту на темнішому тлі оточуючої поверхні¹³. У групі Солохи з 75 насипів височать 23. Цей сумний перелік можна продовжити. У середньому руйнація курганів лише при оранці досягає 70—75%. Тому кількість підрахованих насипів треба збільшити на певну величину. Враховуючи цю поправку, кількість курганів у п'яти регіонах визначимо в межах приблизно 139 тис.

Тепер необхідно встановити, скільки поховань можуть містити ці кургани. У середньому в кожному кургані знаходиться 5—7 поховань. Наприклад, за 5 років (1973—1977 рр.) було розкопано 1189 курганів з 6614 похованнями¹⁴. За період 1983—1988 рр. новобудовними експедиціями Інституту археології НАН України, що працюють на цій території, розкопано 918 курганів з 5298 похованнями. Знаючи вірогідну середню чисельність курганів та середню кількість поховань, можна встановити вірогідну кількість поховань у всіх курганах на досліджуваній території. Вона становитиме приблизно 780 тис.

Знаючи загальну кількість поховань, можна визначити й кількість катакомбних. Для цього скористаємося даними про співвідношення різнокультурних поховань за матеріалами багаторічних експедицій, наприклад, Запорізької¹⁵ та відомостями про діяльність новобудовного відділу Інституту. За цими даними катакомбні поховання становлять 21,5%. Таким чином, загальна кількість катакомбних могил на вказаній території має бути 167700.

За нашими підрахунками¹⁶ в одній катакомбі в середньому поховано 1,22 небіжчики. Тому отримасмо: $167700 \times 1,22 = 204594$, тобто приблизно 204600 померлих. Всі поховання будемо вважати (умовно, звичайно) єдиним катакомбним могильником. Знаючи середній вік життя катакомбного населення — 27,0 років¹⁷ та користуючись формулою, що вживається в демографії¹⁸, можна встановити середню чисельність одночасно проживаючого тут населення:

$$f = \frac{nv}{t} = \frac{204600 \times 27,0}{400} = 13800 \approx 14 \text{ тис. чоловік}$$

(n — загальна кількість похованих; v — середній вік досліджуваного населення; t — час існування могильника, у даному випадку — культури).

Наступне завдання полягає в реконструкції статевовікової структури катакомбного населення. Для цього скористаємося так званими пірамідами смертності. Але статевовіковий розподіл за матеріалами проведених досліджень навряд чи можна взяти для аналізу без певних коректив¹⁹ (рис. 1), тому що вибірка, яку вивчала С. І. Круц, не є випадковою. На її формування впливав такий чинник як збереженість кісток. Тому кістяки дітей та підлітків, які погано зберігаються навіть у катакомбах, разом ледве сягають 8,7%. А ця цифра не може бути достовірною. Бо навіть у сучасних суспільствах дитяча смертність значно вища.

Проте в тій частині розподілу, що стосується дорослих, дані антропологічних досліджень більш об'єктивні. Привертає увагу, що загалом померлих чоловіків вдвічі більше, ніж жінок, а для літніх людей ця пропорція ще більша — 4:1. Окремі дослідники вважають таку картину цілком об'єктивною. На їх думку вона збігається з дійсністю²⁰. Так, О. Є. Кислий, наводячи дані з ямної, катакомбної та зрубної культур, розглядає подвійну перевагу чоловіків як реальне явище. Він пише, що значна кількість жінок помирала від перших пологів у підлітковому віці²¹. Але якщо навіть припустити, що всі підліткові поховання жіночі (що неймовірно), то й тоді наявну диспропорцію

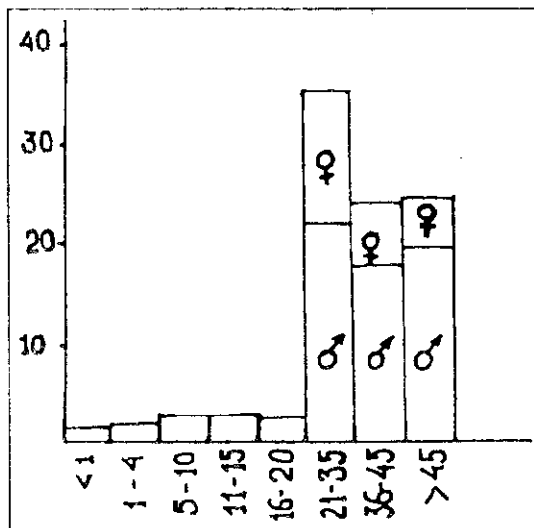

Рис. 1. Гістограма розподілу померлих катакомбної культури за віком та статтю (за С. І. Крупі).

б дати необхідну рівновагу. Тому причина відзначеної диспропорції криється, мабуть, в іншому. Сучасні дані найпримітивніших суспільств дають приблизну рівновагу між статевими групами дорослих (що не заперечує певну перевагу в молодому віці чоловіків, а для літніх людей — жінок). Її порушення призводить, як правило, до катастрофічних наслідків.

Таким чином, думка про об'єктивність переваги чоловіків, посилення на те, що десь в іншому могильнику повинні переважати жінки, не переконлива. Здається, що причина такого співвідношення криється в ідеологічних уявленнях людей доби бронзи. Відомо, що поховальний комплекс формується цілеспрямовано й дослідник отримує лише те, що свідомо залишили сучасники померлого, які здійснювали поховальну церемонію. Обряд, за яким ховали небіжчика, залежав від багатьох чинників: етнічних, соціальних, статевих, вікових, причин смерті тощо. Повноправними членами свого суспільства діти ставали не відразу по народженні, а згодом — через певний час. До цього моменту, який маркувала ініціація, дитячий поховальний звичай міг відрізнятися від загальноприйнятого. Ховати могли на деревах, у воді, в ґрунтових могильниках, спалювати, навіть викидати.

У катакомбному суспільстві, як і у багатьох інших скотарських народів, жінки й діти посідають у соціальній ієрархії загалом скромніше місце, ніж чоловіки²³. Тому припускаємо, що приблизно половина жінок похована не в курганах, а десь в іншому місці. Розвідками 50—70-х рр. встановлено, що в Нижньому Подніпров'ї, а саме в долині Дніпра, існували й ґрунтові могильники²⁴.

За нашими даними²⁵, дорослі становлять 69,4%, а діти лише 22,0% всіх похованих у катакомбах. Ці показники об'єктивні. Щоб з'ясувати, якою мірою вони відбивають демографічну ситуацію в катакомбному суспільстві, порівняємо їх з моделлю, за яку буде правити статевовікова піраміда республіки Зімбабве²⁶. Такими моделями могли б служити багато країн Африки та Азії, де цивілізація залишила майже недоторканими традиційний сільський побут, звичаї, господарство, демографічний розвиток. Названа піраміда характеризує дуже молоду популяцію з великою кількістю дітей (38,7%) (рис. 2). Такі розподіли притаманні країнам світу, що розвиваються (наприклад, Афганістан, Лівія, Судан тощо).

Для того, щоб порівняти з моделлю розподіл катакомбних вікових груп (рис. 3, а), його треба перевести з померлих у статевовікову піраміду одночасно існуючих індивідів. У цьому випадку скористасмося спрощеною формулою, запропонованою О. М. Гесм²⁷. Результати цієї операції подано на рисунку (рис. 4, б).

не буде усунуто тому, що підліткові поховання становлять лише 3,1—5,9% загальної чисельності померлих.

Таку ж картину (подвійна перевага чоловіків) спостерігаємо і для Ківуткалнинського могильника в Прибалтиці, близького за часом катакомбним пам'яткам²². Антропологи пов'язують це явище з тим, що частину жінок за правилами родового суспільства ховали на родових цвинтарях. Тобто частину жінок общини, що залишила могильник, поховано в іншому місці. Але так само жінки родового підрозділу, що залишив Ківуткалнинський могильник, які були видані заміж в інші родові підрозділи, також по смерті мали бути похованими на своєму цвинтарі. Це мало

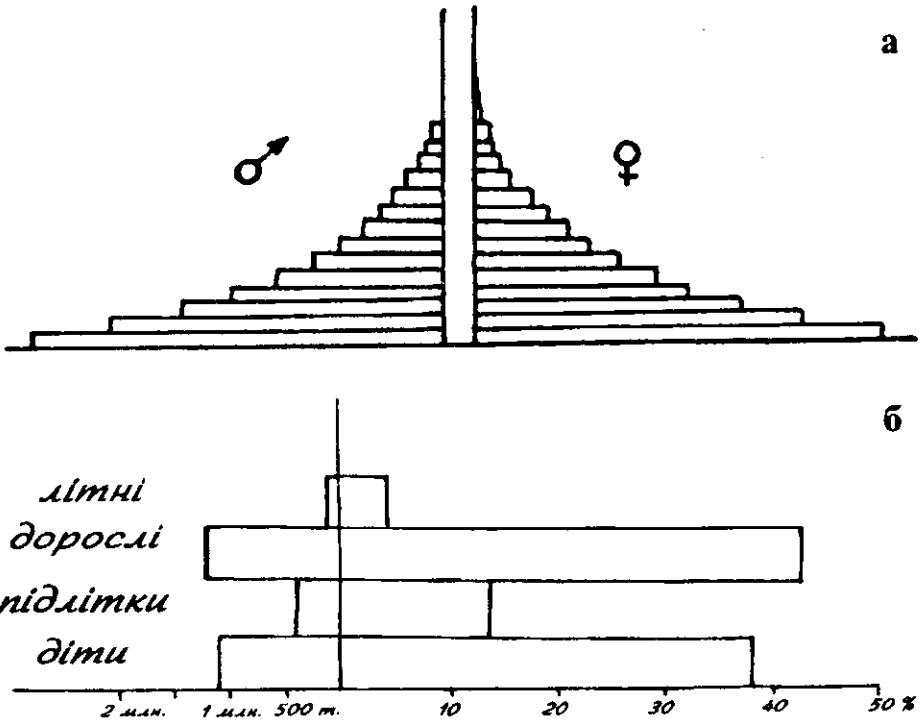

Рис. 2. Статевовікова піраміда населення Зімбабве (за демографічним словником): а) не-адаптована; б) адаптована для порівняння.

Порівняємо розподіл населення Зімбабве та катакомбної спільноти. Як бачимо, в частині рисунку, що відбиває розподіл дорослих, гістограми обраної моделі та катакомбного населення збігаються (рис. 4). Проте дітей на гістограмі катакомбної культури значно менше. Спираючись на дані моделі, можна стверджувати, що за традиціями катакомбного поховального обряду поховано лише певну частину дітей. Як ховалися інші померлі діти, поки що невідомо. Можливо, вирішити цю проблему допоможуть у майбутньому широкі розкопки ґрунтових могильників катакомбної спільноти.

Тепер обчислимо відповідно до моделі й вірогідну кількість катакомбного населення. Для цього необхідно абсолютну кількість дорослого й літнього одночасно існуючого катакомбного населення привіняти до відсотку, який позначає ці вікові категорії в моделі (47,3%). Тоді решта катакомбного населення повинна становити:

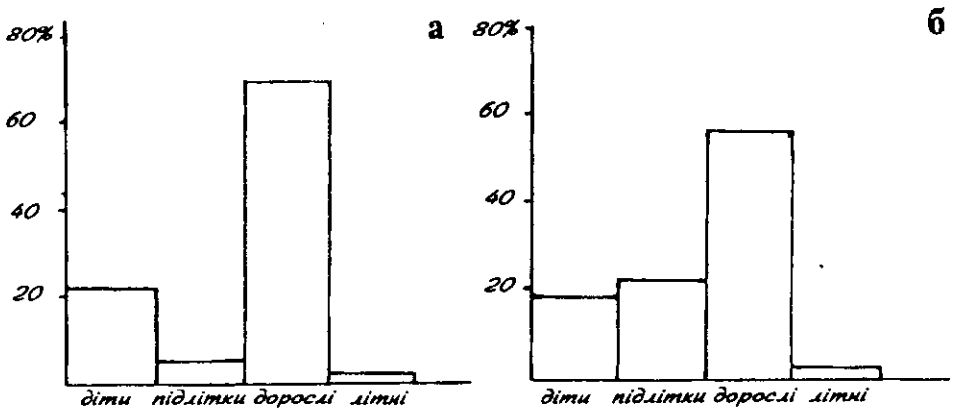

Рис. 3. Гістограма вікового розподілу катакомбного населення: а) померлого; б) одночасно існуючого.

$$n = \frac{11163 \times 100}{47,3} = 23600 \text{ чол.}$$

Як бачимо, загальне число людей значно збільшилось.

На цьому можна було б і закінчити, але відомо, що значна частина ямного населення співіснувала з катакомбним і входила, на нашу думку, до катакомбного Північнопричорноморського етнополітичного угруповання. Тобто необхідно визначити, яка частина ямного населення співіснувала з катакомбним. За згаданою формулою наведеним вище чином можна обчислити загальну кількість одночасно існуючого ямного населення. Приблизно 40% ямних поховань мають ознаки, що вказують на одночасність цих могил з катакомбними: перш за все, це скорчене положення небіжчика на боці, речі катакомбних типів тощо²⁸. Тому можна припустити, що ці 40% співіснують з катакомбним населенням.

40% від загальної кількості населення ямної культури в межах досліджуваної території становить за аналогічними розрахунками приблизно 7 тис. чоловік. Якщо навіть облишити питання про повноту відображення в ямному поховальному обряді померлих даної культури, то й тоді кількість людей, що жили одночасно на цій території в катакомбний час без урахування росту населення, дорівнюватиме приблизно 31 тис. чоловік.

Тепер є можливість підрахувати й чисельність населення в межах усього етносоціального організму Північного Причорномор'я. Крім згаданих, відповідні пам'ятки поширені також на території Кіровоградської, Одеської, Донецької областей України та в Молдові. Підраховувавши, який відсоток займають п'ять з перших досліджених областей від площі усього етносоціального організму, легко встановити загальну чисельність населення — 57 тис. чоловік.

Знаючи площу згаданих областей, можна визначити густоту заселеності. Вона становить 1 чол. на 4,64 км². Але це в середньому. Могильники розташовані досить нерівномірно. Можна припустити, що вони відбивають реальну заселеність у катакомбний час. Підрахунки по окремих штучно створених квадратах дають більш диференційовану картину (рис. 5). При аналізі цих даних впадає в очі, перш за все, пряма залежність кількості населення в тій чи іншій місцевості від забезпеченості водою. Так, показник 3—7 чол. на 100 км² масмо для внутрішніх районів Херсонської та Запорізької областей. Майже такий же показник фіксується й для степової частини Криму. Тобто населення дуже нечисленне там, де немає річок чи якихось інших джерел води (рис. 5).

Найвища густота населення фіксується на правому березі Дніпра поблизу м. Запоріжжя (50 чол. на 1 км²), в передгір'ї Криму та Присивашші (49—31 чол. на 1 км²). Районами з густотою населення вище середньої (22,6 чол. на 1 км²) є Орель-Самарське межиріччя, межиріччя Південного Бугу та Інгулу, середня течія р. Молочної. Виявлені райони з підвищеною густотою на-

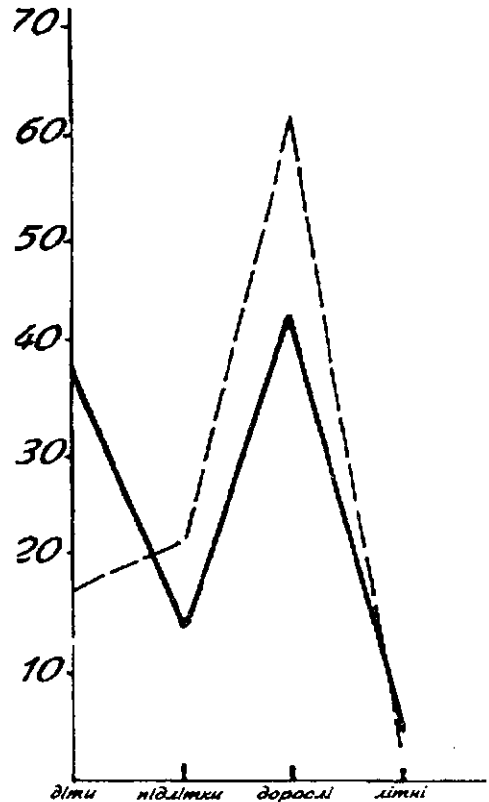

Рис. 4. Порівняння гістограм процентного розподілу за віком населення Зімبابве та катакомбної культури.

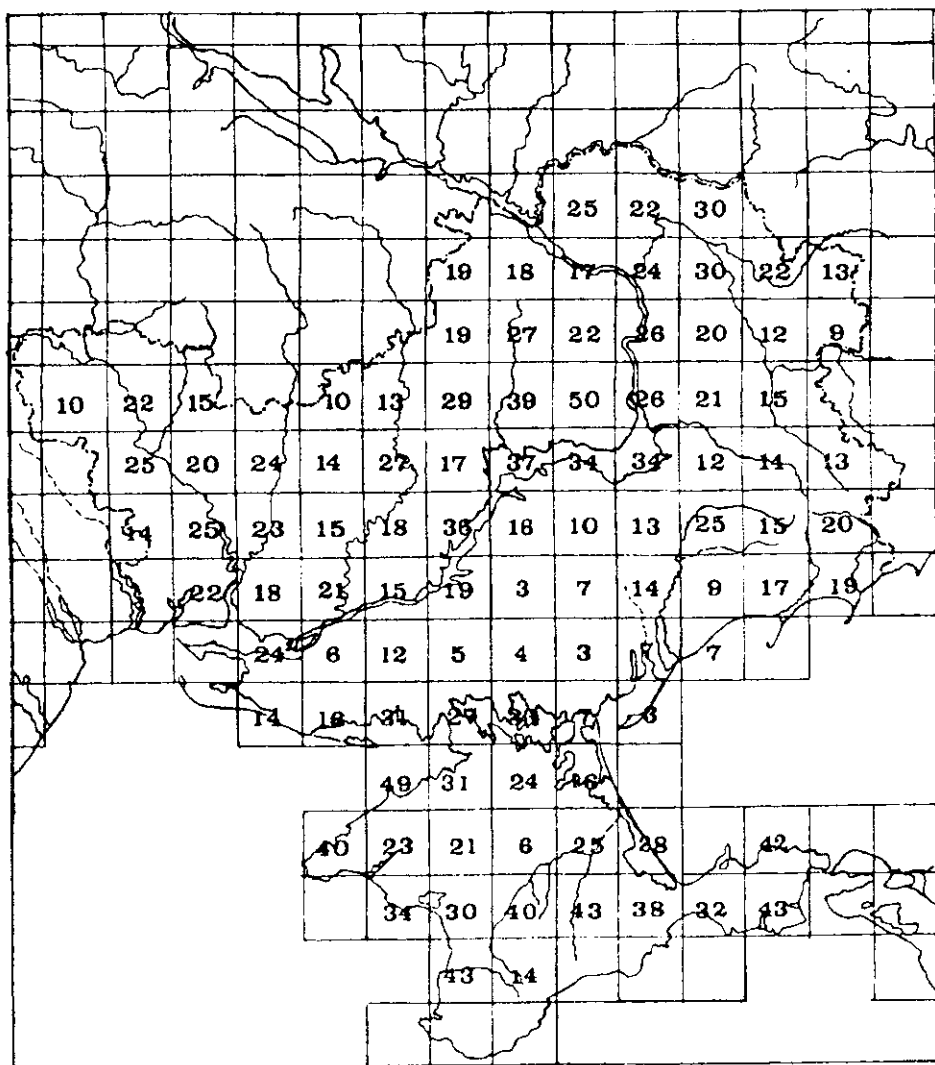

Рис. 5. Густота населення Північнопричорноморського катакомбного етнополітичного об'єднання (чол. на 100 км²).

селення повністю збігаються з районами розташування найбільших могильників знаті, зокрема багатокамерних поховань²⁹.

На матеріалах поширення поховань різних суспільних верств катакомбного населення, географічному розташуванні окремих професійних груп, розміщенню корисних копалин, культових об'єктів, поселень та стоянок нами вже доводилась наявність у Північному Причорномор'ї окремого розвинутого етносоціального організму на чолі з носіями інгульської катакомбної культури³⁰. Центр його визначався в межах Молочної — Нижнього Побужжя, Північного Криму. Як бачимо, дані демографічного аналізу підтверджують цей висновок та конкретизують його. Не суперечить цьому й розташування основних катакомбних поселень. Відоме Михайлівське поселення³¹, Матвіївка-1³², фортеця на о. Мала Хортиця, досліджувана за участю автора, численні короточасні стоянки, виявлені на цій території, свідчать про відносно високу густоту населення в цих районах. Таким чином, наявність у Північному Причорномор'ї в катакомбний час міцного етносоціального організму завдяки визначенню густоти населення доводиться ще одним незалежним методом.

Незважаючи на те, що автор прагнув врахувати якомога більше чинників,

що впливають на визначення чисельності населення, ця робота є лише кроком на шляху демографічного дослідження. Вдосконаленню методики сприяли б детальніші спостереження за розорюванням курганів. Методика могла б бути набагато чутливішою, якби замість середніх показників по всій території, що аналізувалась, брались показники по окремих районах: Криму, Подніпров'ю, Поінгуллю тощо. До речі, як показує схема густоти населення, кордони між такими районами слід проводити по вододілах. Це наблизить шукану картину до минулої реальності.

Наведено лише очевидні напрямки вдосконалення методики. Проте навіть у такому вигляді запропонована система аналізу допомагає вирішити ряд важливих та досі нерозв'язаних питань. Так, для Північнопричорноморського етнополітичного об'єднання вдалося реконструювати загальну чисельність населення. Вірогідність цього показника підтверджують і результати розрахунків Н. О. Гаврилюк, що провела демографічний аналіз, виходячи з екологічних ресурсів згаданої території в скіфський час. Отримано показники максимальної чисельності населення степової Скіфії при різному співвідношенні свійських та диких тварин. Виходячи з мінімального показника (5 одиниць дикої фауни на 1 одиницю свійської), населення Північного Причорномор'я не повинно було складати більше 95 тис. чол.³³ Цей показник не суперечить нашому результату.

Визначення загальної чисельності населення дозволяє отримати показники по окремих верствах населення, професійних групах тощо. З'явилася можливість підрахувати необхідний для всього населення продукт та вийти на деякі показники економічного потенціалу цього суспільства. Наприклад, виходячи з загальної чисельності населення (50—60 тис. чол.), можна встановити кількість воїнів. Поховання зі зброєю становлять 10—12%, тобто чисельність воїнів досягає 5—7 тис. чол. Як було встановлено нами³⁴, в значних битвах брало участь все чоловіче населення (крім підлітків та літніх чоловіків), що становить приблизно 14—17 тис. чол. А це вже неабияка сила. Поховання майстрів різних професій складають до 2%, в абсолютних показниках — це трохи більше тисячі чоловік.

Середні величини вказують на те, що загалом заселеність Північного Причорномор'я була набагато вищою, ніж у мисливських народів, проте нижчою, ніж у землеробів.

Примітки

¹ Бибииков С. Н. Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма // СА.— 1971.— № 4; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— М.—Л., 1976; Hassan F. A. Demographic archaeology // Advances in archaeological method and theory.— 1978.— Vol. 1.— P. 49—90; Шмаглий П. М. О социально-демографической реконструкции крупных трипольских поселений // Internationales Simposium über die Lendel-Kultur. Nove Vozokaty 5—9. November 1984.— Nitra—Wien, 1986.— S. 257—269; Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989; Колесников А. Г. К методу определения относительного прироста населения для сравнительного анализа древних обществ // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

² Романова Г. П. Демографический анализ палеоантропологических материалов могильника Лебеди-III // Археологические открытия на новостройках.— М., 1986.

³ Гей А. Н. Опыт палеодемографического анализа общества стениных скотоводов эпохи бронзы: по погребальным памятникам Прикубанья // КСИА.— 1990.— Вып. 201.

⁴ Демографический словарь.— М., 1985.— С. 56, 66.

⁵ Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. История Индии.— М., 1985.— С. 170.

⁶ Пустовалов С. Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья: источники, проблемы, исследования.— К., 1991.— С. 27.

⁷ Гей А. Н. Указ. соч.— С. 78, 87.

⁸ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности.— Тез. докл. семинара.— Запорожье, 1990.

⁹ Пустовалов С. Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.

¹⁰ Отрощенко В. В. Исследования Запорожской экспедиции в 1968—1984 гг. // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации.— Л., 1985.— С. 22, 23.

¹¹ Гей А. Н. Указ. соч.— С. 81, 82.

¹² Козачок Н. Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1991.— Вып. 3.

¹³ Пустовалов С. Ж. Разведки в Приазовье // Археологічні дослідження на Україні в 1990 р.— К., 1991.

¹⁴ Бунятян Е. П., Генинг В. Ф., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. ИПС — информационно-поисковая система по погребальным памятникам.— К., 1989.— С. 5.

¹⁵ Отрощенко В. В. Указ. соч.

¹⁶ Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.

¹⁷ Круц С. И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. Эпоха бронзы.— К., 1984.

¹⁸ Кузьмина Е. Е. О некоторых вопросах андроновской демографии // Изв. Сибирского отделения АН СССР.— Сер. обществ. наук.— Новосибирск, 1974.— Вып. 2.

¹⁹ Круц С. И. Указ. соч.

²⁰ Романова Г. П. Указ. соч.

²¹ Кислый А. Е. Соотношение численности полов: экономические потребности и традиции // Демографические исследования.— К., 1990.— Вып. 14.— С. 124.

²² Денисова Р. Я., Граудоне А. А., Граверс Р. У. Кивуткальский могильник эпохи бронзы.— Рига, 1985.— С. 140.

²³ Пустовалов С. Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.

²⁴ Телегін Д. Я., Шмаглей М. М., Шарафутдінова І. М. Археологічні розвідки по берегах Каховського моря в 1957 р. // НА ІА НАН України.— Ф. е. 1957/10а; Бодянский О. В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані або руйнуються водами озера В. І. Леніна та Каховського водосховища // НА ІА НАН України.— Ф. е. 1977/89.

²⁵ Пустовалов С. Ж. Этническая структура...

²⁶ Демографический словарь.— С. 142.

²⁷ Гей А. Н. Указ. соч.— С. 87.

²⁸ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко П. Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // САИ.— К., 1986.— Вып. В 1—3.— С. 55—60.

²⁹ Пустовалов С. Ж. До реконструкції...

³⁰ Там же.

³¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.— К., 1962.

³² Никитин В. И. Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА.— 1989.— № 2.

³³ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов.— К., 1989.— С. 24.

³⁴ Клочко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства.— К., 1992.

С. Ж. Пустовалов

РЕКОНСТРУКЦИЯ ЧИСЛЕННОСТИ КАТАКОМБНОГО НАСЕЛЕНИЯ ПО КУРГАННЫМ ПОГРЕБЕНИЯМ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье автор продолжает разработку комплексной социально-экономической реконструкции катакомбного общества в Северном Причерноморье. Для решения этой проблемы в числе других вопросов большое значение имеет определение общей численности и плотности населения во время существования катакомбной общности.

Автор пересмотрел и усовершенствовал методiku демографических исследований, предложенную А. Н. Геом и получил интересные результаты. Так, была опреде-

лена общая численность населения, составлявшая около 60 тыс. человек. Удалось доказать, что значительную часть катакомбного населения хоронили не в курганах. Очень важные данные были получены при определении плотности населения в отдельных регионах, корректирующие данные социального анализа. В статье намечены пути дальнейшего совершенствования методики.

S. J. Pustovalov

RECONSTRUCTION OF THE QUANTITY OF THE CATACOMB POPULATION PROCEEDING FROM BURIAL MOUNDS OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

In the paper the author continues developing the all-round socio-economic reconstruction of the catacomb community in the Northern Black Sea territories. Among the most important items of this problem there is one as to determination of the total quantity and density of population in catacomb community.

The author has revised and improved methods of demographic studies suggested by A. N. Gei and has succeeded in obtaining interesting results: the total quantity of population was about 60.000. The author has also managed to prove that a considerable part of the catacomb population was not buried in mounds. Very important findings which correct data of the social analysis were obtained in the course of determination of the population density. Certain ways of the further improvement of the procedure described are outlined in this paper.

ДО ВИДІЛЕННЯ МОСОЛІВСЬКОГО ГОРИЗОНТУ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ ТА ЛІСОСТЕПУ

А. Д. Пряхін

Мосолівський горизонт пам'яток доби пізньої бронзи займає проміжне місце між синташтинським (новоусманським) горизонтом та пам'ятками валикових культур та збігається з розвиненим етапом зрубної культурно-історичної спільності й алакульської культури.

Серед польових досліджень пам'яток доби бронзи Євразійського степу та лісостепу особливе місце посідають Синташтинські поселення та могильник у Заураллі, розкопки яких здійснено переважно в першій половині 70-х рр. під керівництвом В. Ф. Генінга, а потім у 80-х рр. — під керівництвом Г. Б. Здановича. При вивченні виявлених при розкопках матеріалів виникла потреба виділення певного горизонту старожитностей фіналу середньої — початку пізньої бронзи, хронологічні межі яких В. Ф. Генінг визначив XVI ст. до н. е.¹. Щоправда, різними дослідниками вони не тільки називаються, але й інтерпретуються по-різному². До цього пласта все впевненіше залучаються, хоча б частково, пам'ятки культури багатопружкової кераміки з території України, доно-волзької абашівської та інших культур абашівської культурно-історичної спільності. Зростає кількість для цього горизонту свого роду реперних пам'яток, причому не лише на «східних» територіях, але й на «західних». Насамперед йдеться про відповідний багатопружково-абашівський пласт пам'яток лівобережної України³, Кондрашкинський курган у лісостеповому Подонні⁴, пам'ятки потапівського типу в Поволжі⁵.

Відаючи належне орієнтації при виділенні хронологічних горизонтів на свого роду ключові пам'ятки (які, до речі, виступаючи такими на одному

© А. Д. ПРЯХІН, 1997

етапі розвитку науки, згодом втрачають цю властивість), спробую аргументувати доцільність виділення так званого мосолівського шару пам'яток доби пізньої бронзи Євразійського степу та лісостепу, які залягають за названим горизонтом пам'яток та збігаються з розвиненим етапом зрубної культурно-історичної спільності й алакульської культури. Основою такого виділення стали результати багаторічних досліджень Мосолівського поселення на р. Бітюг у лісостеповому Подонні (Воронезька обл.).

Але ми звернулись до цієї пам'ятки не тільки тому, що це одне з небагатьох великих за площею поселень доби пізньої бронзи, що вивчене практично повністю (розкопано близько 11 тис. м², і навіть не тому, що його дослідження дало на сьогодні величезну кількість даних, особливо з виробничої діяльності: крім керамічної серії, яка налічує 5—6 тис. посудин, звідси походить значна серія глиняних ливарних форм (близько 2 тис. знахідок від 700 ступок ливарних форм), понад 300 цілих та уламки плавильних чаш, серія металевих виробів, понад тисяча кам'яних, кістяних та глиняних знарядь праці та їх уламків, численні виливки металу, шлаки, поодинокі шматки руди тощо. Справа в тому, що ця пам'ятка посідає ключові позиції при оцінці проблематики доби пізньої бронзи степової та лісостепової смуг Євразії. Її не випадково, що осмисленню результатів дослідження Мосолівського поселення було присвячено проведено в 1991 р. на базі Воронезького університету наукову конференцію, в якій брали участь і українські археологи⁶. Саме на цій конференції мною висловлено думку про виділення мосолівського хронологічного горизонту пам'яток доби пізньої бронзи, яку підтримано учасниками наради.

Отже, розпочнемо дослідження з хронології пам'ятки. Нагадаємо деякі висловлені з цього приводу думки. Так, В. С. Бочкарьов та О. М. Лесков, аналізуючи співвідношення пам'яток доби бронзи Північного Причорномор'я, Подоння, Поволжя та Північного Кавказу віднесли Мосолівське поселення до передсабатинівського етапу зрубної культури, що датується XIV—XIII ст. до н. е.⁷ У системі сейминського хронологічного горизонту розглядають металеві знахідки Мосолівського поселення Є. М. Черних та С. В. Кузьмінних, щоправда, висловлюючи деякі сумніви щодо його зіставлення в межах двох етапів даного горизонту⁸. XIV—XIII ст. до н. е. датує поселення Т. М. Потьомкіна, синхронізуючи його з пізнім ступенем алакульської культури (за її схемою) або з федорівсько-башкульськими пам'ятками андронівської спільності, за Г. Б. Здановичем⁹. С. С. Березанська, синхронізуючи Мосолівське поселення з розкопаним під її керівництвом поселенням Усово Озеро на Сіверському Дінці, датувала їх у межах XV—XIII ст. до н. е.¹⁰ Спочатку ми з В. І. Сагайдаком провадили думку про датування поселення кінцем третьої чверті — останньою чвертю II тис. до н. е.¹¹ Пізніше мною обстоювалась теза про те, що хронологічні межі поселення визначаються третьою — початком останньої чверті II тис. до н. е.¹², чому, до речі, не суперечать отримані з поселення дати за C₁₄ (1680±40; 1530±40; 1370±40; 1310±40).

Цілком зрозуміло, як важливо співвіднести Мосолівське поселення з існуючими періодизаціями зрубної культурно-історичної спільності взагалі¹³ та періодизацією пам'яток донської лісостепової зрубної культури, на території якої знаходилось Мосолівське поселення¹⁴.

Важливо й те, що Мосолівське поселення має дуже чітку стратиграфічну прив'язку. Справа в тому, що поселенню пізньої бронзи тут передувало поселення воронезької археологічної культури, яке належить до шару постшнурових культур середньої бронзи, на думку В. І. Бессідіна — до першого етапу в розвитку цієї культури¹⁵. Дуже важливо, що в матеріальній культурі Мосолівського поселення зрубної спільності досить чітко простежується абашівський компонент. Причому він найрельєфніше виявляється лише на ранньому етапі¹⁶. Це не тільки дає можливість ще раз впевнитися в слушності судження, згідно якого у формуванні тутешньої зрубної культури істотну роль відіграли носії доно-волзької абашівської культури (включаючи відому спадковість виробничих традицій населення доно-волзької абашівської культури та донської лісостепової зрубної культури), але й зіставити початок виділеного шару пам'ятки з завершальним етапом абашівських старожитностей.

Пізня ж дата Мосолівського поселення обмежується часом здійснення на його, вже облишеній, території серії поховань, віднесених, що дуже істотно, до заключного етапу зрубної культурно-історичної спільності. Тут треба враховувати, що розрив у часі між припиненням життя на поселенні і здійсненням названих поховань не дуже істотний. Свідченням тому є факт, що жодне з поховань не впущено в площину приміщень, які функціонували на заключному етапі поселення. І в той же час поховання є на площі котлованів, які належать і до раннього, і до середнього етапів існування Мосолівського поселення. Для визначення пізньої дати поселення важливим є і той факт, що тут не тільки майже не зустрічається посуд з пружковою орнаментациєю, але й вигляд продукції місцевих металургів інший, ніж метал, який збігається з горизонтом пам'яток з пружковою орнаментациєю¹⁷.

Виділення мосолівського горизонту пам'яток пізньої бронзи дає можливість зіставити старожитності різних територій з серією даних, яка походить з Мосолівки, залучаючи кераміку, знахідки металургії та металообробки, інші матеріали.

Але ми тут стикаємось з деякими труднощами, обумовленими тим, що уявлення про метал того чи іншого етапу доби бронзи складається, виходячи з серій готової продукції. У випадку ж з Мосолівським поселенням переважно доводиться орієнтуватись на негативи ливарних форм, які не завжди дають уявлення про типологічні деталі готової продукції. Справа в тому, що відлиті речі досить часто підлягали не просто проковці робочих ребер, але й розковці заготовки.

Найчіткіше уявлення про типи готової продукції можна скласти за негативами двобічних ливарних форм, що слугували для відливки втулкових виробів, які потім, після розковки робочого краю, загалом, зберігали вихідні форми відлитої речі. Передусім йдеться про ливарні форми для відливання вислообушних сокир (рис. 1, 1—3). Ці вироби належать до добре відомих різновидів, що зустрічаються насамперед у комплексах зрубної та алакульської культур.

Гірше з однібічними ливарними формами для відливання виробів, які піддавались іноді значному проковуванню. Найповніше уявлення маємо про різновиди ножів-кинджалів з ледве помітним перехрестям, які відливались у таких формах (рис. 2, 1, 2). Причому вдається констатувати факт відсутності в них литого ромбічного завершення черешка, притаманного серії ножів із комплексів синташинського хронологічного горизонту. Менше даних про типи серпів та косарів (рис. 2, 4, 5), різних пластинчастих виробів (рис. 2, 3). Зовсім мало для оцінки кінцевої продукції дають негативи ливарних форм, оскільки в них по суті відливались не самі вироби, а заготовки, які підлягали розковці.

Невеликою є серія металевих знарядь праці, які походять з цього поселення. Серед них: жолобчасте долото з незізмкнутою втулкою (рис. 3, 1), втулковий гак (рис. 3, 2) та інші знаряддя (рис. 3, 3—11). Причому, серед останніх є два залізних шильця (рис. 3, 10, 11), які типологічно повторюють такого роду вироби з бронзи. У даній серії відсутні великі за розмірами знаряддя, негативи яких широко відомі за ливарними формами.

Мало що можна сказати про прикраси, оскільки форм для їх відливки немає, а знахідки готових виробів поодинокі. Це жолобчасті браслети (гривни — ?) з незізмкнутими слабо звуженими кінцями з наскрізними отворами (рис. 3, 12), ромбічна в перетині скронева підвіска (рис. 3, 13), ромбічна в перетині обручка (рис. 13, 14) та ковані пластинчасті пронизки з рубчиками (рис. 3, 15). Неважко помітити, що всі вироби притаманні передусім зрубно-алакульському шару пам'яток.

Для хронологічних побудов істотне значення мають речі кінської упряжі з Мосолівського поселення (рис. 3, 16—19). Не дивно, що на поселенні відсутні знахідки дископодібних псаліїв з шипами, властиві пам'яткам синташинського (новокумацького) хронологічного горизонту. І в той же час тут поряд із заготовками псаліїв у вигляді стрижня (рис. 3, 19) знайдено два псалії з розколотою навпіл кістки, один з яких добре зберігся (рис. 3, 16). Стратиграфічно він пов'язується з пізнім етапом існування поселення. Показовим

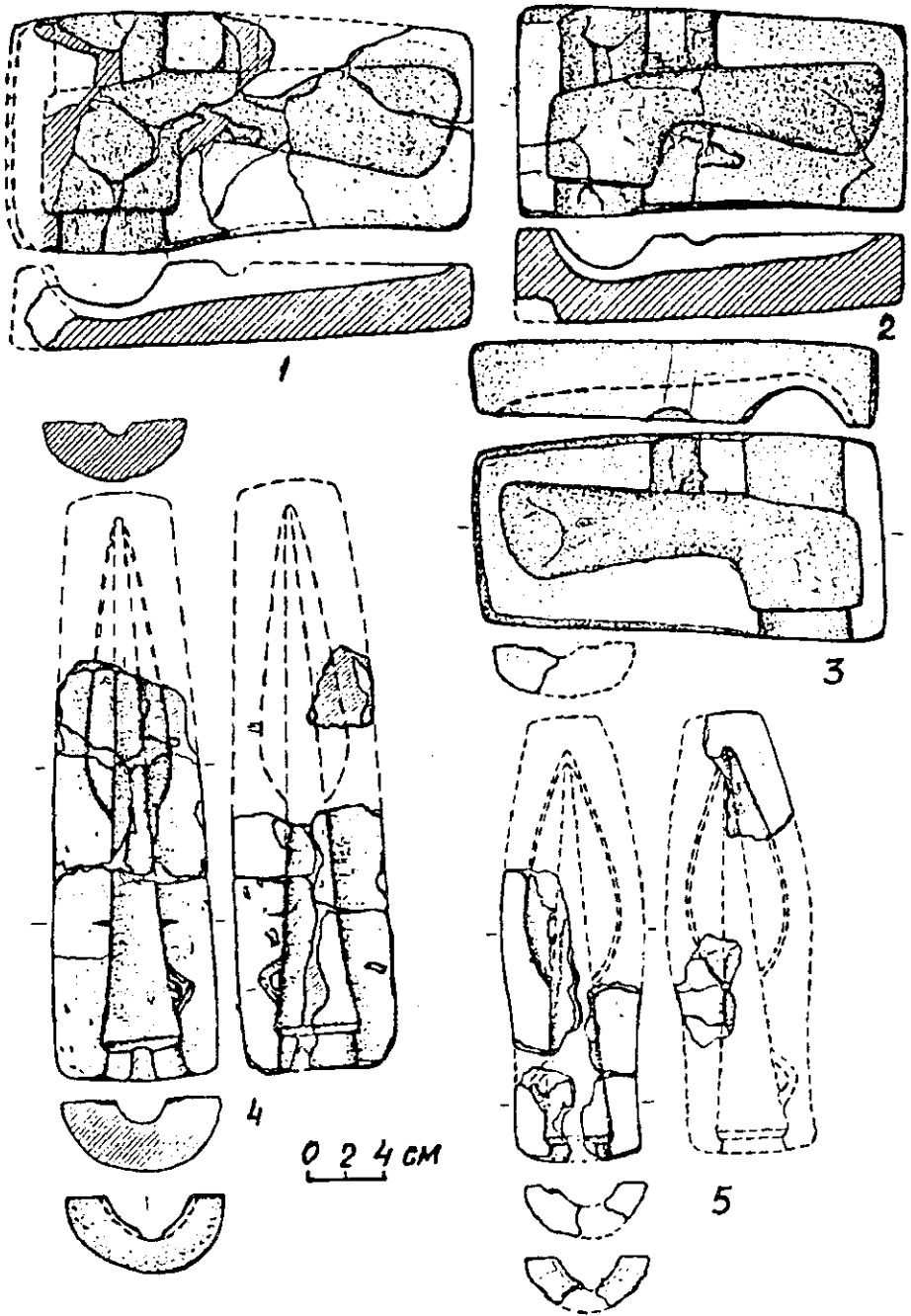

Рис. 1. Двобічні ливарні форми для відливання вислобушних сокир (1—3) та наконечників списів (4, 5) з Мосолівського поселення.

є й те, що такі псалії хронологічно йдуть не тільки за дископодібними, але й за псаліями з розколотої навіп кістки, які походять з так званих зрубно-абашівських, абашівсько-зрубних, ранньозрубних та ранньоалакульських комплексів.

Що ж до інших знахідок, то для хронологічних побудов вони хоча й не мають великого значення, але при зіставленні пам'яток можуть стати дуже показовими. Так, окремі хронологічні показники виявляються при аналізі кераміки (тут виявлено посуд з рисами, притаманними кераміці інших куль-

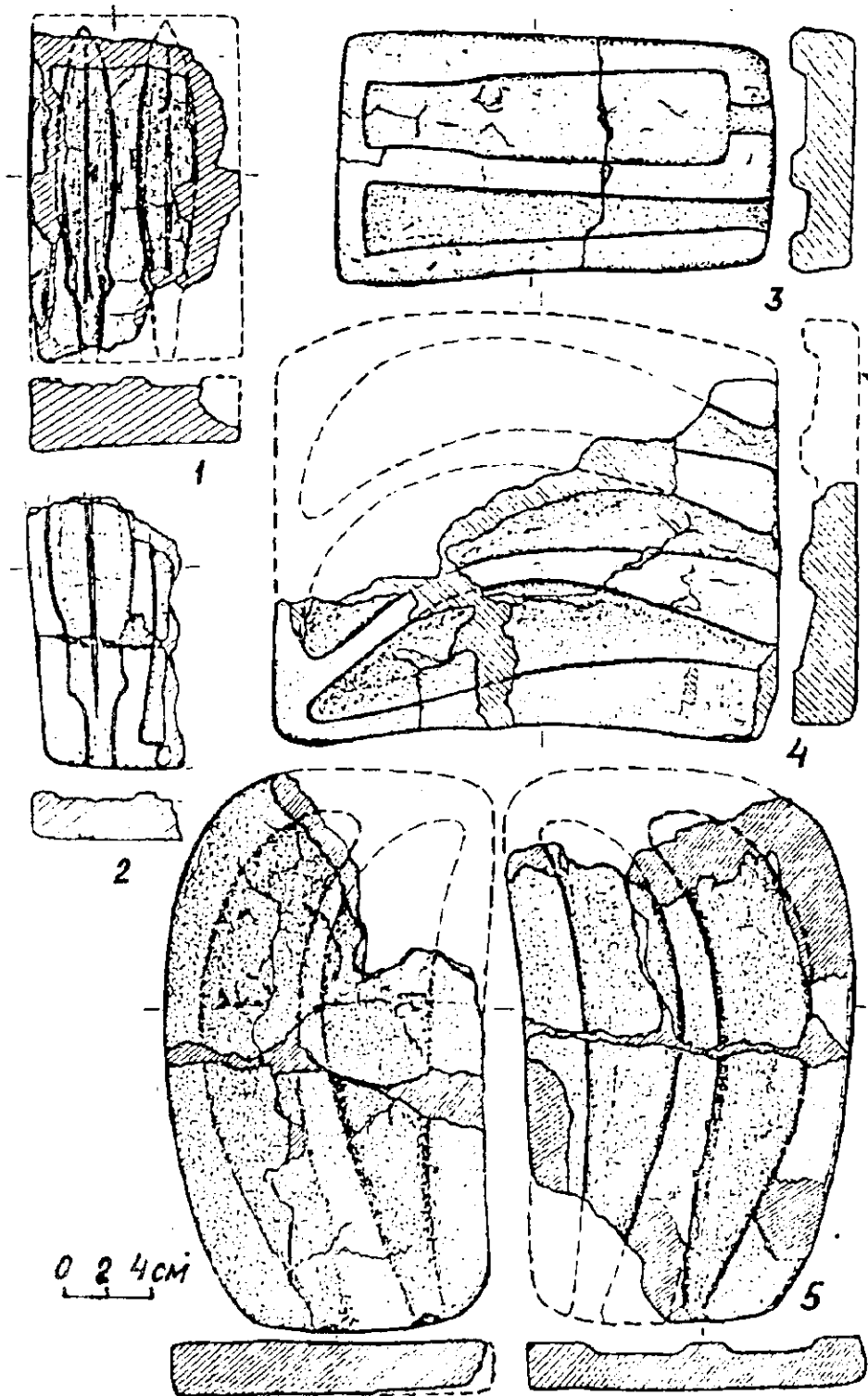

Рис. 2. Однобічні ливарні форми для відливки ножів-кинджалів (1, 2), теслоподібних знарядь праці (3), серпів та косарів (4, 5) з Мосолівського поселення.

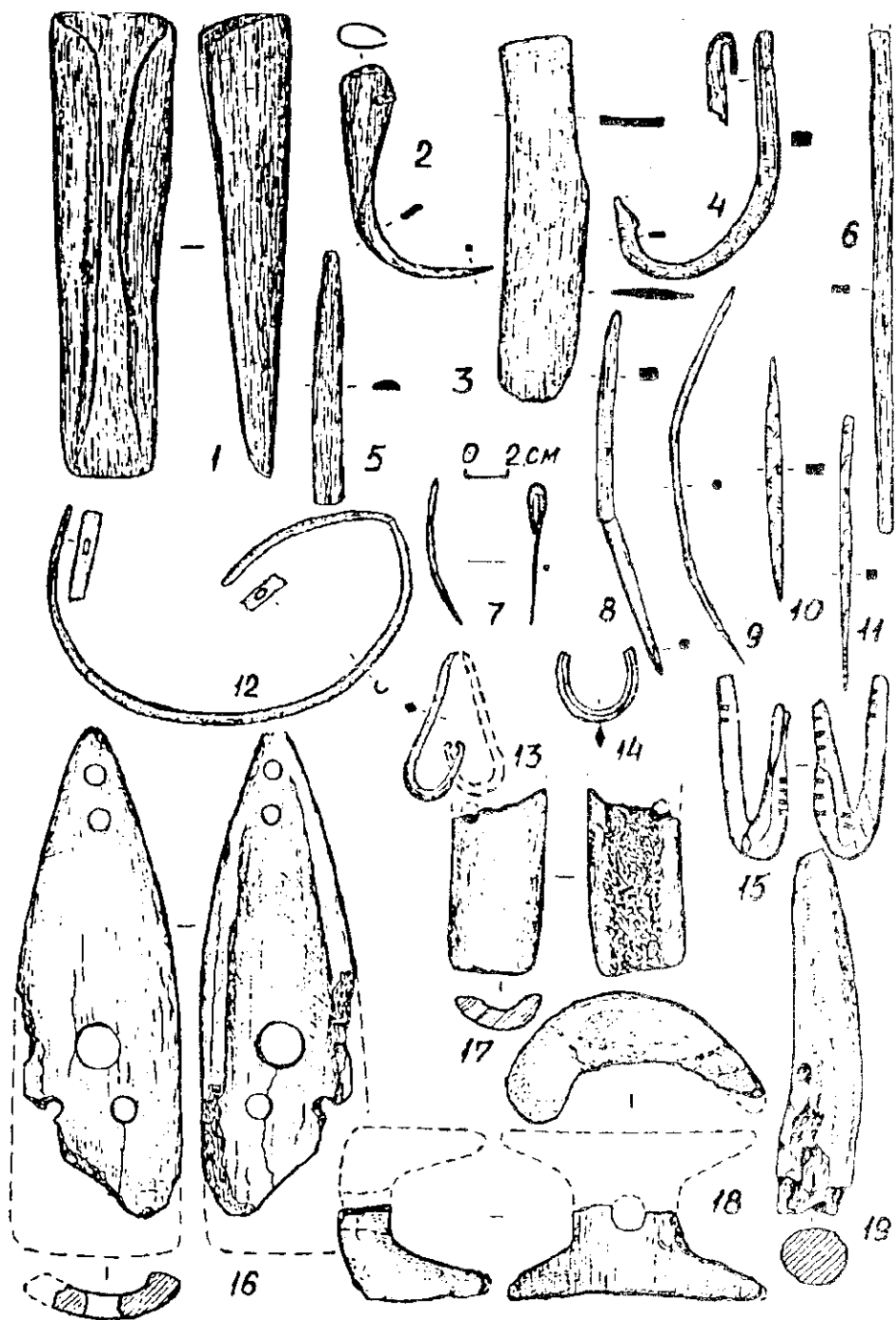

Рис. 3. Металеві (1—15) та кістяні (16—19) вироби з Мосолівського поселення.

турно-історичних утворень доби бронзи: доно-волзькій абашівській, алакульській та іншим культурам). Показовими є також дані з домобудівництва, окремих боків господарського та виробничого життя. Сказане посилює доцільність виділення відповідного хронологічного горизонту доби пізньої бронзи степової та лісостепової смуг Євразії, межі якого, як уже говорилося стосовно самого Мосолівського поселення, визначаються третьою чвертю II тис. до н. е. з можливим виходом у XII ст. до н. е. Інакше кажучи, йдеться про шар па-

м'яток, які йдуть за пам'ятками синташтинського (новоусманського) горизонту та передують пізньопружковим пам'яткам, що утворюють шар пружкових культур Євразійського степу та лісостепу¹⁸. Його основу складас масив пам'яток зрубної та алакульської культур степової та лісостепової зон, які простягаються від лівобережних районів Подніпров'я до південних районів Західного Сибіру та Північного Казахстану.

Підкреслюючи доцільність виділення Мосоловського горизонту давньої доби пізньої бронзи, не можна відкидати й тієї обставини, що в історії самого Мосоловського поселення пізньої бронзи вдалось виділити три етапи, що дає можливість у майбутньому виділити окремі етапи всередині цього шару пам'яток.

Примітки

¹ Генінг В. Ф. Хронологические комплексы XVI в. до н. э. (по материалам Синташтинского могильника) // Новейшие открытия советских археологов.— Тез. докл.— Ч. I.— К., 1975.— С. 94, 95; Генінг В. Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен // СА.— 1977.— № 4.— С. 55.

² Зданович Г. Б. Основные характеристики петровских комплексов урало-казахстанских степей (к вопросу о выделении петровской культуры) // Бронзовый век степной полосы Урало-Ишимского междуречья.— Челябинск, 1983.— С. 48 др.; Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— С. 34—39; Стоколос В. С. Существовал ли повокумакский горизонт? // СА.— 1983.— № 2.— С. 263 и др.

³ Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередищенко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 23—29; Литвиненко Р. А. О хронологическом соотношении срубной культуры лесостепной Донщины с донской лесостепной срубной культурой // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.— С. 79, 80 и др.

⁴ Пряхин А. Д., Беседин В. И., Левых Г. А., Матвеев Ю. П. Кондрашкинский курган.— Воронеж, 1989.— С. 4—9.

⁵ Васильев И. Б., Кузнецов П. Ф., Семеновы А. П. Памятники нотановского типа лесостепного Поволжья // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Тез. докл. вторых Рыковских чтений.— Саратов, 1991.— С. 9, 10.

⁶ Литвиненко Р. А. Указ. соч.; Отроценко В. В. Система знаков срубной общности и материалы Мосоловского поселения // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.

⁷ Бочкарев В. С., Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом // Древние культуры Поволжья и Приуралья.— Науч. тр. Куйбышевского вед. ин-та.— 1978.— Т. 221.— С. 25, 26.

⁸ Черных Е. Н. Волго-Уралье в системе металлургических провинций III—II тыс. до н. э. // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1976.— С. 40; Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 158.— Рис. 58; Черных Е. Н., Кузьминых С. В. Металл Мосоловского поселения // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 12, 13.

⁹ Потемкина Т. М. Мосоловское поселение с позиции оценки андроновских древностей // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.— С. 64.

¹⁰ Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце.— К., 1990.— С. 100—107.

¹¹ Пряхин А. Д., Сагайдак В. И. Металлообрабатывающая мастерская на поселении срубной культуры // СА.— 1975.— № 2.— С. 186.

¹² Пряхин А. Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы: итоги и перспективы изучения // Мосоловское поселение поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи.— Тез. докл. и мат-лов к конф.— Воронеж, 1991.— С. 23.

¹³ Мерперт Н. Я., Пряхин А. Д. Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и лесостепь // Археология восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1979.— С. 19, 20.

¹⁴ Синюк А. Т., Погорелов В. И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона (по материалу «АРХЕОЛОГИЯ», № 3, 1997 г.

риалам погребальных памятников) // Срубная культурно-историческая общность. — Куйбышев, 1985. — С. 136—138.

¹⁵ *Беседин В. И.* Воронежская археологическая культура эпохи средней бронзы. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 1988.

¹⁶ *Пряхин А. Д.* Начальный этап Мосоловского поселения эпохи поздней бронзы на р. Битюг // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья. — Тез. вторых Рыковских чтений. — Саратов, 1991.

¹⁷ *Черных Е. Н.* Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Ишимского междуречья. — Челябинск, 1983. — С. 92, 93. — Рис. 9.

¹⁸ Там же. — С. 95 др.

А. Д. Пряхин

К ВЫДЕЛЕНИЮ МОСОЛОВСКОГО ГОРИЗОНТА ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ЕВРАЗИЙСКОЙ СТЕПИ И ЛЕСОСТЕПИ

Для выделения Мосоловского горизонта памятников эпохи поздней бронзы использованы материалы эпонимного поселения, исследованного в лесостепном Подонье (Воронежская обл.). Основанием служит четкая стратиграфическая привязанность памятника. Нижние границы его бытования определяются, во-первых, тем, что поселению эпохи поздней бронзы предшествует поселок воронежской культуры эпохи средней бронзы; во-вторых, наличием абашевского компонента на раннем этапе существования поселения. Это позволяет соотнести начало Мосоловского горизонта с завершающим этапом абашевских древностей. Верхняя граница существования поселения определяется наличием позднесрубных погребений, осуществленных на площади уже заброшенного поселения.

Имеющийся материал позволяет датировать Мосоловский горизонт в пределах третьей четверти II тыс. до н. э. и поместить этот пласт памятников за синташтинским (новоусманским) горизонтом и перед поздневаликовыми памятниками. Выделенный горизонт соответствует развитому этапу срубной культурно-исторической общности алакульской культуры.

A. D. Pryakhin

IDENTIFICATION OF THE MOSOLOVIAN HORIZON OF RELICS OF THE LATE BRONZE EPOCH IN THE EUROASIAN STEPPE AND FOREST-STEPPE

Findings of the eponymic settlement studied in the forest-steppe Don-river territories (the Voronezh Region) were used for identifying the Mosolovian horizon of relics of the late bronze epoch. A distinct stratigraphic attribution of this site underlies this identification. The lower boundaries of its location are determined first of all by the fact that the settlement of the late bronze epoch is preceded by the settlement of Voronezh AC of the mid bronze epoch and, secondly, by the presence of the Abashev component at the early stage of the settlement existence. This permits correlating the beginning of the Mosolovian horizon with the final stage of Abashev antiquities. The upper boundary of the settlement existence is determined by late Sрубian burial grounds made in the territory of the already abandoned settlement.

The findings available permit dating the Mosolovian horizon within the terms of the third quarter of the 2nd millennium B. C. and arranging this layer of relics after the Syntashtinian (Novousmanian) horizon and before late-roller relics. The horizon identified corresponds to the developed stage of the Sрубna cultural-historical community of the Alakulian culture.

ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ В РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В VII ст. до н. е.

Г. І. Смирнова

Риси скіфських поховальних пам'яток Наддністрянщини, з одного боку, споріднюють їх зі світом скіфських культур, з іншого — відбивають процес взаємодії прийшлого скіфського (іранського) та місцевого (чорноліського та голіградського) населення. Уточнюється дата появи скіфів на цій території в бік її подання на 50—60 років.

Дослідження на Середньому Дністрі 70—80-х рр. дозволили внести істотні доповнення й корективи до характеристики західноподільської групи пам'яток скіфського часу та уточнити питання про джерела її формування. У світлі наших розкопок курганных могильників поблизу с. Долиняни та Перебиківці на правому березі Дністра стала очевидною єдність скіфської культури Західного Поділля та Буковини. Розкопки цих курганів, де вперше для Середнього Подністров'я вдалося детально вивчити характер та планування підкурганных споруд, дали можливість внести істотні зміни в існуючі уявлення про характер поховальних споруд у курганах Західного Поділля та частково їх реконструювати¹. Це уявлення, що поділялося до початку 70-х рр. усіма скіфологами, склалось у Т. Сулімірського на підставі розкопок курганів, що провадилися ще в 20—30-ті рр.². Методично ці розкопки були досить недосконалими.

На прикладі перебіківських та долинянських пам'яток нині можна впевнено говорити, що більшість поховань Західного Поділля та середньодністровського Правобережжя здійснено в дерев'яних чи то перекритих деревом чотирикутних камерах на стовповому каркасі з обшитими деревом стінами (рис. 1). При влаштуванні могил широко використовували й камінь, наприклад, для фундаменту камери, спорудження огорожі — кромлеху — та самого насипу³. Дерев'яні камери споруджували і в глибоких ямах, і на рівні стародавньої поверхні. Вони були сімейними усипальницями, де звичай інгумації частіше у випростаному, рідше в скорченому стані поєднується з кремациєю. Однак трупоспалення переважають.

У багатьох курганах зафіксовано сліди великих вогнищ у вигляді шару перепаленої глини та обвугленого дерев'яних конструкцій, що утворилися від згорання дерев'яних камер. Цей вогняний ритуал передував спорудженню насипу з каменів та землі над дерев'яним склепом.

Середньодністровські поховальні пам'ятки скіфського часу істотно відрізняються від попередніх — чорноліських, не кажучи вже про голіградські, репрезентовані в Подністров'ї плоскими урновими некрополями⁴.

Характерні риси поховального звичаю пізньої чорноліської культури, носії якої мешкали на Середньому Дністрі поруч з голіградцями, можна продемонструвати на прикладі курганного могильника поблизу с. Лука Врублівецька (рис. 2). Чорнолісці не споруджували дерев'яних стовпових гробниць. Під одним кам'яним насипом масмо кілька різних за характером могил: кам'яні вимостки поєднуються з похованнями в невеликих округлих або прямокутних ямах, обкладених камінням, або з кам'яними ящиками. Переважають поховання в скорченому стані, нерідко парні або групові — послідовно поховані в одній могилі. Інколи зустрічаються поховання перепалених кісток в урнах⁵. У похованнях, окрім типового для пізнього Чорнолісся посуду, зустрічаються дрібні прикраси з бронзи (браслети, шпильки), залізні ножі та вудила певного типу, кам'яні циліндричні молотки (рис. 2)⁶.

Думаю, не треба додаткових коментарів для доказу змін, що відбулися в

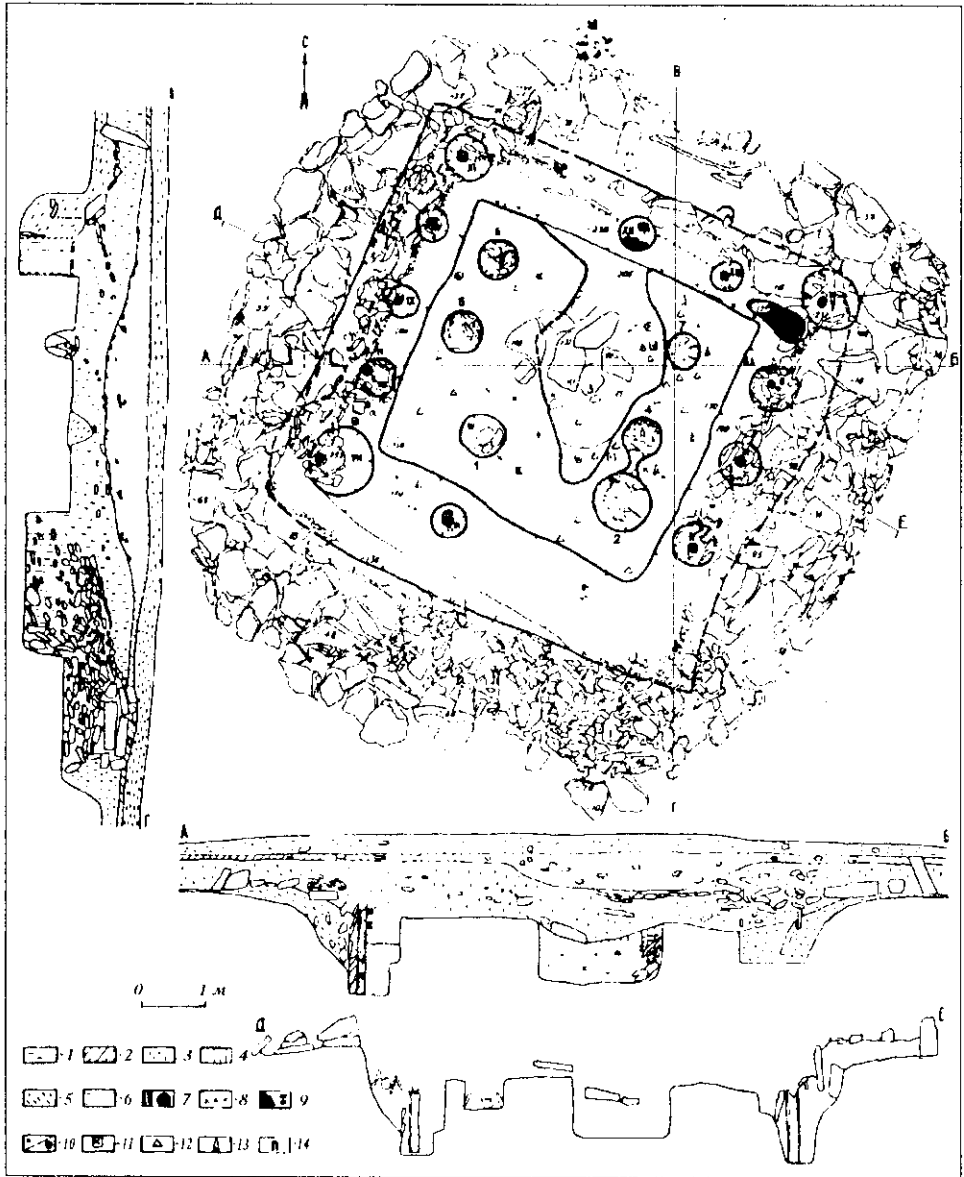
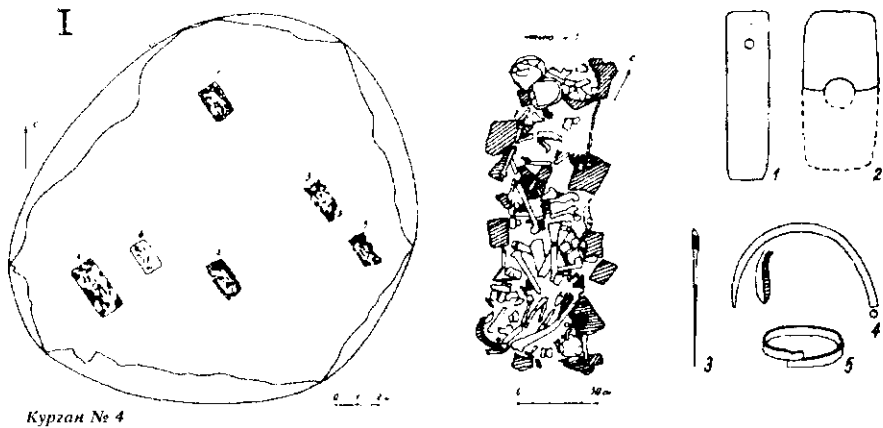

Рис. 1. План кургану № 2 поблизу с. Долиняни. 1 — орний шар; 2 — чорнозем; 3 — темний суглинок; 4 — заповнення могил; 5 — викид; 6 — перегітій; 7 — дерево; 8 — сліди дерева; 9 — вугілля; 10 — кістки людини та перепалені кістки; 11 — кістки тварин; 12 — уламки посудин; 13 — вістря до стріл; 14 — платівки від панциря.

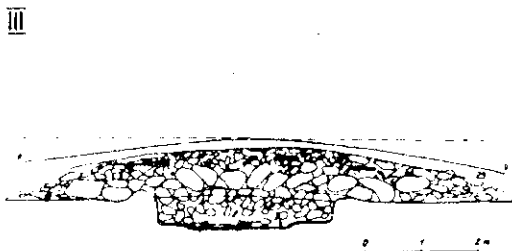
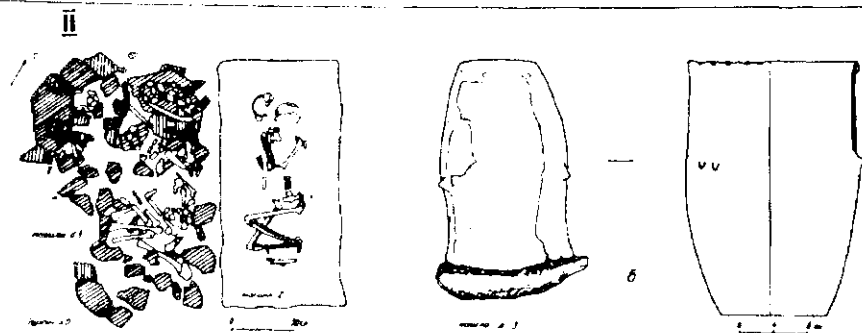
поховальному звичаї середньодністровського населення в ранньоскіфській час: дерев'яні стовпові камери та багато рис поховального звичаю не є місцевими на Середньому Дністрі.

Завдяки новим відкриттям на Дністрі та внесеним на цьому ґрунті корективам до характеристики поховальних споруд Західного Поділля, виявилась їх схожість зі скіфськими дерев'яними гробницями з курганів Середнього Дніпра та далеких східних регіонів — понизь Сирдар'ї, Східного Казахстану, Алтаю. Разом з цим з'явилися і додаткові й досить вагомні докази на користь схожості поховального звичаю населення Середнього Подністров'я та східного регіону лісостепової Скіфії, яка раніше усіма скіфологами, що спиралися на публікацію Т. Сулімірського, заперечувалась.

Новації в середньодністровській скіфській культурі, що спостерігалися раніше лише за речовим інвентарем, який характеризувався скіфськими типа-

Курган № 4

Курган № 1

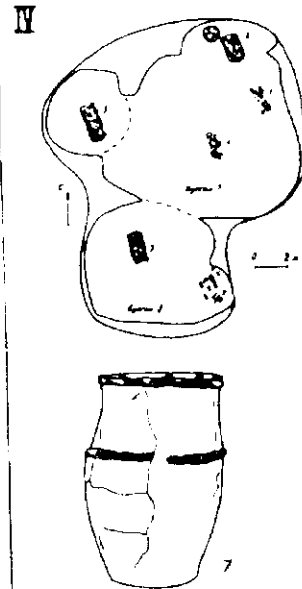
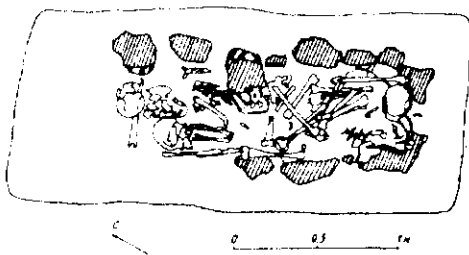

Рис. 2. Плани курганів (№ 1, 4) та окремих поховань в курганах поблизу с. Лука Врублівецька.

ми зброї, кінського вбрання та предметами в «звіриному» стилі, дозволили мені, слідом за О. І. Тереножкіним, визнати присутність скіфського компоненту в культурі Західного Поділля та Середнього Подністров'я, як і в Середньому Подніпров'ї. У вузловій доповіді на Другій конференції з питань скіфо-сарматської археології О. І. Тереножкін відніс до числа скіфських східних привнесень в культуру Середнього Подніпров'я не лише скіфську триаду,

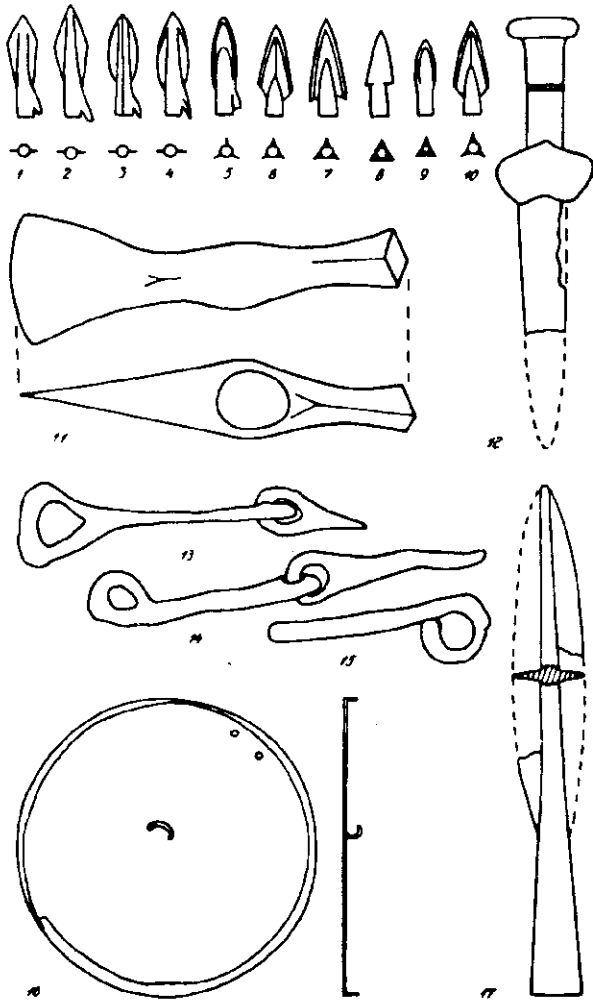

Рис. 3. Знахідки з кургану № 1 поблизу с. Ленківці.

тинських, відтіснивши в деяких районах населення гаваголіградської культури, яка звичайно вплинула на формування чорноліської⁹. Внаслідок трансформації двох місцевих культур — чорноліської та голіградської — та нашарувань скіфської культури склалась у межах лісостепової скіфської культури західноподільська локальна група пам'яток. Про скіфський внесок сказано вище — це основні риси поховального звичаю та всі елементи скіфської тріади. До місцевих складових частин належить глиняний посуд, що є подальшим розвитком голіградського та чорноліського при переважанні типів та форм останнього. Багато знярядь праці, прикраси й побутові речі продовжують місцеві традиції. Деякі риси поховального звичаю — широке застосування каміння в поховальних конструкціях, певний відсоток поховань у скорченому стані — збереглися від чорноліського часу. Звичай кремації з наступним похованням праху в урнах, відомий у скіфській культурі Подністр'я, — місцева ознака поховального звичаю, типова для культур Гава-Голігради та зустрічається і в Чорноліссі.

Виходячи з компонентів, що відбивають культуру Середнього Подністр'я, та враховуючи велике значення східного, іранського, внеску, яким у першу чергу є поховальний звичай та поховальні камери, можна думати, що серед пришельців переважали чоловіки — воїни-кіннотники, що прийшли в Лісостеп без жінок і дітей. Шлюби з місцевими жінками, створення сім'ї позначилися на змішаному характері поховальних звичаїв у межах однієї мо-

а й поховальний звичай разом з поховальними спорудами⁷. Тоді одні погодилися з цим, інші — ні⁸.

Постановка питання про немісцевий характер дерев'яних стовпових гробниць та поховального звичаю в скіфському Лісостепу мені здавалася цілком вірною, а аргументація О. І. Тереножкіна, побудована на зіставленні курганних склепів Середнього Подніпр'я з поховальними спорудами скіфського часу в курганах Алтаю, Східного Казахстану, понизь Сирдар'ї та інших областей Євразії цілком слушною. Середнє Подністр'я виявилось західним рубежем масового поширення стовпових гробниць, та є всі підстави, спираючись на їх схожість з середньодніпровськими та східнішими, вважати їх скіфським (іранським) компонентом в культурі північно-західної Скіфії.

Скіфські старожитності Середнього Подністр'я, які відносять до західноподільської групи, з'являються на Дністрі на місці чорнолісько-жабо-

гили, що була сімсайною успальницею. В одній гробниці, особливо з числа великих та найбагатших, зафіксовано поховання спаленого праху в урні, поховання чоловіків-воїнів з багатим набором озброєння та кінської вузди, а також дітей у скорченому стані.

Скіфські пам'ятки з'являються в басейні Середнього Дністра не на початку VI ст. до н. е., як це вважалось, а десь на 50—60 років раніше. У світлі загальної тенденції в скіфології подавлення скіфських пам'яток на Північному Кавказі і в Північному Причорномор'ї та обґрунтованого заниження С. В. Поліним та Г. Коссаком віку скіфських вістер до стріл разом з іншими категоріями скіфського інвентаря¹⁰, я переглядаю хронологію скіфських пам'яток Середнього Подністров'я. З західноподільськими комплексами зі старих розкопок ще треба розібратись, оскільки інвентар курганів розпорощено по різних музеях або втрачено. Що ж до нових правобережних дністровських пам'яток, то необхідно переглянути їх хронологію слідом за передатованими комплексами старшої журівської групи. Заниження віку цих об'єктів ґрунтується й на іншому колі джерел, що датуються за західними паралелями.

Найранішими закритими комплексами є впускні поховання в курганах поблизу с. Ленківці та Круглик¹¹. Наявність у сагайдачному наборі з Ленківців ромбоподібних вістер до стріл (рис. 3, 1, 2)¹² свідчить про ранній вік цього комплексу, що сягає за новими досить переконливими датами С. В. Поліна вглиб VII ст. до н. е., у крайньому випадку не пізніше середини цього сторіччя¹³. До складу набору з кургану № 1 поблизу с. Ленківці входить і така архаїчна річ, як дзеркало з центральною петлеподібною ручкою (рис. 3, 16). Дзеркала цього типу зустрічаються в Північному Причорномор'ї і комплексах передкелермеського часу (один лише приклад — курган Глинише), і келермеського, що за запропонованими С. В. Поліним датами для передкелермеського і келермеського — старшожурівського періодів належать до VII ст. до н. е. з заходом і в VIII ст., і в перші десятиріччя VI ст. до н. е.¹⁴.

Для уточнення часу появи таких дзеркал у західних регіонах Скіфії і далі на заході важливою є знахідка дзеркала з центральною ручкою в одному з курганів в Мерішєлю (Північно-Східна Трансільванія). Комплекс знахідок з цього кургану за фібулою у вигляді беотійського щитка (тип Глазінау II) точно датується другою половиною — кінцем VII ст. до н. е. Наприклад, така

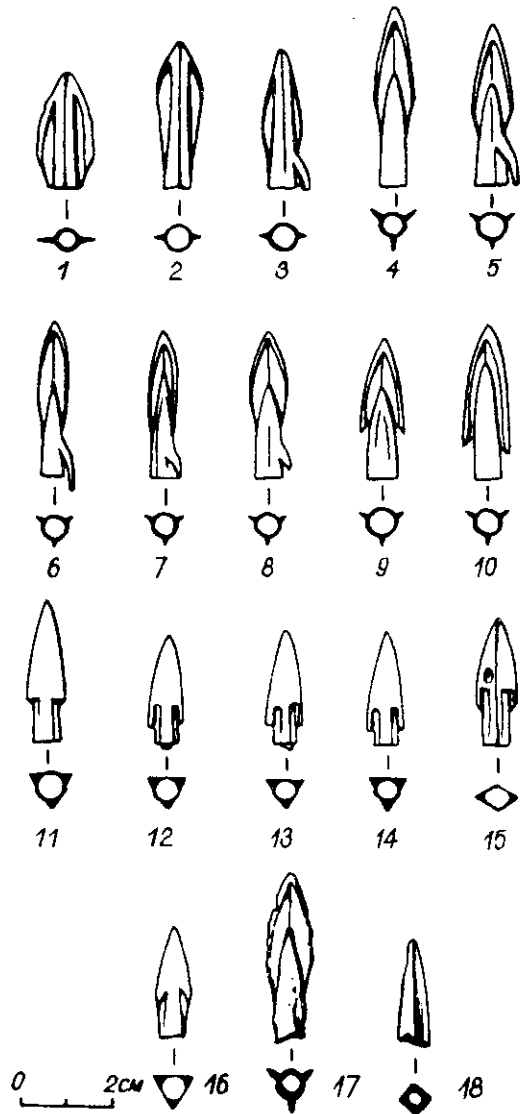

Рис. 4. Вістря до стріл з впускного поховання в кургані № 1 біля с. Круглик. 1—16 — бронза; 17 — залізо; 18 — кістка.

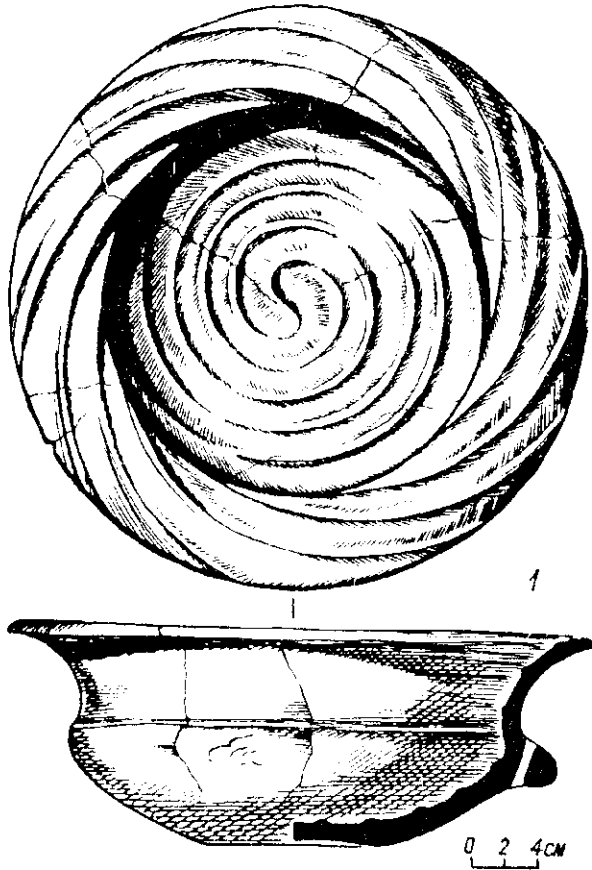

Рис. 5. Миска з впускного поховання в кургані № 1 поблизу с. Круглик.

фібула в Перахора походить з комплексу, що датується за ранньокорінфською керамікою та бронзовим поясным гарнітуром пізнім VII ст. до н. е., точніше часем після 620 р.¹⁵. Щоправда, серед вістер до стріл з Мерішелю нема ромбоподібних, як в Ленківцях, а ручка дзеркала не петлеподібна, а на стовпчиках. Певно, цей комплекс дещо молодший від ленківського, виходячи з чого можна впевнено віднести курган № 1 поблизу с. Ленківці до середини VII ст. до н. е. — початку другої його половини.

Перенесення дати впускного поховання в кургані № 1 поблизу с. Круглик з другої половини VI ст. в другу половину VII ст. до н. е. давно назріло. Вже тоді, коли було відкрито цей комплекс, він здавався мені досить архаїчним. Але серед 19 вістер до стріл старшожурівської — келермеської групи є невелике тригранне вістря з захованою втулкою (рис. 4,

16), яке я помилково віднесла до базисних, обережно датуючи поховання в Круглику серединою або другою половиною VI ст. до н. е.¹⁶.

З такою датою не погоджувався О. Вульпе. На його думку, черноліскована миска цього кургану (рис. 5) за типом та формою, мотивами орнаменту (косі канелюри по широкому розгорнутому краю та канельована волота на дні) найхарактерніша для I—II хронологічних фаз могильних комплексів Феріджеле, в крайньому разі — для III його фази. Якщо час I—II фаз Феріджеле за новими переглянутими О. Вульпе датами належить до першої половини VII ст., то III фаза — до другої половини VII — першого десятиріччя VI ст. до н. е.¹⁷. Відповідно до останньої хронології келермесько-старшожурівських вістер до стріл, яка містить окремі знахідки невеликих вістер до стріл з захованою втулкою, як, наприклад, у Круглику¹⁸; і новими датами для Феріджеле, друга половина VII ст. до н. е. для поховання в Круглику не може викликати сумніву.

Таке визначення підтверджується ще однією знахідкою з цього ж кургану (рис. 6, 9). Це викланий (тобто витягнутий) з тонкого мідного листа казан, якому довго не вдавалося знайти аналогій серед західних, карпатських, старожитностей. Змінивши напрямок пошуків, я знайшла йому за рядом ознак (форма, невеликий піддон, загин по краю вінець, форма лапки для прикріплення дужки) більш-менш близьку аналогію в другій гробниці Реп'яховатої Могили, датованої спочатку другою половиною VI ст. до н. е.¹⁹. Цей казан повторно реконструйовано С. Я. Ольговським і віднесено до кавказьких імпортів²⁰. Щодо віку гробниці № 2 з Реп'яховатої Могили, то нині його впевнено подавнено і С. В. Полінім²¹, і Г. Коссаком²² приблизно на 100 років,

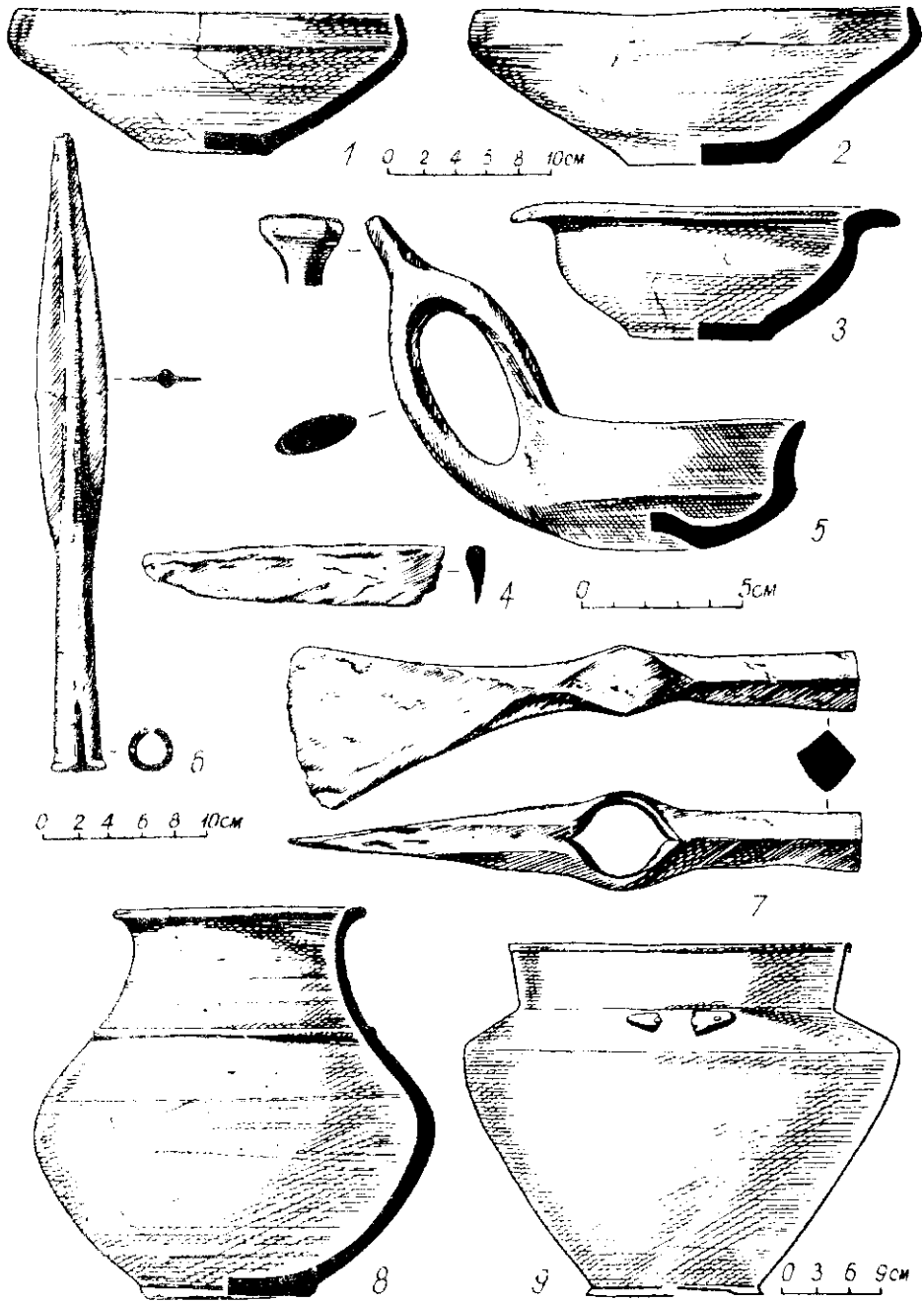

Рис. 6. Знахідки з впускного поховання в кургані № 1 поблизу с. Круглик.

тобто датовано другою половиною VII ст. до н. е. Приводом для цього слугував, у першу чергу, перегляд віку знайдених у цьому кургані грецької амфори та іонійського глечика.

Відзначу, що обидва розглянутих поховання — Круглик і Ленківці — впускні в давніші кургани. Про впускний характер ленківського поховання стало можливим говорити після розкопок в 1985 р. ще двох курганів поблизу с. Ленківці. Обидва вони були не скіфськими. Основні поховання в них належать до доби середньої бронзи, а впускне в кургані № 3 — сарматське. Аналіз польових спостережень 1985 р. та даних Г. І. Мелюкової про струк-

«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1997 р. 63

туру насипу кургану № 1²³ дозволяє припустити тут наявність основного поховання, зруйнованого при спорудженні скіфського кенотафа.

У відповідності до нових низьких дат вістер до стріл автоматично переходять з VI ст. в останню чверть VII — самий початок VI ст. до н. е. поховальні комплекси з курганів поблизу с. Долиняни та Перебиківці²⁴. За всіма категоріями інвентаря — вістрями до стріл старшожурівсько-келермеського типів, стременоподібними вудилами, кістяними застібками сагайдака, бронзовими жертвними ножами, теслоподібною сокирою з виступами та іншими видами архаїчного скіфського озброєння — вони утворюють єдиний хронологічний ряд зі Старшою Могилою, Офірною, Реп'яховатою Могилою тощо, які С. В. Полін відносить до другої половини VII — перших десятиріч VI ст. до н. е.²⁵, а Г. Коссака деякі з них — і до ранішого часу, тобто до першої половини VII ст. до н. е.²⁶.

Не вдаючись зараз до питання уточнення дат вказаних пам'яток басейну Середнього Дністра, відзначу, що дещо нижчі дати Г. Коссака здаються мені надійно обгрунтованими. Та, повертаючись до скіфських пам'яток Середнього Дністра, зокрема до Долинян та Перебиківців, треба пам'ятати, що хронологічно вони йдуть за впускними похованнями в курганах поблизу с. Ленківці та Круглик, які важко датувати часом раніше середини VII ст. до н. е. Слід пам'ятати, що в складі круглицького комплексу знайдено кружалну сіроглиняну посудину, хоч і не грецьку, але зроблену не за місцевою, а певно, грецькою технологією (рис. 6, 8), а в Долинянах і Перебиківцях знайдено грецький імпорт, наприклад, сережки²⁷. Всі перелічені знахідки виступають перепону для віднесення Круглика та наступних за ним комплексів до першої половини VII ст. до н. е.

Примітки

¹ *Смирнова Г. И.* Новое в изучении археологических памятников северо-западной Скифии (западноподольская группа памятников) // *Культура Востока. Древность и раннее средневековье.* — Л., 1978. — С. 115; *Смирнова Г. И.* Курганы у с. Перебиковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // *Тр. І'Э.* — 1979. — С. 37.

² *Saliminski T.* Scytowie na zachodniem Podolu. — Lwow, 1936. — S. 5.

³ *Смирнова Г. И.* Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны // *АСГЭ.* — 1977. — Вып. 18. — Рис. 1, 2, 5, 7; *Смирнова Г. И.* Курганы у с. Перебиковцы... — Рис. 2, 3, 5, 11, 13, 14, 16.

⁴ *Смирнова Г. И.* Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магалянская) на Буковине // *АСГЭ.* — 1973. — Вып. 15. — С. 7; *Крушельницкая Л. И.* Могильник конца бронзового века в Сопоте // *Sl. Arch.* — 1979. — XXVII, 2. — S. 291.

⁵ *Шовкопляс І. Г.* Курганный могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі // *АП.* — 1952. — Т. IV. — С. 5; *Шовкопляс І. Г.* Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр. // *АП.* — 1956. — Т. VI. — С. 34; *Шовкопляс І. Г., Максимов Є. В.* Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // *Археологія.* — 1952. — Т. VII. — С. 89.

⁶ *Смирнова Г. И.* О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре // *АСГЭ.* — 1984. — Вып. 25. — С. 55. — Рис. 10, 11.

⁷ *Тереножкин А. И.* Скифская культура // *МИА.* — 1971. — № 177.

⁸ *Петренко В. Г.* Задачи и тематика конференции // Там же. — С. 5.

⁹ *Смирнова Г. И.* О формировании... — С. 55.

¹⁰ *Полін С. В.* Хронологія ранньоскіфських пам'яток // *Археологія.* — 1987. — № 59. — С. 17; *Kossack G.* Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // *Skythika.* — München, 1987. — S. 35—85.

¹¹ *Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре // *КСИИМК.* — 1953. — Вып. 51. — С. 60; *Смирнова Г. И.* Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине // *АСГЭ.* — 1968. — Вып. 10. — С. 14.

¹² *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов // *САИ.* — 1964. — Вып. Д1—4. — С. 18. — Табл. 1, 6, 1, 2.

¹³ *Полін С. В.* Вказ. праця. — С. 21, 22.

- ¹⁴ Там же.— С. 17—23.
- ¹⁵ *Marinescu G.* Die jungere Hallstattzeit in Nordostsiebenburgen // *Dacia*.— 1984.— Nouv. ser.— XXVIII.— S. 77, 78.— Рис. 10, 3, 4.
- ¹⁶ *Смирнова Г. И.* Раскопки курганов...— С. 17.— Рис. 3, 11.
- ¹⁷ *Vulpe A.* Chronologie der Ferigile—Gruppe // *Dacia*.— 1977.— Nouv. ser. XXI.— S. 85—90.
- ¹⁸ *Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // *Скифия и Кавказ*.— К., 1980.— Рис. 14, 4.
- ¹⁹ Там же.— С. 63.
- ²⁰ *Ольговский С. Я.* Бронзовый казан з Реп'яховатої Могили з Черкащини // *Археологія*.— 1987.— № 58.— С. 78.— Рис. 1—3.
- ²¹ *Полін С. В.* Вказ. праця.— С. 26.
- ²² *Kossack G.* Op. cit.— S. 71—83.
- ²³ *Мелюкова А. И.* Памятники скифского...— С. 60.— Рис. 26.
- ²⁴ *Смирнова Г. И.* Курганный могильник...— С. 33.— Рис. 3, 4, 8; *Смирнова Г. И.* Курганы у с. Перебыковцы...— С. 39—60.— Рис. 7—10, 12, 15, 17.
- ²⁵ *Полін С. В.* Вказ. праця.— С. 23—29.— Табл. 1.
- ²⁶ *Kossack G.* Op. cit.— S. 71—83.
- ²⁷ *Смирнова Г. И.* Раскопки курганов...— Рис. 7, 4; *Смирнова Г. И.* Новое в изучении...— Рис. 9, 8.

Г. И. Смирнова

ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЯХ В РАЗВИТИИ СРЕДНЕДНЕСТРОВСКОГО РЕГИОНА В VII в. до н. э.

Исследование курганов у с. Долнианы и Перебыковцы на Днестре указывает на единство скифской культуры Западной Подолии и Буковины и демонстрирует близость с миром скифской культуры от Среднего Поднепровья до Алтая. Появившись в Поднестровье, скифская культура впитала некоторые элементы предшествующих чернолесской и голпградской культур, в частности, керамику, некоторые типы бытовых вещей и отдельные черты погребального обряда. Это придало культуре этого региона своеобразие, которое и отражает западноподольский вариант лесостепной скифской культуры.

В свете современной тенденции удревнения скифских архаических памятников пересмотрена датировка приднестровских скифских комплексов в сторону их удревнения на 50—60 лет, т. е. наиболее древние скифские памятники в этом регионе датируются второй половиной VII в. до н. э.

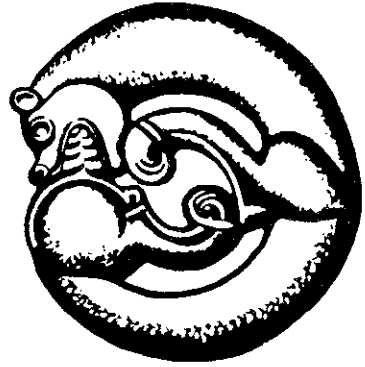
G. I. Smirnova

THE ETHNOCULTURAL SHIFT IN DEVELOPMENT OF THE MID-DNIESTER REGION IN THE 7th cent. B. C.

Examination of burial mounds near villages Dolinyany and Perebykovtsy on the banks of the Dniester proves unity of the Scythian culture in the western Podolia and Bukovina demonstrates similarity with the Scythian culture in the territory from the middle Dnieper to Altai. Having appeared in the Dniester territories, the Scythian culture imbibed certain elements of the previous Chernolesian and Goligradian cultures, in particular, pottery, some types of everyday-use items and certain features of the burial ceremony. That imparted uniqueness to the culture of the region which demonstrates the western Podolian variant of the forest-steppe Scythian culture.

Dating of the Dniester Scythian assemblages is revised in the light of the present-day tendency to make Scythian antiquities more ancient. Their age is determined to be older by 50—60 years. So, the most ancient Scythian monuments in this region are dated the second half of the 7th cent. B. C.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ЧОТИРИКАМЕРНІ СКЛЕПИ СИНТАШТИНСЬКОЇ ДОБИ

В. В. Отрощенко

Звернено увагу на оригінальний тип поховальних споруд — чотирикамерні склепи.

Матеріали з могильника на р. Синташта, дослідженого В. Ф. Генінгом, наблизили нас до розуміння подій, що призвели до переходу від середнього до пізнього бронзового віку. Пам'ятки синташтинського типу досі не виділено ще в окрему культуру й сприймаються більшістю дослідників як хронологічний горизонт. Та археологічно фіксується поширення синташтинських комплексів у Європі аж до лісостепоного Подоння. Серед розмаїття поховальних споруд цієї доби (XVII—XVI ст. до н. е.) звернемо увагу на видовжено-прямокутні склепи, орієнтовані у меридіональному напрямку. Їх особливістю є позначений вертикальною віссю центр. Зразковою спорудою такого типу є склеп пох. 19 могильника Синташта¹. Доцільно навести його основні конструктивні елементи.

Яма розмірами 3,4×1,95, глибиною 2 м облицьована вертикально поставленими дошками. Торці дошок зафіксовано в ровику, викопаному попід стінами ями. Центральний стовп, закопаний досить глибоко, виконував не лише опорну функцію, на що вказує В. Ф. Генінг², але й розподіляв простір могили на сектори (рис. 1, 4). Кістяк дорослої людини у південно-західному секторі орієнтовано на південь—південний схід. Сусідній, південно-східний сектор був вільним, а в північних секторах встановлено дерев'яну колісницю з частково вкопаними колесами.

Думку про чотирисекторну конструкцію могил з центральним стовпом підтверджує склеп пох. 3, кург. 1 Ширяєвського могильника, що у Калачевському р-ні Воронежської обл. Впускне поховання здійснено у великій ямі (3,7×2,7 м), заглибленій на 1,3 м в материк. Тут уже 9 стовпових ям, включаючи центральну, розподіляють простір склепу на чотири рівні сектори (рис. 1, 1). Кожен з них обмежено чотирма стовпами. Показово, що для поховання використано лише один, північно-східний сектор. Чоловіка двометрового зросту покладено на підстилку і зорієнтовано на північ—північний схід. Порфіритове навершя булави біля кисті лівої руки та кістяне «кільце», знайдене в сусідньому секторі, складають весь інвентар. «Конструкція мала на увазі, певно, можливість доступу до небіжчика і в подальшому для здійснення певних обрядових дій», — відзначає В. І. Погорслов³. Слід додати, що доступність склепу для відвідин дозволяла також здійснювати у вільних секторах нові поховання. Тож споруди, конструкцію яких ми аналізуємо, були склепами у прямому значенні цього слова. Не можна лише погодитись з належністю цього склепу до пам'яток ямної культури. Адже булави з держакми, прикрашеними набірними кістяними кільцями, з'являються на початку доби пізньої бронзи саме у похованнях воїнів-колісничих.

З опублікованих матеріалів можна послатися на склеп пох. 5, кург. 1 у

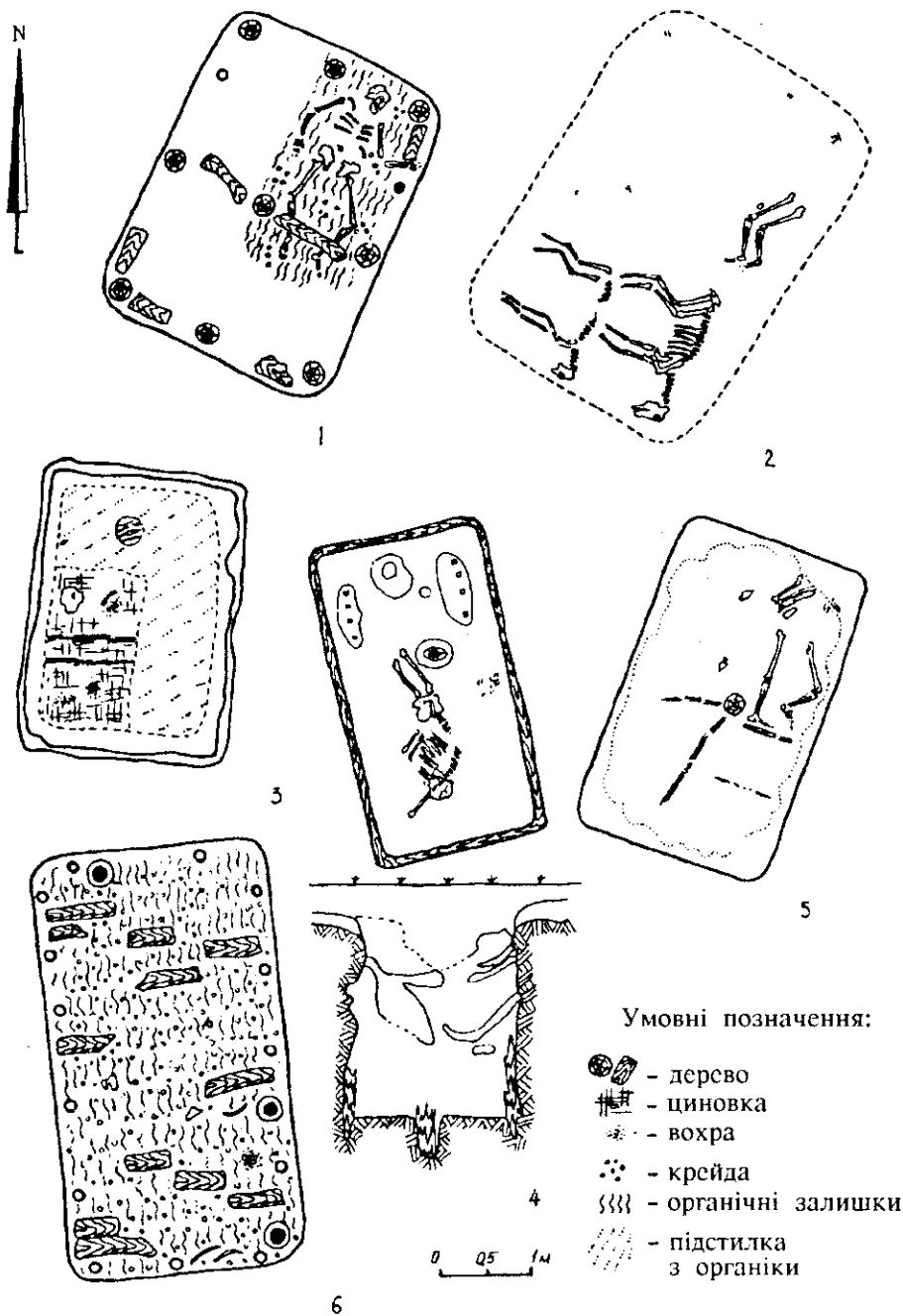

Рис. 1. Плани та перетин чотирикамерних склепів: 1 — Ширяєвський могильник, к. 1, п. 3; 2 — с. Нова Усмань, к. 1, п. 4; 3 — с. Кочетин, кург. 6, п. 1; 4 — Сингантинський могильник, п. 19; 5 — с. Усатове, к. G-5, п. 8; 6 — Лофицький курган, п. 5.

групі Биково I одноіменного р-ну Волгоградської обл., влаштований в ямі зі скошеною східною стінкою та орієнтований північ—північний захід — південь—південний схід. Розміри ями: $3,6 \times 2,5/2,35$, глибина — 1,55 м. У центрі виявлено круглу ямку діаметром 0,28 та глибиною 0,38 м з залишками стовпа. Довкола неї концентрувався інвентар: на вершні булави із змійовика виявлено у тому ж північно-східному секторі, на захід від нього — кістяне орнаментоване «кільце», а на південь — горщик з домішкою товченої черепашки в тісті. Довкола стовпа виявлено також багато золи. Ознак поховання не-

має⁴. Біля південного краю могили поховано двох коней головами на південь. Схоже, що за відсутністю небіжчика об'єктом поклоніння був сам стовп. У будь-якому випадку ритуальні дії були зосереджені довкола нього. Вказане поховання належить до зрубної культури.

Цікавішим з точки зору вивчення конструктивних особливостей споруди є пох. 8, кург. G-5 поблизу с. Екгейм-Усатове Краснокутського р-ну Саратовської обл. Розміри ями (3,7×2,2 м) та глибина (2 м) схожі з попередніми. У центрі склепу на висоту 0,6 м простежено березовий стовп, закопаний в яму. Від нього відходило три березових бруси, що поділяли простір ями на згадані сектори (рис. 1, 5). Кістяк дорослої людини займав північно-східний сектор склепу та орієнтований на північ—північний схід. При ньому виявлено кістяний жолобчастий псалій. У сусідньому, північно-західному секторі лежали бронзові ніж та бритва, а протилежний південно-східний сектор перетинала впоперек смуга червоної фарби 5—6 см завширшки. «Уздовж усіх чотирьох стінок підлога ями й весь культурний шар був поритий ходами бабаків та ховрахів», — відзначає автор розкопок⁵. Дивно, що землерії ніде не порушили контурів ями. Очевидно, вздовж периметру ями було викопано рівчачок, подібний до виявленого в пох. 19 Синташтинського могильника.

Ще більш вражаючим за розмірами є склеп пох. 1 Пичаєвського кургану (Жердевський р-н Тамбовської обл.) — 4,0×2,5, глибина 2,7 м. Вертикальну вісь утворює ямка в центрі могили, хоч залишків стовпа тут не виявлено. Небіжчик займав північно-східний сектор та орієнтований на північ—північний схід. Кінцівки ніг спущені до центральної ямки. У південній половині склепу знаходились залишки дерев'яної колісниці, а в північно-західному секторі — лопаткоподібне навершя посоха та дископодібні псалії з шипами⁶. Учасником польового симпозиуму з проблем пам'яток протоміської культури Урало-Казакстанських степів (Аркаїм, 1989) було продемонстровано матеріали Великокараганського могильника (розкопки С. Г. Боталова), що знаходиться поруч городища Аркаїм Брединського р-ну Челябінської обл. У склепі пох. 1 кург. 24 з центральним стовпом також виявлено дископодібний псалій з шипами та залишки кінських кістяків.

Отже маємо 6 склепів, об'єднаних за наявністю стовпа-ямки в центрі споруди та елементів чотирисекторної конструкції. Слід зазначити, що тоді, коли до ями опускали колісницю, вона займала половину простору, тобто два сектори. Але ж і колісниці синташтинської доби були, за розрахунками В. В. Генінга, двомісними⁷. Тож принцип чотиримісності не порушувався і в цьому випадку. У п'яти склепах є ознаки належності небіжчиків до стану колісничих: колісниці, псалії, пари коней. Наявність атрибутів влади (булава, посох) вказує, що це не прості конюхи, а саме вожді-колісничі. Позицію небіжчиків зафіксовано у чотирьох випадках. Трьох, що лежали у північно-східному секторі, було орієнтовано на північ, а четвертого, з південно-західного сектору — на південь, тобто в усіх випадках ногами до вертикальної осі — стовпа. Ногами до цієї осі лежать і коні (Бикове). Але ж вертикальну вісь не завжди можна було виявити з об'єктивних чи суб'єктивних обставин. Тому вважаю за можливе залучити до виділених склепів ще кілька, зважаючи на інші показники чотиримісності.

Пох. 4, кург. 1 поблизу с. Нова Усмань однойменного р-ну Воронежської обл. було основним. Простора яма (4,6×3,0 м) ледь заглиблена в чорнозем. Тут дерев'яна конструкція, певно, височіла над ямою. У північно-західному секторі знаходився кістяк дорослої людини, орієнтований на північ—північний схід. У південних секторах лежали головами на південь два молодих коня. Інвентар цього комплексу типовий саме для перехідної пори: два крем'яних вістря до стріл з виїмкою в основі, кістяна пряжка з одним отвором, бронзовий кинджал з прилитим рук'ям та шило⁸. Цей комплекс визначено як пізньокатакомбно-абашівський (рис. 1, 2).

На других Риковських читаннях (Саратов, 1991) А. Т. Синюк доповідав про пох. 1 Філатівського кургану (Добринський р-н Липецької обл.), де небіжчики займали всі чотири сектори склепу за наведеною вище схемою, тобто лежали ногами до умовного центру споруди. Серед численних речей — дископодібні псалії з шипами та кістяні пряжки⁹. Зворотню ситуацію спосте-

рігасмо в пох. 5 Лофіцького кургану, де можна припустити наявність чотиримісного кенотафу. Просторе дно ями (4,77×2,55, глибина — 1,05 м у материку) засипано крейдою та вкрито корою. Попід стінами відзначено 14 стовпових ямок. Інвентар розміщено в усіх чотирьох секторах споруди (рис. 1, б). Показово, що посуд розставлено «в головах», себто біля північної та південної стін¹⁰. У пох. 1, кург. 6 поблизу с. Кочетне Ровенського р-ну Саратовської обл. кенотафом був лише південно-західний сектор ями (3,2×2,2, глибина у материку — 1,2 м). Тут виявлено залишки плетеної циновки з плямами вохри. Супроводжуючі речі (дерев'яна чаша, кістяне «кільце», бронзові ножі та шило) виявлено у північно-західному секторі могили (рис. 1, з)¹¹.

Останньою спорудою цієї серії є пох. 1 поблизу с. Неприк Борського р-ну Самарської обл. Могила орієнтовано по лінії північ—північний схід — південь—південний захід. У північно-східному секторі ями (3,4×2,0, глибина 0,5 м у материку) зафіксовано посипку крейдою та кістяну пряжку, а у південно-західному — уламки горщика з домішкою товченої черепашки в тісті¹².

Переходячи до загальної характеристики виділених склепів, слід зазначити розпорошеність їх на величезній території. У сучасному адміністративному поділі це 7 областей Росії, у географічному — три регіони: Південне Зауралля, Нижнє Поволжя та Середнє Подоння, представлені, відповідно, двома, чотирма та п'ятьма комплексами. Роботи зіставлення на такому обмеженому матеріалі ризиковано. Але ж ми маємо справу з похованнями чи вшануванням пам'яті (5 кенотафів) осіб найвишого соціального рангу. Таких комплексів ніколи не буде вдосталь. Тому дозволимо собі висловити деякі міркування. У Заураллі зв'язок склепів з деталями чи ідеєю колісниці повний. У Подонні він вже фіксується на 60% (три комплекси з п'яти), а в Поволжі — лише на 50%. Наявність псалів у могилах дає таку ж тенденцію: 100, 40, 25% відповідно. До речі, єдиний псалій з Поволжя вже жолобчастий, а не дископодібний, характерний для зрубно-алакських пам'яток, а не для синташтинських. Дископодібні псалії з шипами Зауралля належать до архаїчних типів: невеликі за розмірами, монолітні та позбавлені орнаментациї. Типологічно вони найдавніші, за еволюційною схемою О. Є. Кузьміної¹³. Псалії з комплексів Середнього Подоння мають більші розміри, допоміжну планку з додатковими отворами, вставні, а не монолітні шипи та пишній нарізний орнамент, виконаний у карпато-мікенському стилі¹⁴. Вони складають наступну ланку еволюції елементів кінської вузди.

Відстоюючи хронологічний пріоритет пам'яток Південного Приуралля, де й зародилася, на наш погляд, традиція спорудження чотиримісних склепів, слід прислатися до концепції Волго-Уральського осередку культурогенезу доби пізньої бронзи¹⁵. Головним творцем процесів культурогенезу була, згідно В. С. Бочкарьова, військова знать, наділена функціями влади. Унікальне сполучення у Південному Заураллі протоміст з могильниками знаті біля їх стін (Синташта, Аркаїм) та міднорудних копалень (Таш-Казган) дозволяє там вбачати першоджерело культуротворчих процесів доби пізньої бронзи.

Важливу роботу з упорядкування пам'яток абашівської культури та їх розмежування з синташтинськими проведено О. В. Кузьміною. До кола синташтинських нею, зокрема, віднесено так звані абашівські комплекси Середнього Подоння¹⁶. Отже поява чотиримісних склепів на Середньому Дні є результатом просування на захід певної частини носіїв синташтинської культури. Схоже, що цей рух поклав край розвитку абашівської культури в Приураллі, ввібравши до себе її носіїв. Погодившись з таким припущенням, можна зрозуміти синкретизм посткатакомбної культури Середнього Подоння, яка увібрала в себе синташтинські, абашівські та місцеві риси.

Зауральські елементи (кераміка, лопатоподібні навшершя) виявлено в ранніх пам'ятках — Пічасве, Філатівка, Власівка¹⁷, і вони досить швидко зникають. Натомість, і це наочно ілюструють матеріали з чотиримісних склепів, з'являються інші показові речі: кераміка покровського типу, кістяні пряжки з двома чи одним отвором, кістяні орнаментовані деталі жезлів. Вони дозволяють синхронізувати чотиримісні склепи Середнього Подоння та Нижнього Поволжя. Останні однак віднесені дослідниками до пам'яток зрубної культури. Зберігаючи конструктивні особливості, склепи Поволжя лише на

25% використовувалися для поховань. Головним чином це кенотафи — суто меморіальні комплекси. У Подонні ж склепи використано з метою поховання на 80%, а в Заураллі — повністю.

Поховальний ритуал зрубної культури, коли небіжчика клали у скорченому стані на лівий бік, спиною до західної стінки ями і головою на північ, зрештою витіснив синташтинську традицію побудови чотиримісних склепів. Але цей процес не був одномоментним. У ряді поховальних споруд спостерігається зміщення небіжчика до одного з кутків ями. Так, у пох. 2 кург. 1 Павлівського плодородгоспного могильника кістяк підлітка виявлено у західному куті великої ями з орієнтацією північний схід — південний захід, але лежав він вже головою, а не ногами до центру ями¹⁸. У пох. 1 кург. 11 поблизу с. Скатівка Приволзького р-ну Саратовської обл. кістяк дитини займав південний кут ями, а скелет чоловіка лежав на лівому боці під північно-західною стінкою. Тут в одній могилі зафіксовано стару (випростано на спині) й нову (скорчено на лівому боці, кисті рук біля обличчя) позиції небіжчиків¹⁹.

Влаштування стовпа в центрі могили не практикується зі зникненням чотиримісних склепів. Але відомі випадки, коли в центрі могили викопувалась досить глибока ямка. У пох. 1 могильника «Золота Нива» III Стівропільського р-ну Самарської обл. в таку ямку поставлено дерев'яну чашу з бронзовим окуттям²⁰. Круглу забутовану камінням яму виявлено на дні кам'яного склепу в кург. 3 поблизу с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. (розкопки С. М. Санжарова). Цю споруду віднесено до сарматського часу, хоча в заповненні пограбованого склепу знайдено кераміку виключно зрубної культури. Зрубними були і всі розкопані кургани Семенівського могильника²¹. Отже маємо усі підстави віднести кург. 3 до пам'яток зрубної культури. Кам'яні склепи характерні саме для Північно-Східного Надазов'я²². З іншого боку, відомі випадки, коли дерев'яний стовп встановлено над поховальною конструкцією і умовним центром ями: пох. 14 кург. 5 поблизу с. Ягідне Стівропільського р-ну Самарської обл.²³; пох. 1 кург. 3 в гр. XXXII поблизу с. Пролетарське Магдालинівського р-ну Дніпропетровської обл.²⁴. Згадані випадки використання стовпової ямки та стовпа у поховальному ритуалі зрубної культури засвідчують культову функцію цих елементів могильних споруд, яка зародилася ще в синташтинський час.

Згідно хронологічної побудови В. С. Бочкарьова, рання група чотиримісних склепів Зауралля та Середнього Подоння синхронна Турбінському могильнику і разом з іншими пам'ятками синташтинської культури її можна датувати XVII ст. до н. е. До набору датуючих речей тут входять: лопаткоподібні навшерш, дископодібні та щиткові псалії з шипами, ножі з ромбічним закінченням черешка. Пізніші склепи Подоння та Поволжя, головним чином кенотафи, синхронні Сейминському могильнику й відбивають ранній (покровський) період зрубної культури в межах XVI ст. до н. е.²⁵. Цю групу поховань датус інший набір речей, зокрема: жолобчасті псалії, кістяні кільця до жезлів, ножі з округлим закінченням черешка, фігурні пряжки. Висновку про поділ воїнських поховань середини II тис. до н. е. на дві різночасові групи дійшли й інші дослідники на більш широкому матеріалі²⁶. Проте залишається неподоланою велика термінологічна неузгодженість між вченими, викликана, зокрема, й затримкою наукових публікацій епонімних пам'яток — Синташтинського та Покровського могильників. Настав час, подолавши вузькі межі локальних культурно-хронологічних побудов, виходу до розуміння подій євразійського масштабу, які мали місце у другій чверті II тис. до н. е. Поява чотиримісних склепів — лише один штрих нової історичної доби.

Примітки

¹ Генинг В. Ф. Могильник Синтапта и проблемы ранних индоиранских племен // СА.— 1977.— № 4.— С. 58.— Рис. 2.

² Там же.— С. 59.

³ Погорелов В. И. Ширяевский могильник бронзового века на Среднем Дону // СА.— 1985.— № 1.— С. 151, 153.— Рис. 1.

- ⁴ *Смирнов К. Ф.* О погребениях с конями и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье // СА.— 1957.— № 27.— С. 211.— Рис. 2, б; *Смирнов К. Ф.* Быковские курганы // МИА.— 1960.— № 78.— С. 173.— Рис. 1, 4—6.
- ⁵ *Синицын И. В.* Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // Уч. зап. Саратовского ГУ.— Т. 17.— Вып. историч.— Саратов, 1947.— С. 97, 99.— Рис. 69.
- ⁶ *Моисеев Н. Б.* Захоронение колесничего в Пичаевском кургане // Археологические исследования в Центральном Черноземье в 12 пятилетке.— Тез. докл.— Белгород, 1990.— С. 56, 57.
- ⁷ *Генинг В. В.* Об использовании боевых колесниц степным населением Евразии в эпоху бронзы // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини.— Тези доп.— Полтава, 1990.
- ⁸ *Пряхин А. Д., Матаев Ю. П.* Новоусманский могильник эпохи бронзы в Воронежской области // Древняя история Поволжья.— Науч. труды Куйбышевского ГПИ.— Т. 230.— Куйбышев, 1979.— С. 71—73.
- ⁹ *Синюк А. Т.* О соотношении памятников покровского типа и доноволжской абашевской культуры // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья.— Тез. вторых Рыковских чтений.— Саратов, 1991.
- ¹⁰ *Погорелов В. И.* Раскопки курганов на юге Воронежской области // Археологические памятники на Европейской территории СССР.— Воронеж, 1985.— С. 87—89.— Рис. 7.
- ¹¹ *Юдин А. И.* Срубные кенотафы у с. Кочетного // Древности Волго-Донских степей.— Волгоград, 1992.— Вып. 2.— С. 54.— Рис. 1, 1—2; 2, 1—4.
- ¹² *Васильев И. Б.* Новые памятники срубной культуры на востоке Куйбышевской области // Вопросы отечественной и всеобщей истории.— Куйбышев, 1975.— С. 22.— Рис. 1.
- ¹³ *Кузьмина Е. Е.* Еще раз до дисковидных псалях Евразийских степей // КСИА.— 1980.— Вып. 161.— С. 10, 11.— Рис. 11.
- ¹⁴ *Пряхин А. Д., Беседин В. И.* Щитковые (дисковидные) псалии со вставными шипами // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.).— Тез. докл.— К., 1991.
- ¹⁵ *Бочкарев В. С.* Волго-Уральский очаг культурурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурурогенез в историческом аспекте.— СПб., 1991.— С. 26.
- ¹⁶ *Кузьмина О. В.* Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье.— Самара, 1992.— С. 75.
- ¹⁷ *Винников А. З., Синюк А. Т.* По дорогам минувших столетий.— Воронеж, 1990.— С. 132.— Рис. 28, 1, 2, 5.
- ¹⁸ *Синюк А. Т., Погорелов В. И.* О раннесрубных погребениях на Среднем Дону // Археологические памятники эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи.— Воронеж, 1986.— С. 81—83.— Рис. 2, 9—16.
- ¹⁹ *Синицын И. В.* Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953) // МИА.— 1959.— № 60.— С. 167—169.— Рис. 59.
- ²⁰ *Жигулина Л. Н., Кузнецова Л. В.* Работы Северного отряда Средневожской экспедиции // АО, 1977.— М., 1978.— С. 173.
- ²¹ *Потемкина Т. М.* К анализу погребальных конструкций раннего железного века Юго-Восточного Приазовья // Научно-практический семинар «Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе».— Тез. докл.— Донецк, 1986.
- ²² *Гершкович Я. П.* Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я // Археологія.— 1982.— № 41.
- ²³ *Мерперт Н. Я.* Материалы по археологии Среднего Заволжья // МИА.— 1954.— № 42.— С. 62—64.
- ²⁴ *Ковалева И. Ф.* Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке.— Днепрпетровск, 1981.— Рис. 13, 4.
- ²⁵ *Бочкарев В. С.* К вопросу о хронологическом соотношении Сейминского и Турбинского могильников // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепрпетровск, 1986.— С. 107—109; *Бочкарев В. С.* Новые абсолютные даты для бронзового века Европы // Северная Евразия от древности до средневековья.— СПб., 1992.
- ²⁶ *Малов П. М.* «Абашевские племена» Нижнего Поволжья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— СПб., 1992.— С. 14; *Цимиданов В. В.* Две группы воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археологического семинара.— Донецк, 1992.— Вып. 1.

ЧЕТЫРЕХКАМЕРНЫЕ СКЛЕПЫ СИНТАШТИНСКОЙ ЭПОХИ

В статье выделяются как особый тип погребальных сооружений многокамерные гробницы, связанные с захоронениями воинов-колесничих. Материалы раскопок В. Ф. Генингом Синташтинского могильника в Южном Зауралье позволяют проследить зарождение традиции сооружения обширных гробниц, рассчитанных на захоронение нескольких человек и установку колесницы. С распространением синташтинской культуры на запад во второй четверти II тыс. до н. э. склепы колесничих фиксируются в Башкортостане, Самарской, Тамбовской, Липецкой, Воронежской, Саратовской и Волгоградской областях. Однако, к западу от Урала повозки в склепы колесничих уже не помещались, а внутримогильное пространство с помощью столбов и перегородок распределялось на четыре камеры (места), предназначенных для захоронения колесничих и зависимых от него лиц или упряжных животных. Фиксируемое количество умерших в склепе колеблется от одного до четырех лиц, что предполагает возможность дозахоронения в свободные отделения. Рассмотренный тип склепов получает развитие в покровской срубной культуре, генетически связанной с синташтинской. Исчезает он к середине II тыс. до н. э., вместе с практикой захоронения колесничих.

V. V. Otroshenko

FOUR-CHAMBER VAULTS OF THE SYNTASHTINIAN AGE

Multichamber vaults of graves of chariotmen-warriors are identified as a specific type of burial structures. Findings from the Syntashtinian burial ground in the Southern Urals excavated by V. F. Gening permit tracing initiation of the tradition to build large tombs intended for burial of several people and a chariot. With spreading of the Syntashtinian culture westwards in the second quarter of the 2nd millenium B. C. the vaults of chariotmen are found in Bashkortostan, as well as in Samara, Tambov, Lipetak, Voronezh, Saratov and Volgograd regions. But westwards of the Urals chariots did not go in the vaults and the space inside the tomb was divided into four chambers by means of pillars and partitions. Those four chambers were intended for burying a chariotman and either persons who served him or draught animals. The fixed number of the deceased in a vault varies from one to four persons, which implies a possibility of additional burying in free chambers. The vault type analyzed is present also in the Pokrovian Srubnaya culture which is genetically related to the Syntashtinian culture. This type of vaults disappears in the mid-2nd millenium B. C. together with the procedure of burying chariotmen.

ФІБУЛИ КОЧОВИКІВ ПІВДЕННОГО ПРИУРАЛЛЯ

М. Г. Мошкова

Вводиться до наукового обігу великий масив фібул з пізньосарматських поховань Південного Приуралля та вирішується ряд пов'язаних з цим проблем: території поширення, часу побутування та місця виробництва певних типів фібул.

У II—I ст. до н. е. та особливо з перших віків нашої ери в костюмі осілого, а потім і кочового населення Східної Європи починають досить широко використовуватись фібули. Численні знахідки їх з античними матеріалами, кількість, а головне, колосальна робота з класифікації та типології А. К. Амброза¹ зробили ці вироби одним із надійніших орієнтирів при датуванні супутніх їм комплексів. Запропоновані А. К. Амброзом дати різноманітних ти-

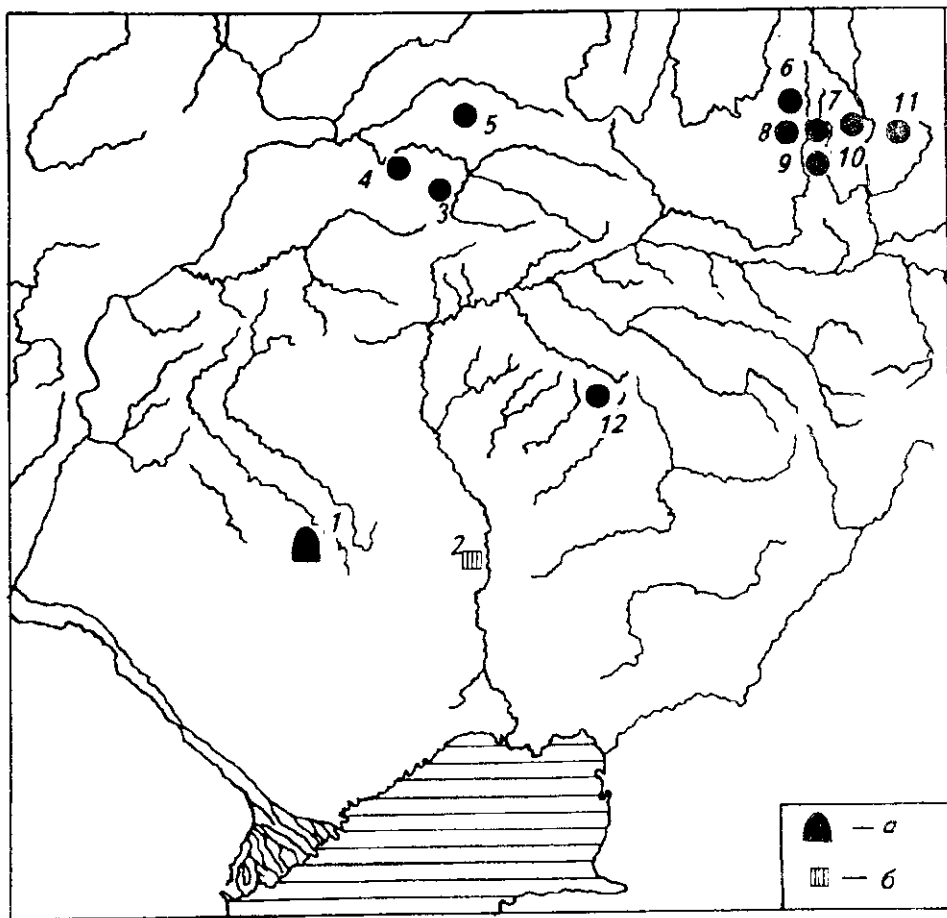

Рис. 1. Південне Приуралля: Поширення лучкових фібул з під'язним приймачем та деяких інших форм. Умовні позначення: *a* — кургани, *b* — випадкові знахідки. 1 — Кісік-Каміс, 2 — Калмиково, 3 — Липівка, 4 — Андріївка, 5 — Березняки, 6 — Тем'ясово, 7 — Бекешково, 8 — Кара-Тал, 9 — Комсомольський, 10 — Сібай, 11 — Великокараганський, 12 — Лебедівка

пів фібул з невеликими корективами, внесеними, зокрема, А. С. Скрипкіним за матеріалами сарматських поховань Нижнього Поволжя², залишаються поки що загально визнаними. Але за час, який минув після публікації його книги, виявлено нові матеріали, особливо зі східних районів, зокрема з пізньосарматських поховань Південного Приуралля. Саме про них і піде мова.

Взята для дослідження територія включає всю течію Уралу з притоками, низовини Узенів, басейн Самари з Бузулуком та межиріччя Самари та Великої Кінели (рис. 1; 2). Залучення пам'яток басейну Самари обумовлено тим, що з глибокої давнини та протягом раннього залізного віку цей район був тісно пов'язаний з південноуральськими культурами. Прикладом тому можуть бути поховання IV ст. до н. е., розташовані за 50—60 км по прямій від Волги (могильники I Кіровський, Новопавлівський), де було знайдено стандартні для Південного Приуралля цього часу округлодонні посудини з домішкою тальку (В. М. Мишкін, В. О. Скарбовенко).

Нині майже на сотню пізньосарматських поховань Південного Приуралля виявлено 61 екз. фібул. Але переважна їх більшість (35 екз.) походить з трьох могильників: Лебедівського — 24 екз., Тем'ясівського — 7 екз. та Андріївського — 5 екз. (рис. 1; 2). В інших могильниках вони зустрічаються по одному-два, не більше трьох екземплярів.

Серед типів, характерних для всієї Східної Європи, у Південному Приураллі переважають лучкові одночленні фібули з під'язним приймачем (20 екз.), що є специфічною особливістю пам'яток Північного Причорно-

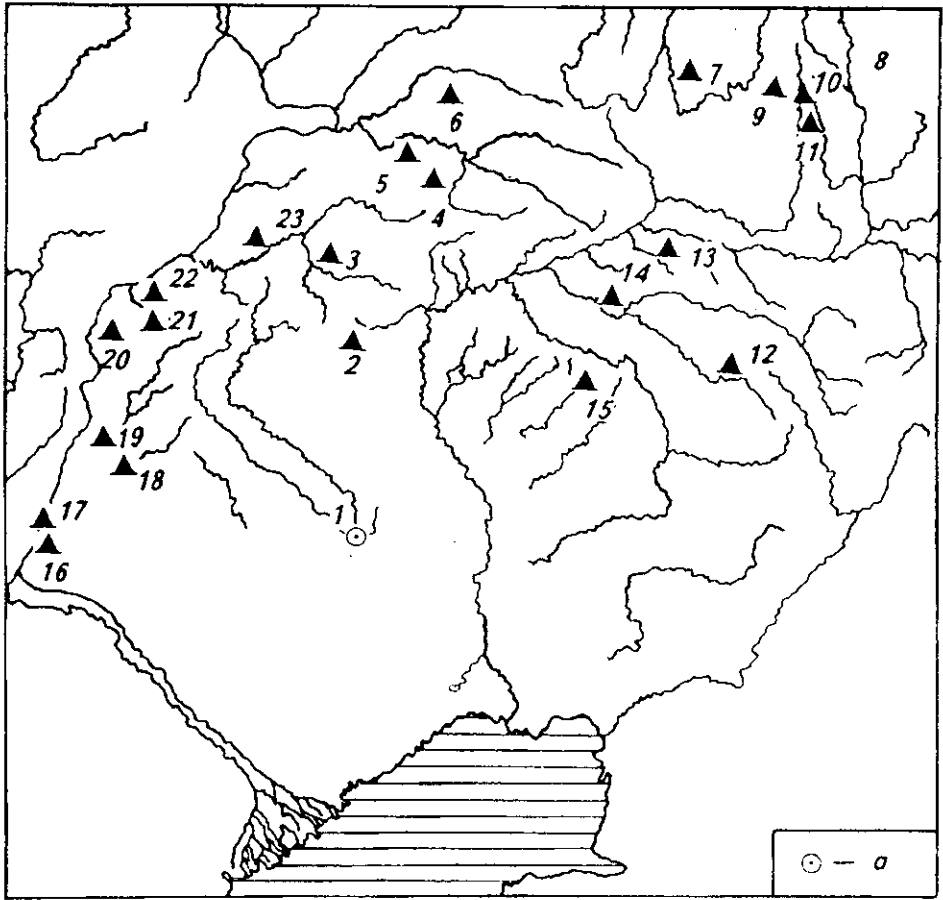

Рис. 2. Південне Приуралля та Заволяжя. Поширення колінчастих фібул з завитком на кінці приймача. Умовні позначення: *a* — кургани; 1 — Кісик-Камис, 2 — Семиглавий Мар, 3 — Максютово, 4 — Липівка, 5 — Андрійка, 6 — Березняки, 7 — Дербецьово, 8 — Агапівський, 9 — Тем'ясово, 10 — Альмухаметово, 11 — Комсомольський, 12 — Ульке, 13 — Біс-Оба, 14 — Липівка, 15 — Лебедівка, 16 — Верхньо-Погромис, 17 — Калинівка, 18 — х. Шульц, 19 — Бережнівка, 20 — Покровськ, 21 — Сусли, 22 — Боаро, 23 — Усиснка.

мор'я³. Згідно класифікації А. К. Амброза, більшість південноуральських фібул належить до 4 та 5 варіантів лучкових одночлених підв'язних, розмір яких коливається від 3,8—4 (2 екз.) до 5,2—7 см. Великі фібули розпадаються на дві групи — одна в межах 5,2—5,5 (3 екз.) і друга 6—7 см (8 екз.). П'ять з лучкових фібул мають фігурну або просту довгу обмотку, яка ще зустрічається у фібул 5 варіанту (рис. 3, 1, 4—7). Виходячи з датувань А. К. Амброза, які підтверджуються всім іншим матеріалом поховань, усі південноуральські одночленні підв'язні фібули датуються в межах другої половини II — першої половини III ст.

Географічно ці фібули поширені досить цікаво. Більшість знахідок трапляються по північній смузі поширення пізньосарматських пам'яток, практично на південних кордонах лісостепу, і лише шість екземплярів знайдено на крайніх південних пунктах. Це низовини Узенів, Калмиково на Уралі (випадкова знахідка) й три фібули в Лебедівському могильнику (рис. 1), який, завдяки багатству та різноманітності інвентаря, взагалі посідає особливе місце серед пізньосарматських пам'яток Південного Приуралля.

У серії лучкових одночлених фібул виділяються три екземпляри, відмінною рисою яких є плеската ніжка у вигляді видовженого орнаментованого прямокутника. Дві з них знайдено в Лебедівці (рис. 3, 7) і одна — в Тем'ясовому⁴. Мені відома ще одна така ж фібула з могильника Усатово у верхів'ях

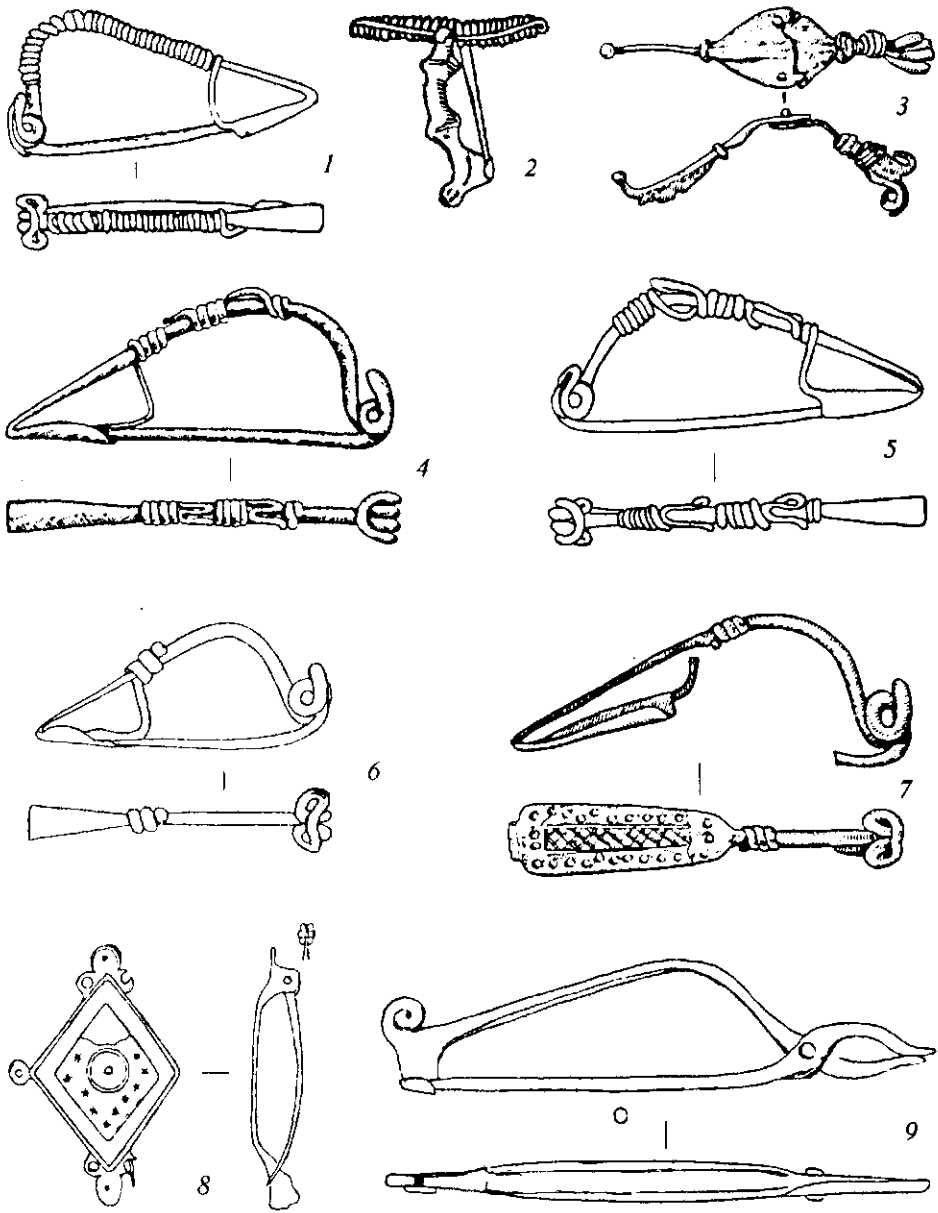

Рис. 3. Лучкові бронзові фібули з під'язним приймачем та деякі інші форми фібул. 1, 5 — Андріївка к. 14; 2 — дюни річки Ток поблизу с. Микифорівка, колишній Бузулуцький повіт, випадкова знахідка; 3 — Лебедівка V, к. 35; 4 — Лебедівка V, к. 23, п. 2; 6 — Кара-Тал 1, к. 6; 7 — Лебедівка VI, к. 1; 8 — Тем'ясово, к. 3; 9 — Липівка, к. 1.

Єруслану⁵. Всі вони великі; від 6,8 до 8,2 см і за супутнім матеріалом датуються в межах II — першої половини III ст. і не пізніше.

Серед поодиноких форм у розглянутому регіоні є дві сильно профільовані фібули з верхньою тятивою, спинками у вигляді платівки та стрижня (рис. 3, 2, 3). Фібула зі спинкою з вузького стрижня, за типологією А. К. Амброза, датується II ст., а з платівкою — II — першою половиною III ст.⁶ Остання фібула була, очевидно, у тривалому використанні. Спинку її зламано й дуже грубо відремонтовано.

Ще три фібули належать до типу провінційних шарнірних з смаллю (рис. 3, 8). Дві з них ромбічні з рудиментами завитків на кінцях (Тем'ясово, Лебедівка⁷) і одна кругла з вісьмома невеликими округлими виступами.

Сумарна дата їх — II—III ст. Зовсім унікальною для східних областей є так звана щипкова шарнірна дуже велика фібула довжиною 9,8 см (рис. 3, 9), знайдена в могильнику Липівка, басейн Бузудуку⁸. Фібули цього типу зустрічаються в Східній Європі, особливо на її півдні, дуже рідко, а для сарматських поховань липівська — єдина. Найбільша концентрація знахідок щипкових фібул спостерігається в Східних Альпах та Північній Італії. Ряд знахідок цих фібул супроводжувався монетами II ст.⁹ Липівське поховання досить бідне, але за поховальним обрядом та іншими знахідками воно, мабуть, також датується II—III ст.

Найчисленнішими (35 екз.) і найрізноманітнішими серед фібул Південного Приуралля є великі зразки з колінчастою вигнутою спинкою, які входять, за класифікацією А. К. Амброза, до групи фібул із завитком на кінці суцільного приймача у вигляді платівки. Вони названі ним «поволзько-сарматськими колінчастими фібулами з завитком»¹⁰. Приуральські зразки відрізняються високим прямокутним приймачем, висота якого майже завжди більша за ширину (іноді вдвічі), зрідка дорівнює їй. Спинки фібул у вигляді платівки у більшості випадків трикутні, видовжені, з більшою або меншою шириною основи пружини (15 екз.; рис. 4, 1—7). Дуже рідко спинки їх орнаментовано врізним дрібним зигзагом. Основний матеріал — бронза, іноді залізо (3 екз.) або срібло (1 екз.); розмір, як правило, в межах 5,5—7 см, лише 3 екз. маленькі — 4 см (бронзова, залізна і срібна) (рис. 4, 1—3). До цього ж варіанту групи належать фібули з ромбічною та круглою спинкою (11 екз. і одна), також оздоблені іноді врізним орнаментом (4 екз., рис. 4, 8, 9). Колінчастий приступ у фібул з ромбічною спинкою розташовано іноді майже біля самої пружини, а іноді — посередині спинки, надаючи їй вигляду даху (рис. 4, 9). У двох випадках форму спинки лише умовно можна віднести до ромбічних (Лебедівка VI, к. 19; Тем'ясово, к. 3), так сильно її витягнуто від пружини до приймача. Лише одна, порівняно невелика фібула (4,5 см) була залізною, всі інші — бронзові, довжиною 5,5—6,3 см. Ще п'ять колінчастих фібул з завитком на кінці приймача у вигляді платівки знайдено в уламках (Лебедівка — 4 екз., Тем'ясово — 1 екз.). І, нарешті, ще одна фібула цієї ж групи (№ 13 за А. К. Амброзом) є іншим варіантом, ніж попередні. При високому приймачеві з завитком на кінці її трикутну спинку плавно вигнуто (Лебедівка IV, к. 19). Пружину фібули поремонтовано.

Особливе місце посідають ще дві фібули (рис. 4, 4), що поєднали в собі ознаки двох груп (№ 12 і 13 за А. К. Амброзом). За розмірами (6,2 см), формою спинки у вигляді платівки і високим приймачем у однієї з них (Максютово II, к. 3)¹¹ їх треба було б віднести до групи фібул з завитком на кінці суцільного приймача у вигляді платівки та варіанту з плавно вигнутою спинкою. Однак у обох приймач закінчується кнопкою або округлим потовщенням. Разом з тим, обидві фібули дуже схожі на описані вище і складають з ними єдиний масив, про що, до речі, свідчить і змішування ознак, що утворюють тип.

Могильники Південного Приуралля, де знайдено колінчасті фібули з завитком на приймачеві, зосереджені приблизно на тій же території, що й пам'ятки, в яких були лучкові фібули з підв'язним приймачем. Збільшується лише кількість пунктів знахідок. Найбільшу кількість їх також знайдено в Лебедівському (14 екз.) та Тем'ясівському (6 екз.) могильниках. Однак є й східніші (Ульке) та північно-східніші місця знахідок (Першино, Шатрово — район м. Челябінська). Правда, територію в районі Челябінська доречно, мабуть, розглядати як нейтральну зону між степовими кочовиками пізньосарматського часу та населенням лісостепу, що лишило пам'ятки саргатської культури, оскільки область розселення кочовиків, виходячи з сьогоденних даних, знаходиться південніше широти Магнітогорська, а пам'ятки саргатської культури перших століть нашої ери практично не відомі південніше середньої течії р. Міас. Тому невизначенні з точки зору культурного маркування лишаються згадані кургани поблизу сіл Першино¹² і Шатрово¹³, у матеріалах яких поєднуються риси і степових, і лісостепових культур. Вплив останніх особливо простежується за керамікою. Так, у Шатровському кургані знаходився горщик, відмінний від степової кераміки і за формою, і за орна-

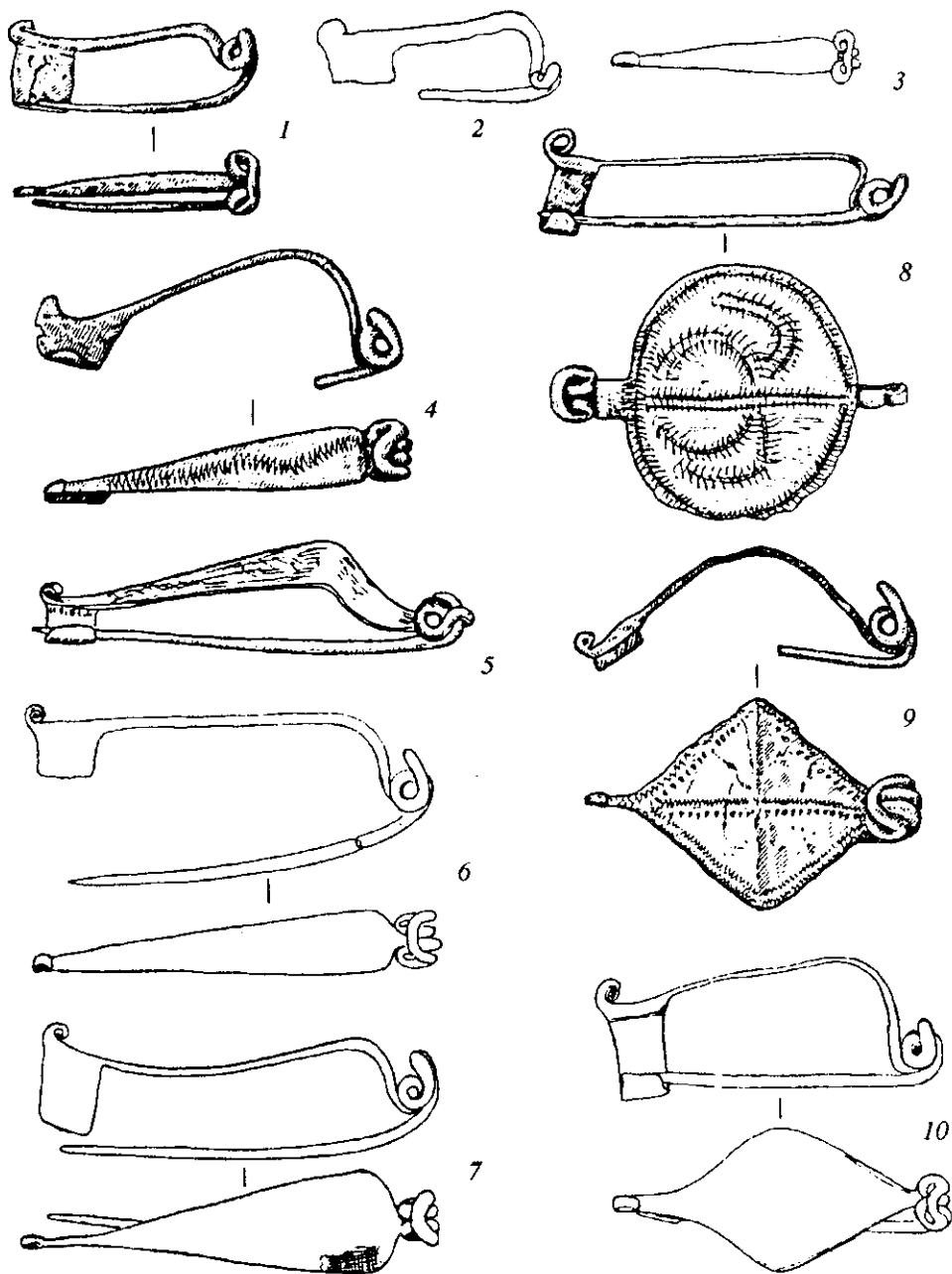

Рис. 4. Колінчасті фібули з завитком на кінці приймача. 1, 8 — Лебедівка V, к. 49; 2, 3 — Комсомольський IV, к. 8, п. 2; 4 — Лебедівка II, к. 5; 5 — Березняки, к. 9; 6 — Лебедівка IV, к. 1; 7 — Семиглавий Мар, к. 1; 9 — Лебедівка VI, к. 4; 10 — Тем'ясово, к. 3. Матеріал: 2, 3 — залізо; 1, 4–10 — бронза.

ментацією (зони наколів та зигзагу). Також нехарактерним для пізньосарматських південноуральських посудин є маленький приплющено-біконічний горщик з Першино. І в той же час череп похованого в цьому кургані мав сліди штучної деформації. Обидва поховання мали бронзові колінчасті фібули з високим приймачем, а жінку з Шатрівського кургану супроводжувала типово пізньосарматська прикраса — 14-гранна скляна намистина, яка висіла на бронзовому дроті з закрученими в спіраль кінцями. Щодо поховального обряду, то вузькі ґрунтові ями з північною орієнтацією похованого характерні і для степових, і для лісостепових пам'яток цих районів.

На поданій карті позначено також знахідки колінчастих фібул з завитком у курганах Заволжя. Їх небагато — 11 екз. У південних районах вони зустрічалися в великих могильниках (Калинівка, Верхнє Погромнє), у північних — знайдені на багатьох пам'ятках, але, як правило, також у великих могильниках (Сусли, Боаро). У пізньосарматських матеріалах правобережжя Волги і далі на захід колінчасті фібули не відомі. Виняток становить лише фібула з ромбічною орнаментованою спинкою, опублікована І. В. Фабриціус¹⁴ у складі комплексу Мар'івка (Південний Буг). Оскільки комплекс складається з різночасових речей, немає впевненості, що всі вони походять з одного місця. Тому будемо вважати, що колінчасті фібули з трикуткою, ромбічною або круглою спинкою та високим пласким приймачем із завитком характерні лише для східних регіонів поширення пізньосарматської культури й складала там основну частину фібул, якими користувались кочовики цих районів.

Тепер, коли з'явилась значна серія колінчастих фібул, знайдених у добре датованих комплексах, настав час внести деякі корективи до дат, запропонованих А. К. Амброзом. Згідно його хронології, великі фібули з приймачем у вигляді платівки та плавною вигнутою спинкою датуються (питання поставлено А. К. Амброзом) другою половиною II—III ст., а фібули з колінчастим приймачем — кінцем III — початком IV ст.¹⁵. Гадаю, що остання дата невірна і поширення їх охоплює все III ст., а можливо, й другу половину II ст. Яскравий приклад — поховання з Лебедівки та Тем'ясово з різноманітним та численним інвентарем. Багаті жіночі поховання цих могильників супроводжувались досить стандартним набором інвентаря: золоті нашивні бляшки, сережки у вигляді калачиків зі вставками, різноманітні намистини, бронзові невеликі казанки, фібули, дзеркала, персні, ліпна та гончарна кераміка середньоазіатського або кубано-донського і північнокавказького виробництва. Дуже показово є також серія однакових за виконанням і різних за формою медальйонів-підвісок з кольоровими скляними вставками, які складали іноді цілі низки. Всі ці поховання, часто з колінчастими фібулами, всією сукупністю інвентаря датовано II—III ст., а іноді й II — першою половиною III ст.

Та особливу увагу необхідно звернути на декілька дуже важливих для датування поховань. Так, у колективному похованні в к. 3 Тем'ясівського могильника було три типи фібул — лучкова з під'язним приймачем та розкльпану орнаментованою ніжкою, колінчаста ромбічна з завитком на приймачі та провінційна шарнірна ромбічна з емаллю¹⁶. Останню датовано II—III ст.¹⁷, а лучкова с повною аналогією фібулі з поховання поблизу с. Усатово¹⁸, в якому знайдено також сильно профільовану фібулу¹⁹. А. К. Амброз пише про значне поширення останнього типу в Північному Причорномор'ї, Нижньому Поволжі та на Північному Кавказі в II — першій половині III ст.²⁰. У цьому ж усатівському похованні знайдено масивне бронзове дзеркало з потовщеним валиком та ручкою²¹, дата якого не виходить за межі II ст. Таким чином, поховання поблизу с. Усатово датуються II ст. або межею II—III ст. Ще одну, аналогічну тем'ясівській, лучкову фібулу знайдено в Лебедівському могильнику (рис. 3, 7) разом з фрагментами скляного боспорського глечика другої половини II — першої половини III ст.*. Відповідно і Тем'ясівський курган за шарнірною фібулою з емаллю і лучковою (тотожною усатівській та лебедівській) слід датувати другою половиною II — першою половиною III ст. Таким чином цим же часом датуються і знайдена в ньому колінчаста ромбічна фібула.

Нарешті, за змістом і характером інвентаря Тем'ясівський к. № 3 і Лебедівський № 49 гр. V (мали дві колінчасті фібули — з круглою та трикутною спинками, рис. 4, 1, 8) дуже близькі до багатого жіночого поховання (розкопки Г. І. Багрикова) того ж Лебедівського могильника²². В останньому кургані знайдено провінційну шарнірну фібулу з емаллю, срібну цідилку, калачикоподібні сережки, циліндрично-дїжкоподібні медальйони-підвіски, сіроглиняну гончарну кераміку. Всі ці речі вміщуються в межі II—III ст. Крім того, описане жіноче поховання було до пари такому ж багатому чоловічому

* Визначення Н. П. Сорокіної.

похованню, розташованому в сусідньому кургані, де знайдено світлоглиняну танаїську амфору початку III ст.

Наведені дані, які можна підкріпити ще цілою низкою аналогій, безсумнівно свідчать, на мою думку, про поширення колінчастих фібул з високим приймачем з самого початку III ст., а можливо, й з другої половини II ст. Вони безперечно існували протягом III ст., і, очевидно, в першій половині IV ст.

Залишається сказати кілька слів про можливі центри виробництва цієї продукції. Щодо рідких в Південному Приураллі сильнопрофільованих фібул, то їх, про що вже писав А. К. Амброз, постачали з заходу, певно, з танаїських майстерень. Адже обом південноуральським фібулам (рис. 3, 2, 3) є майже тотожні аналогії серед танаїських виробів²³. Основна маса лучкових одночленних фібул, певно, також є продукцією ремісників боспорських міст²⁴. Однак не можна заперечувати й виготовлення частини з них за західними зразками в якихось уральських металургійних центрах, які нам досі не відомі. Адже традиції високої культури металообробки і в Приураллі, і в Заураллі мали глибоке коріння.

Щодо колінчастих фібул із завитком на високому приймачі (найпівнічнішу знахідку виявлено на північному заході від м. Челябінська, оз. Аргазі, могильник Байрамгулово, маленька фібула з трикутною спинкою)*, то можна досить впевнено говорити про їх місцеве виробництво в якихось уральських металургійних центрах. На користь цього свідчить і відсутність їх західніше Волги, і знахідки цих фібул (з ромбічною та круглою спинкою) серед інвентаря мазунінських могильників²⁵, які датуються в межах III—V ст.

У зв'язку з цим слід згадати й дуже цікавий Дербенівський могильник, розташований у Південній Башкирії на правобережжі Білої (матеріали не опубліковано). Виявлені там колінчасті фібули в одному з курганів поєднувались з двочленною лучковою, що підтверджує побутування перших протягом усього III ст. Та найцікавіше те, що посудини цього могильника не мають аналогій у пізньосарматському керамічному комплексі. А. Х. Пшеничний пов'язує їх походження з місцевим осілим населенням. Таким чином, є деякі орієнтири (Мазунінський, Іжевський ґрунтові могильники, Байрамгуловські і Дербенівські кургани), які, на наш погляд, дозволяють припустити виробництво колінчастих фібул, а, можливо, і якоїсь частини лучкових осілим населенням Уральського регіону, найімовірніше, на межі лісової та лісостепової смуг. Однак остаточне вирішення цього питання — справа майбутнього, коли з'являться великі серії фібул, буде проведено хіміко-технологічні аналізи й, можливо, виявлено залишки виробничих комплексів з бракованими або незакінченими виробами.

Примітки

¹ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ.— 1966.— Вып. ДІ-30.

² Скрипкин А. К. Фибулы Нижнего Поволжья // СА.— 1977.

³ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 47.

⁴ Пшеничный А. Х., Рязанов М. Ш. Темясовские курганы позднесарматского времени на юго-востоке Башкирии // Древности Южного Урала.— Уфа, 1967.— Рис. 4, 1.

⁵ Синицын И. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья // УЗСГУ.— Т. XVII. С. 54, рис. 28, 1.

⁶ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 40, 41.

⁷ Пшеничный А. Х., Рязанов М. Ш. Указ. соч.— Рис. 4, 2; Багриков Г. И., Сенигова Т. Н. Открытие гробниц в Западном Казахстане (II—IV и XIV вв.) // Изв. АН КазССР.— Сер. общественная.— № 2.— Алма-Ата, 1968.— Рис. 2, 1.

⁸ Смирнов К. Ф., Попов С. А. Савромато-сарматские курганы у с. Липовка Оренбургской области // Памятники Южного Приуралья и Западной Сибири сарматского времени.— М., 1972.— С. 4.— Рис. 2, Г; С. 25.

* Вдячна І. Е. Любчанському за люб'язне повідомлення.

- ⁹ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 28.
- ¹⁰ Там же.— С. 45, 46.
- ¹¹ Синицын И. В. Памятники Нижнего Поволжья скифо-сарматского времени // Археологический сборник.— Тр. ОМК.— Вып. 1.— Саратов, 1956.— С. 57.— Рис. 33.
- ¹² Минко Н. К. Дневник раскопок в Челябинском уезде Оренбургской губернии в 1909 г. // Архив ИИМК в Санкт-Петербурге.— Дело Императорской археологической комиссии.— № 63-1909.
- ¹³ Чемякин Ю. Л. Отчет об археологических работах, произведенных на территории Челябинской и Свердловской областей в 1977 г. // Архив ИА РАН.— Фонд р-1, д. 6939а.— Т. II.— С. 6—12.
- ¹⁴ Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР.— К., 1951.— С. 91.— Табл. XXII, 4.
- ¹⁵ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 46.
- ¹⁶ Пшенищюк А. Х., Рязанов М. Ш. Указ. соч.— Рис. 4, 1—3.
- ¹⁷ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 33.
- ¹⁸ Синицын И. В. Археологические раскопки...— Рис. 28, 1.
- ¹⁹ Там же.— Рис. 28, 2.
- ²⁰ Амброз А. К. Указ. соч.— С. 94.
- ²¹ Синицын И. В. Археологические раскопки...— Табл. III, 3.
- ²² Багриков Г. И., Сенигова Т. И. Указ. соч.— С. 73—77.— Рис. 2—6.
- ²³ Амброз А. К. Фибулы из раскопок Танаиса // Античные древности Подолия.— М., 1969.— Табл. V, 2, 6.
- ²⁴ Амброз А. К. Фибулы юга...— С. 93, 94.
- ²⁵ Генинг В. Ф., Мырзина Е. М. Мазунинский могильник // Памятники мазунинской культуры.— ВАУ.— № 7.— Свердловск, 1967.— Табл. II, 1, 5; Генинг В. Ф. Ижевский могильник // Там же.— Табл. II, 6.

М. Г. Мошкова

ФИБУЛЫ КОЧЕВНИКОВ ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ

Со времени выхода фундаментальной работы А. К. Амброза, посвященной фибулам, появились новые материалы, в частности из позднесарматских погребений Южного Приуралья. Это 61 фибула. Концентрируются они в трех могильниках: Лебединском (24), Темясовском (7) и Андреевском (5). В других памятниках встречены единичные экземпляры.

Значительное место занимают лучковые одночленные фибулы с подвязным приемником (20), датирующиеся II — первой половиной III вв. Среди единичных форм представлены две сильнопрофилированные фибулы с верхней тетивой и пластинчатой и стержневой спинками, а также три фибулы типа провинциальных шарнирных с эмалью. Уникальной для восточных областей является так называемая шарнирная фибула очень крупных размеров.

Самой многочисленной и разнообразной является группа крупных фибул с колечато изогнутой спинкой с завитком на конце сплошного пластинчатого приемника (35). Обнаруженные в хорошо датированных комплексах они позволяют внести коррективы в даты, предложенные А. К. Амброзом. В частности, время бытования фибул с колечато-изогнутой спинкой и высоким пластинчатым приемником может быть расширено на весь III в., а, возможно, и вторую половину II в.

Обе массовые группы фибул концентрируются по северной кромке распространения сарматской культуры, т. е. на южных границах лесостепи. Что касается центров производства этой продукции, то сильно профилированные типы фибул, как считал и А. К. Амброз, являются продукцией боспорских мастеров, хотя не исключено изготовление какой-то их части и в уральских мастерских. Что же касается фибул с завитком на высоком приемнике, то с большой долей вероятности можно говорить о местном их производстве.

FIBULAS OF THE NOMADE IN THE SOUTHERN URALS

Since the treatise written by A. K. Ambros and devoted to fibulas was published new findings have appeared, including those from the late Sarmatian graves of the Southern Urals. These findings are concentrated mainly in three burial grounds: Lebedovian (24), Temyasovian (7) and Andreyevsky (5). Other burial grounds had only solo specimens.

Sash single fibulas with a tied receiver (20) dated the 2nd cent. and first half of the 3d cent. occupy a significant place. Solo forms of fibulas include two highly profiled fibulas with an upper bow-string, laminar and rod-like backs and three fibulas of the provincial hinged type with enamel. The so-called pizzicato hinged large-size fibula is unique for the eastern regions.

A group of large-size fibulas with an elbow-shaped back and a scroll at the tip of an entire laminar receiver (35) is the most numerous and variable. Found in well dated assemblages, they permit correcting dates suggested by A. K. Ambros. In particular, the period of existence of fibulas with an elbow-shaped back and high laminar receiver may be expanded to the whole 3d cent. and, probably, to the second half of the 2nd cent.

The both mass groups of fibulas are concentrated along the northern edge of Sarmatian culture, i. e. on the southern borders of the forest-steppe. As to the centres which manufactured fibulas: highly profiled types of fibulas were manufactured by Bosphorian craftsmen (A. K. Ambros held that opinion as well), though quite possible that certain fibulas might be produced at the Urals workshop. Fibulas with a scroll on a high receiver were most probably manufactured in the Urals.

ПАЛЕОЛІТИЧНЕ ПЕЧЕРНЕ СВЯТИЛИЩЕ НА МЕЖІ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ (ПІВДЕННИЙ УРАЛ)

В. Т. Петрін

Публікуються матеріали Ігнатіївської печери на Південному Уралі з живописом пізньопалеолітичного часу.

Серед археологічних джерел доби палеоліту переважають пам'ятки господарської, мисливської та побутової діяльності — поселення, стоянки, стійбища та майстерні. Аналіз цих матеріалів дає уявлення про еволюцію матеріальної культури: розвиток кам'яної індустрії, предмет мисливства, типи будівель тощо. І зовсім обмежена кількість археологічних джерел характеризує світогляд, духовний світ стародавньої людини. До таких пам'яток належать печери, на стінах яких знайдено рисунки доби палеоліту. Можна сказати, що саме цей клас джерел є провідним у реконструкції світогляду стародавньої епохи.

Відомо, що більшість печер з рисунками плейстоценових тварин розташовано в Західній Європі, на території Іспанії, Франції та меншою мірою Італії. На сьогодні відомо близько 150 печер з живописом, зосереджених в основному в двох районах (північ Іспанії та піренейська частина Франції). Печерний живопис належить до різних етапів пізнього палеоліту, починаючи з оріньяку та закінчуючи пізнім мадленом. Розквіт мистецтва настінного живопису в печерах припадає на ранній та середній мадлен — близько 15—14 тис. років тому. Тематика, сюжети, композиції дуже різноманітні, провідною темою є, на думку А. Леруа-Гурана, поєднання жіночої та чоловічої основ¹.

Пошук печер з палеолітичним живописом вівся й ведеться дуже широко, але поки що нерезультативно, хоча відкрито печери з живописом поза ме-

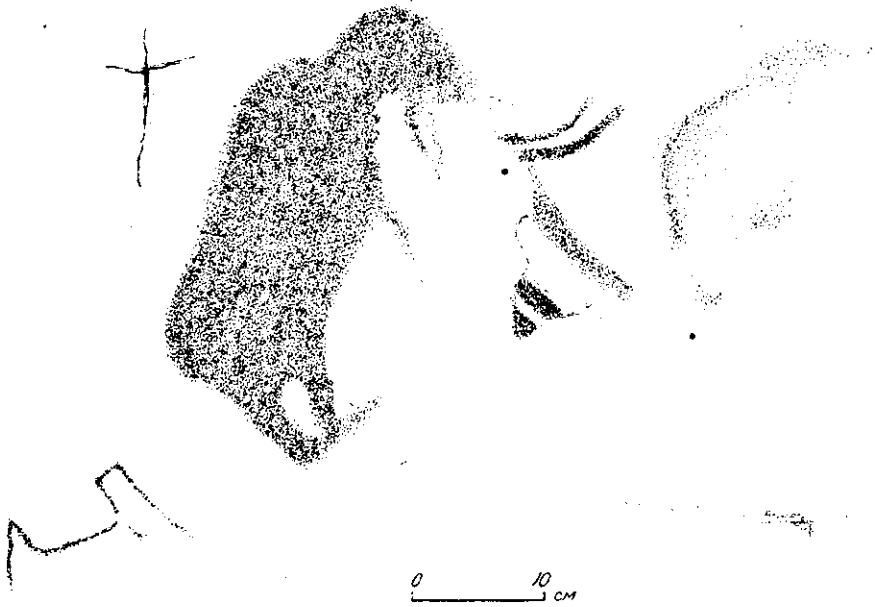

Рис. 2. Зображення мамонта (вохра). Великий зал.

Центральну частину займає зображення великих розмірів «Червоного панно» протяжністю понад 8 м (рис. 4). Тут можна помітити дві домінуючі постаті: одна — фігура жінки висотою 1,2 м з широко розставленими ногами. З її проміжності виходять три лінії плям: центральна — найдовша, бокові коротші. Друга — фігура тварини в статичній позі в профіль, видно два роги, ноги, ознаку статі. Дуже важливо, що з грудей тварини виходить лінія плям, аналогічних до тих, що виходять з проміжності жінки. Ці дві лінії не змикаються, знаходяться на одній прямій і ймовірність випадковості такого розташування, звичайно, дуже мала. Таким чином, ми маємо композицію, яка відбиває основну ідею печерного святилища. Нам здається, що суть ідеї зводиться до поєднання людського (прамати) та тваринного природного початків. У такій графічній формулі природа і людина — рівні один одному та перебувають у нерозривному зв'язку.

Друге велике скупчення рисунків — «Чорне панно» — також розташоване на стелі (рис. 5) та виконане чорною фарбою. Це зображення двох мамонтів, один з них виконаний контурно, інший силуетно, останнє зображення вкрите кальцитовою плівкою та ледь простежується. Є зображення трьох коней, верблюда (?), геометричних фігур (трикутник, неправильний прямокутник) та антропоморфної личини серцеподібної форми (рис. 6). На протилежному боці гроту, також на стелі, є чорні малюнки. В одному випадку це зображення дротика і поряд з ним дві плями, в іншому — багатоелементна композиція: вертикальні лінії, в центрі начебто зустрічаються

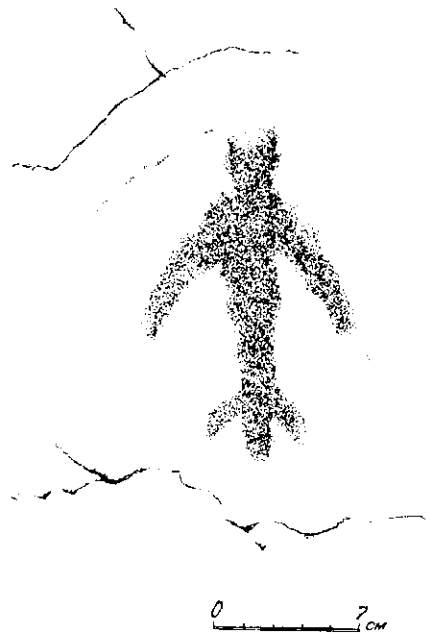

Рис. 3. Антропоморфне зображення (вохра). Великий зал.

Рис. 4. Рисунок «Червоного панно» (в основному вохра, є чорні рисунки — мамонт, змісподібний знак). Дальній зал.

Рис. 5. Рисунок «Чорного панно» (чорна фарба). Дальній зал.

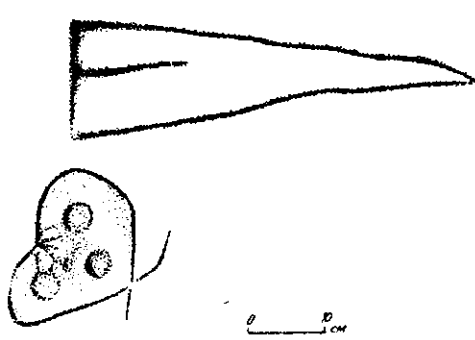

Рис. 6. Фрагмент «Чорного панно» (чорна фарба).

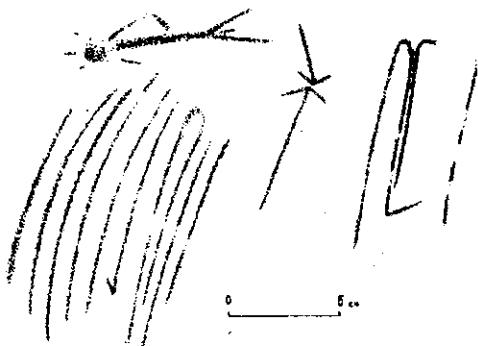

Рис. 7. Композиція з антропоморфною фігурою (чорна фарба). Дальній зал.

дві стріли (дротик), антропоморфна істота, над її головою три відрізки прямих ліній, головний убір (рис. 7).

Трохи нижче, на стіні, під напливами простежується ще ряд зображень, але їх можна буде розглянути лише при усуненні кальцитової плівки, що напливає на рисунок.

Рисунки, композиції Дальнього залу відрізняються від зображень у Великому залі, але відмінності носять не принциповий характер, і може йтися лише про варіації в межах єдиної традиції настінного живопису в конкретному печерному святилищі.

За порівняльним аналізом, ні теми, ні композиції не відрізняються від знайдених біля атлантичного узбережжя Європи (Франція, Іспанія), хоча Урал знаходиться на відстані 4 тис. км, а це піднімає цілу низку проблем,

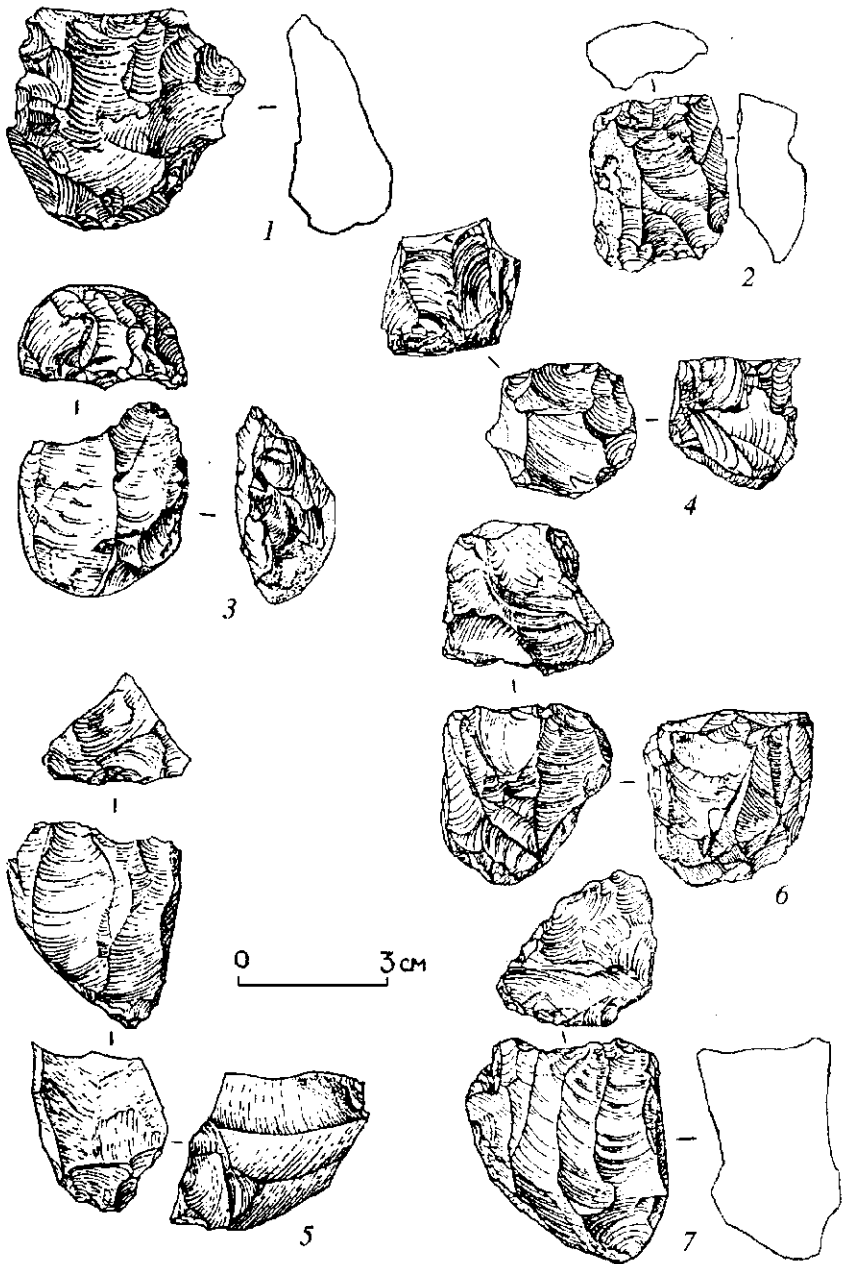

Рис. 8. Кам'яні вироби (нуклеуси) з культурного шару Ігнатіївської печери.

вирішення яких — справа майбутнього, зокрема й про новий центр палеолітичного мистецтва.

Окрім настінного живопису, в Ігнатіївській печері є й інші сліди діяльності палеолітичної людини. В 36 місцях печери на стінах зафіксовано штучні сколювання. Вони іноді поодинокі, але частіше йдуть серіями (іноді до 50 сколів) та утворюють своєрідно оброблені виступи стін. Сколи великі, їх негативи вкриті кальцитовою плівкою, що вказує на їх давній вік. Сколи розташовано від підлоги на висоті 0,4—2,1 м, більшість — на висоті 1,5 м. Виявилось, що переважну частину сколів утворено ударами, нанесеними не справа, як це слід було очікувати, а зліва. Певно час появи сколів збігається з часом існування в печері святилища і отже з часом нанесення рисунків. На наш погляд, ці здавалося б різні археологічні феномени — сліди єдиних ритуалів.

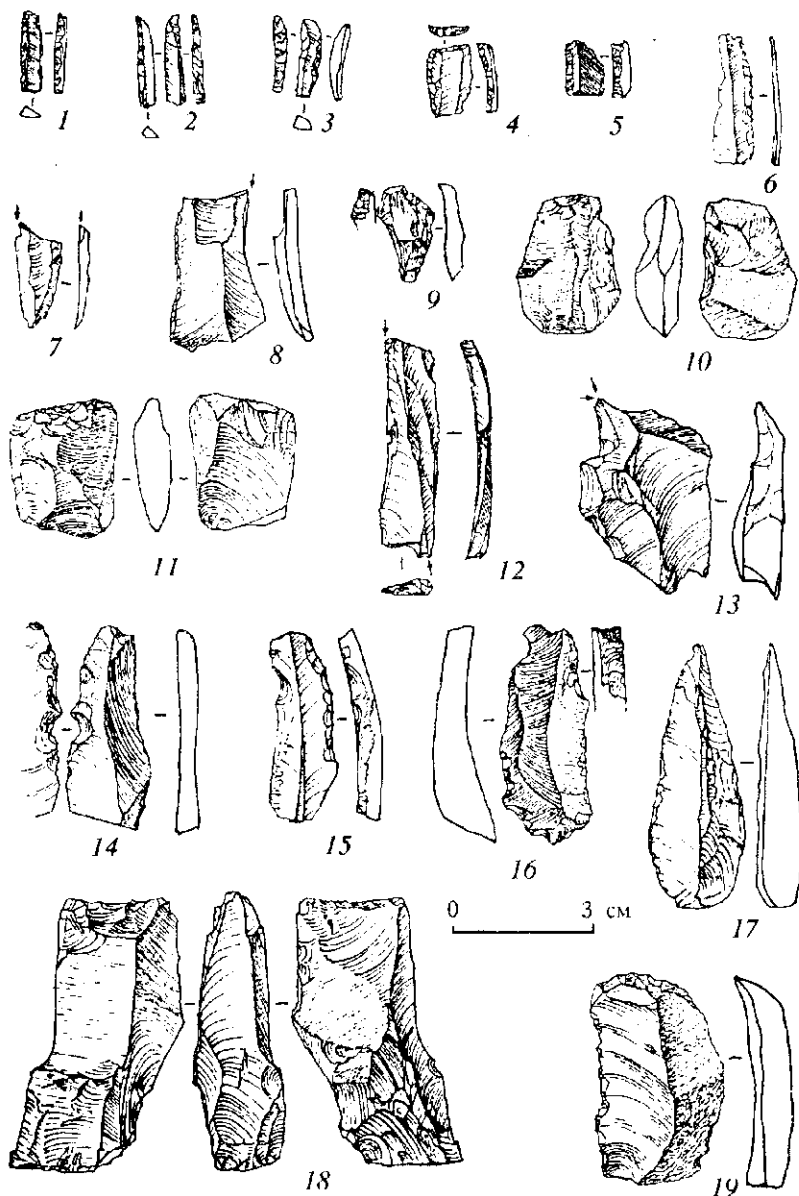

Рис. 9. Кам'яні знаряддя з культурного шару Ігнатіївської печери: 1–6 — платівки з пригупленим краєм; 7, 8, 12, 13 — різні; 9, 19 — скребачки; 10, 11 — долотця; 14, 15 — ретушовані платівки; 16 — різець.

У печері проведено розвідкові розкопки пухких відкладень. Три невеликих розкопи закладено у Великому залі, по одному — у Вхідному гроті та Низькому проході (межа світла і темряви). У Великому залі зафіксовано культурний шар особливого гатунку, умовно названий шаром відвідувань. Це — темний прошарок, оскільки в ньому дуже багато вуглинок, а також вохри, кісток тварин плейстоценового часу та невелика кількість кам'яних виробів. Палеонтологічні та палінологічні дані, отримані з культурного шару, вказують на його пізньоплейстоценовий вік. Окрім того, завдяки численним деревним вуглинкам (сосни) отримано три радіокарбонівих дати в різних лабораторіях (Новосибірськ, Москва, Єкатеринбург) — 14240 ± 150 (СОАН—2204); 14338 ± 490 (ИЭМЭЖ—366) і 13335 ± 192 (ИЭМЭЖ—365).

Таким чином, Ігнатіївська печера — складний археологічний об'єкт, який досить надійно інтерпретується як святилище доби пізнього палеоліту.

Кам'яний інвентар з неї знаходить паралелі в матеріалах стоянки імені Та-лицького (рис. 8; 9). Остання дає уявлення про мисливський тип культури з сезонними, пов'язаними, певно, з полюванням, перекочівками людей.

Якщо інтерпретація Ігнатіївської печери, на наш погляд, не викликає сумнівів, то розуміння значення подібних святилищ у життєдіяльності людей пізнього палеоліту потребує розробки ряду проблем, і на сьогодні можна лише припустити, що схожі святилища посідали дуже важливе місце в організації суспільного життя і лише в зв'язку з цим до нас дійшли унікальні художні витвори палеолітичних художників.

На завершення хотілося б коротко зупинитись на одному важливому сюжеті. Йдеться про можливо безпосередній генетичний зв'язок між мистецтвом, яке криється у темряві печер, і пізнішими наскельними зображеннями Уралу. Таке питання відносно наскельних рисунків вохрою в Скандинавії вже піднімалося². Але тут порівнювались два досить віддалених один від одного явища. Зовсім інша ситуація на Уралі, де є і палеолітичний живопис, і численні наскельні зображення. До речі, це припущення не таке вже й неймовірне, якщо врахувати відому стабільність історичного процесу в мезоліті та неоліті в гірсько-тайговій смузі Уралу. Насамперед звернемося до антропоморфних зображень (рис. 3, 7), підібрати їм аналогії не важко і в писаницях Середнього Уралу — Писаний камінь³, і Південного — писаниці Індісовська II, малюнки в Індісовській печері, Навісний гребінь. Ці спостереження, безумовно, наводять на роздуми. Але особливо цікавим є порівняння антропоморфної личини з Чорного панно з Дальнього залу з личинами Писаного каменя р. Вишери⁴. Незважаючи на стилістичну несхожість, іконографічна подоба має місце та навряд чи вона є випадковою. Тому датування частини малюнків зі скель Уралу доби мезоліту стає реальним.

Примітки

¹ Leroi-Gourhan A. Prehistoire de l'art Occidental. — Paris, 1971.

² Laming-Emperain A. La signification de l'art rupestre Paleolithique. — Paris, 1962. — P. 35.

³ Чернецов В. П. Наскальные изображения Урала // САИ. — Вып. 4—12. — 1964. — Табл. X, XI.

⁴ Генинг В. Ф. Наскальные изображения Писаного камня на р. Вишере // СА. — 1954. — XXI. — Табл. I. — Рис. 133, 136.

В. Т. Петрин

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПЕЩЕРНОЕ СВЯТИЛИЩЕ НА ГРАНИЦЕ ЕВРОПЫ И АЗИИ (Южный Урал)

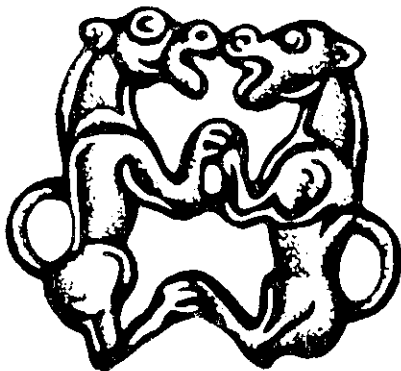
В 1980 г. на Южном Урале открыта вторая (после Каповой) Игнатьевская пещера с росписями позднепалеолитического времени. В огромной пещере длиной около 600 м рисунки сконцентрированы главным образом в двух гротах: Большом и Дальнем залах. Они выполнены красной (охрой) и черной красками.

Различаются композиционные сцены, состоящие из изображений животных, людей, змей, линий и т. д., и отдельные изображения. Тема и композиция изображений имеет сходство с пещерами Атлантического побережья.

V. T. Petrin

THE PALEOLITHIC CAVE SANCTUARY ON THE BORDER BETWEEN EUROPE AND ASIA (the Southern Urals)

The second cave (after the Kapovaya cave) named Ignatievskaya with paintings of the late Paleolithic time was found in the Southern Urals in 1980. It is a vast cave, about 600 m long. Paintings are concentrated mainly in two grottos: a Large Hall and a Far Hall. They are made by red (ochre) and black paints. There are compositions consisting of images of animals, people, snakes, lines and so on and separate drawings. The subject and composition of images are similar with those in caves of the Atlantic coast.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИХІДНІ ПРИНЦИПИ АРХЕОЛОГІЇ

Ю. М. Захарук

Оскільки вихідним об'єктом археологічного пізнання є археологічні пам'ятки, то саме теорія археологічного джерелознавства може претендувати на роль фундаментальної.

В анотації до монографії В. Ф. Генінга «Структура археологического познания»¹ вказано, що в ній «вперше в радянській археології викладено систему археологічного пізнання як цілісної специфічної наукової дисципліни, що визначає побудову всього науково-дослідницького процесу в археології». Важко оцінити виняткову важливість та актуальність поставленого в монографії дослідницького завдання. Неможливо в невеликій за обсягом статті розглянути всі підняті в ній проблеми. Тому я зупинюсь лише на одному принципово важливому питанні, що стосується вихідних принципів археологічного пізнання. Як справедливо відзначає автор, вирішення цієї проблеми зумовлює всю побудову археології як спеціальної наукової дисципліни. Йдеться про невеличкий параграф першого розділу монографії (с. 17—23). Викладена в ньому концепція має важливе теоретико-методологічне значення, оскільки вона, за висловом автора, є вихідним пунктом усіх подальших роздумів та побудов.

Безперечно, що «вихідні принципи конкретної наукової системи повинні впливати насамперед зі змісту об'єкту та предмету певної науки» (с. 18). Як вважає автор, «об'єкт — це та зовнішня реальність, яка не залежить від пізнання та протистоїть науковій системі» (с. 18). Таке визначення об'єкту, як бачимо, акцентує увагу на зовнішній, об'єктивній реальності, її незалежності та протиставленні пізнанню. Та цими ж атрибутивними рисами, як відомо, характеризується філософська категорія матерії як об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості. Оскільки йдеться про дві філософські категорії — «об'єкт» та «об'єктивну реальність», простежимо, як вирішиться проблема їх співвідношення у філософії. «Об'єкт не тотожний об'єктивній реальності, матерії: лише ті предмети стають об'єктом, які залучаються до людської діяльності, починають освоюватися предметно-практично та пізнавально»². Поняття об'єктивної реальності стосується онтології, поняття об'єкту науки — гносеології, наукового пізнання. Звичайно, перед тим, як стати об'єктом науки, феномен, фрагмент об'єктивної реальності повинен існувати реально. Але одне лише реальне його існування ще не перетворює його на об'єкт науки. Щоб це сталося, необхідно, щоб суб'єкт науки, тобто вчений, залучив його до процесу пізнання. Але як же бути з минулим, суспільствами минулого, які колись об'єктивно існували, а на час їх пізнання зникли? В. Ф. Генінг визнає, що «суспільство минулого як цілісність вже не існує, і ми володіємо лише матеріальними залишками його життєдіяльності, які стають джерелом пізнання та об'єктом безпосереднього (що чуттєво сприймається) дослідження» (с. 19). Здавалося б, оскільки суспільства мину-

лого відсутні, реально вже не існують, то об'єктом безпосереднього пізнання є предметні залишки їх діяльності — археологічні джерела. В. Ф. Генінг, виходячи зі своєї концепції об'єкту науки як реальності, що існує незалежно від пізнання, вважає, що «такою реальністю для археології виступають суспільства минулого» (с. 18). Обґрунтовуючи свою концепцію, В. Ф. Генінг вважає, що необхідно «взяти такий структурний зріз соціальної системи, необхідним компонентом якого були б археологічні джерела, природно, в тому вигляді, в якому вони перебували на час її існування, тобто в процесі її життєдіяльності» (с. 19). Далі автор уточнює та підкреслює, що археологічні пам'ятки (джерела) і є залишками компоненту предметного світу минулих систем (с. 20). У дійсності ж археологічні джерела є залишками предметного світу і тому аж ніяк не могли функціонувати в момент життєдіяльності соціальних систем. Адже їх тоді ще не було. Археологічні джерела як залишки предметного світу сформувались лише після того, як зникли самі суспільства з їх органічним компонентом — предметним світом. Ототожнювати предметний світ з його залишками, археологічними джерелами, несправомірно. У вітчизняній археології понад півсторіччя тому зверталась увага на необхідність чітко розмежування таких феноменів як матеріальна культура та її залишки. Підкреслювалось, зокрема, що не можна ототожнювати існуючі міста та поселення з їх залишками — городищами та селищами³. Разом з тим наголошувалось на необхідності розрізняти два види речових пам'яток: археологічних — мертвих, що існують поза суспільствами, слідами та залишками яких вони є, та етнографічних, що використовуються в побуті та виробництві існуючих суспільств⁴. Природа предметного світу та його слідів і залишків різна, оскільки вони належать до різних видів дійсності: живої (соціальної) та викопної (археологічної). Викопні сліди та залишки, окрім того, втратили свою колишню споживчу вартість і значення. Замість цього вони набули нової «специфічної споживчої вартості» — для «задоволення потреби людини в пізнанні історії свого минулого»⁵. Оскільки викопні археологічні джерела не виступають компонентами предметного світу минулих суспільств, то опорна теза концепції В. Ф. Генінга про суспільства минулого як об'єкт пізнання археологічної науки руйнується. Суспільства минулого в археології виступають кінцевим результатом пізнання, знанням про минуле, а не самою минулою соціальною дійсністю. Таким чином, за всім комплексом ознак об'єкту науки в археологічному пізнанні таким виступають не суспільства минулого, а археологічні джерела.

Не менш важливою і складною є проблема предмету археологічного пізнання. В. Ф. Генінг вважає, що «формування предмету археології — досить складний процес», зумовлений «взасмодією уявлень про *об'єкт* та *пізнавальними завданнями*» (с. 18. Курсив мій.— Ю. З.). Визначення ж пізнавального завдання «є дуже важливим чинником у формуванні предмету» (с. 19). Автор відзначає, що радянська археологія головну мету археологічного дослідження вбачає у вивченні закономірностей соціально-історичного розвитку окремих суспільств давнини (с. 19). Специфіка системи археологічного знання в тому, що «вона формує його шляхом дослідження викопних залишків безпосередньо опрідмеченої діяльності давніх суспільств і, таким чином, спираючись на закономірності опрідмечування їх життєдіяльності, реконструює її та досліджує соціально-історичний процес у його розмаїтті, зокрема й закономірності його соціального розвитку» (с. 20). При цьому дослідник справедливо звертає увагу на те, що «дослідження процесу соціального розвитку окремих суспільств... в археології *розпочинається з реконструкції* цього процесу... та *лише після цього* можна звертатись до дослідження суто соціально-історичних закономірностей розвитку конкретних суспільств минулого» (с. 8. Курсив мій.— Ю. З.). Звичайно, після реконструкції соціально-історичного процесу можна звернутись і до дослідження його закономірностей, та чи правомірно розглядати їх як головне завдання, мету пізнання в археології? Головною, генеральною метою історичного пізнання є реконструкція соціальної історії на ґрунті історичного джерела. Це завдання розв'язує лише археологія та писемна історія, і ніякі інші суспільні науки. Не випадково останнім часом проблемам теорії та методики реконструкції історії конкретних суспільств

минулого на ґрунті археологічних джерел приділяється велика увага в археології. У свою чергу не випадково зростає інтерес широкого кола населення до вивчення історії подій різних країн та народів зі всією її складністю та конкретністю. Величезний інтерес спостерігається не лише до найдавнішої, дописемної історії, але й до найближчої, вчорашньої, зокрема до пізнання вітчизняної історії жовтневого та пожовтневого періодів. У зв'язку з цим гостро постала проблема забезпечення цих досліджень повноцінними історичними джерелами. Археологам та історикам не варто соромитись своїх професійних джерелознавчих досліджень та здійснених на їх підставі реконструкцій минулого. Лише в єдності об'єкту й мети, предмету історичних наук можна визначити їх статус як історичних суспільних наук.

Виходячи з загальнонаукового положення про те, що система пізнання будь-якої науки повинна «ґрунтуватись на вихідних принципах фундаментальної наукової теорії» (с. 20), В. Ф. Генінг робить висновок: «Спираючись на основні положення об'єкту та предмету пізнання археології, можна спробувати сформулювати контури вихідної фундаментальної археологічної теорії» (с. 21). Виходячи з цих позицій, дослідник виділяє в складі археології «три основні грані, рівні, глибини відображення діяльності: загальносоціологічний, історичний, археологічний» (с. 21). Уже з переліченого видно, що загальносоціологічний та історичний рівні — не археологічні. Це, в свою чергу, підтверджується й тим, що всі три рівні, як відзначає й автор, різняться своїми об'єктами пізнання дійсності та теоретичними основами. Загальносоціологічний та історичний рівні за своїми об'єктами пізнання і за їх теоретичними основами належать до предметних галузей пізнання філософії — історичного матеріалізму та соціології. До предметної галузі пізнання археологічної науки обидва ці рівні ні за об'єктами, а ні за теоретичними засадами не мають відношення. Такі поняття як «соціальний організм», «етнос», «культура», «діяльність», «опредмечування», що формуються в межах цих та інших наук, вживають в археології як опорні, а не як власне археологічні поняття.

Об'єктом археологічного рівня вихідної фундаментальної археологічної теорії, за В. Ф. Генінгом, «береться предметно-технологічний спосіб життєдіяльності окремих СІО/АК — як цілісності — об'єкту пізнання археології, залишки предметного світу яких — реальність, доступна чуттєвому сприйманню в дослідженні» (с. 22). Відразу ж виникає питання: чи правомірно поєднувати два різні поняття: соціологічне — СІО — та археологічне — АК — в єдине бінарне СІО-АК та розглядати їх як цілісність? Адже ж автор вказував на їх принципову відмінність. СІО (народ) є «основною одиницею історичного аналізу...», аналогом якому в археології є окрема АК» (с. 50. Курсив мій.— Ю. З.). Отже, АК в археології є гносеологічним аналогом соціологічної категорії СІО. Зіставляти їх, звичайно, правомірно, але ж вони не утворюють цілісність.

Обґрунтовуючи свою концепцію археологічного рівня вихідної фундаментальної археологічної теорії, В. Ф. Генінг робить висновок, що «закони опредмечування... є фундаментом теорії опредмечування соціальних потреб, як головного компоненту фундаментальної теорії, адже вона складає основу соціологічних досліджень археології» (с. 22. Курсив мій.— Ю. З.). Безсумнівно, що закони опредмечування предметно-практичної діяльності визначають роль і специфіку предметного світу. Суть проблеми однак не в цьому. Чи правомірно вважати закони опредмечування головним компонентом фундаментальної археологічної теорії? Сам автор, здавалося б, дав досить чітку й певну відповідь на це питання: «в археології як специфічній історичній науці сама теоретична розробка законів опредмечування не є гносеологічною метою»⁶.

Акцентуючи увагу на філософських, загальносоціологічних основах суспільствознавства, В. Ф. Генінг таким чином недооцінив, фактично проігнорував визначальний в археології блок теорій археологічного джерелознавства. Цього блоку немає на таблиці «загальної структури системи археологічного знання» (с. 120, 121, рис. 10). Такі відзначені автором джерелознавчі теорії як «теорію структури археологічних об'єктів усіх категорій», а також «теорію археологічної культури, віків і культурних ареалів» віднесено до «по-

чаткової стадії» «емпіричного рівня» археологічного знання. Окрім того, до цього ж емпіричного рівня, але вже до «соціально-історичної стадії» віднесено «теорію опрідечування соціальної діяльності та структури способу життя в різних сферах». У свою чергу, до власне теоретичного рівня археології тієї ж соціально-історичної стадії В. Ф. Генінгом віднесено «теорію соціально-історичної структури суспільства» та «загальну теорію епох соціальних формацій» тощо. Не піддаючи спеціальному аналізу й не оцінюючи запропоновану автором загальну структуру системи археологічного знання, її рівнів, стадій, ступенів, а також самих формулювань перелічених ним теорій, відзначимо два моменти, що впадають в очі: а) в них немає теорії археологічного джерелознавства як особливо важливого й необхідного блоку власне археологічних теорій; б) вказані В. Ф. Генінгом теорії «соціально-історичної стадії» не є власне археологічними. Це викликає сумнів щодо запропонованої автором системи загальної структури археологічного знання та змісту його концепції фундаментальної археологічної теорії.

Якщо ж скористатися запропонованим В. Ф. Генінгом поняттям вихідної археологічної теорії, то, звичайно, як таку слід розглядати теорію археологічного джерелознавства, завданням якої є теоретичне осмислення науково-пізнавальних можливостей викопних археологічних пам'яток як історичних джерел, реконструкція на їх основі соціальної історії. Ця теорія дійсно є вихідною, оскільки безпосереднім вихідним об'єктом археологічного пізнання виступають археологічні пам'ятки, джерела. Теорія археологічного джерелознавства дійсно є фундаментальною археологічною теорією, оскільки на її ґрунті стоїть вся теоретична споруда археологічної науки. Теорія археологічного джерелознавства дійсно є археологічною теорією, оскільки повністю формулюється в межах самої археології.

Оскільки генеральною метою археології як історичної науки є реконструкція історії соціального минулого на підставі археологічних джерел, успішне вирішення її можливе лише за умов, коли археологія спирається у своїх теоретичних принципах на філософські та приватно-наукові теоретичні концепції ряду суспільних наук, універсальним об'єктом дослідження яких є суспільство. Теорії таких наук як етнографія, культурологія, політекономія, лінгвістика тощо в сукупності утворюють особливий опорний блок теорій, які, хоч і не розробляються в межах самої археології, все ж мають важливе загальнометодологічне значення в археологічному пізнанні. Та яким не було б важливим значення, з одного боку, теорії археологічного джерелознавства та опорного блоку теорій — з іншого, успішне вирішення генеральної мети археологічного пізнання неможливе без розробки в межах археологічної науки теорії вищого рівня, якими є теорії предмету археології. Як відомо, й це неодноразово підкреслював В. Ф. Генінг, головне значення в археологічному джерелознавстві має розробка теорії АК, її природи, виділення, визначення та соціально-історичної атрибуції. Успішне вирішення останньої проблеми, у свою чергу, залежить від теоретичної обґрунтованості та правомірності зіставлення археологічного поняття АК з соціологічною категорією «соціального організму», етнографічним поняттям «етносу» та культурологічним «культура». Вирішення цих дуже важливих теоретичних проблем, уявляється, можна здійснити на рівні та в межах теорії предмету археології.

Розглядаючи конкретні суспільства минулого як об'єкт археології, В. Ф. Генінг природно й логічно акцентував головну увагу на теоретичних проблемах структури, закономірностей існування та розвитку «соціально-історичних організмів (СІО)». Тому в монографії спеціально розглянуто такі загальносоціологічні проблеми як джерела та рушійні сили історичного процесу, саморегуляція соціальних систем (с. 27); сфери життєдіяльності соціальних систем (с. 28—33); способи життєдіяльності як функціонуючої системи (с. 41, 42). Всі ці проблеми дуже важливі, але вони не мають відношення до теоретичних проблем археології.

Власне археологічні теорії джерелознавства втиснуто автором монографії в рамки емпіричного рівня. І це всупереч розглянутим В. Ф. Генінгом концепціям методології науки про специфіку й співвідношення емпіричного й теоретичного рівнів у науковому пізнанні. Запропонована автором схема ар-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1997 р.

хологічного пізнання повністю відбиває його вихідні наукові принципи. Теоретична розробка останніх має надзвичайно важливе значення при побудові системи археологічного пізнання як цілісної специфічної наукової дисципліни. Проблеми ці однаковою мірою й актуальні, й складні. Щоб побудувати загальну систему археологічного пізнання, треба спочатку здійснити поглиблене й всебічне теоретико-методологічне дослідження вихідних принципів археологічної науки.

Примітки

¹ Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического познания.— К., 1989.

² Лекторский В. Объект // ФЭ.— М., 1967.— Т. 4.— С. 123, 124.

³ Бьковский С. Н. К пересмотру археологической терминологии // ПИМК.— 1993.— № 5—6.— С. 10—12.

⁴ Там же.— С. 12.

⁵ Китарицов С. И. Вещь — исторический источник // ИГАИМК.— 1933.— Вып. 100.— С. 11.

⁶ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 198.

Ю. Н. Захарук

К ВОПРОСУ ОБ ИСХОДНЫХ ПРИНЦИПАХ АРХЕОЛОГИИ

Статья посвящена разбору взглядов В. Ф. Генинга на проблему исходных принципов археологического познания, сформулированных в монографии «Структура археологического познания». Исходя из философского определения объекта науки, а также познавательного процесса в археологии объектом познания здесь выступает не общество прошлого, как считал В. Ф. Генинг, а археологические источники. Общества прошлого составляют цель, конечный результат познания в археологии.

Неправомерным представляется и определение в качестве предмета исследования в археологии установление закономерностей социально-исторического развития отдельных обществ древности. Столь расширенное понимание целей археологии приводит к включению в собственно археологическое познание общесоциологического и исторического уровней и к игнорированию роли источниковедения. Поскольку исходным объектом археологического познания выступают археологические памятники, то именно теория археологического источниковедения может претендовать на роль фундаментальной.

Yu. N. Zakharuk

THE STARTING PRINCIPLES OF ARCHAEOLOGY

The paper is devoted to the analysis of V. F. Gening's views on the problem of starting principles in the archaeological knowledge formulated by him in the monograph «The Structure of Archaeological Knowledge» (Kiev, 1989). Proceeding from the philosophical determination of the object of science, as well as from the cognitive process in archaeology, the object of knowledge in archaeology is not a society of the past, as V. F. Gening believed, but archaeological sources. Societies of the past are the aim and the final result of knowledge in archaeology.

It is also erroneously to represent determination of regularities in the socio-historical development of certain ancient societies as a subject of the study in archaeology. The so expanded comprehension of objectives in archaeology leads to incorporation of general sociological and historical levels to the archaeological knowledge proper and to neglection of the source study. As archaeological relics are the starting objects of the archaeological knowledge, it is the theory of archaeological source study that may have a claim on the role of the fundamental theory.

М. О. РИЧКОВ

Аналіз процесу реконструкції минулого за археологічними джерелами дозволяє виділити чотири послідовні етапи.

Історичне дослідження завжди зводиться до відтворення розвитку суспільних явищ. З'ясувати, чим було розвинене сучасне явище в початковій стадії, що було його джерелом — завдання історика. Одним з головних принципів історичного дослідження є принцип історизму, сутність якого полягає в тому, що будь-яке явище повинне пізнаватися в його розвитку. Щоб реконструювати й провести аналіз розвитку явища, необхідно володіти спеціальними методами. Для істориків це порівняльно-історичний метод та будь-який прояв його (метод зіставлення, історико-типологічне та історико-генетичне порівняння тощо), що тією чи іншою мірою сприяють вияву генезису різних явищ.

Важливим моментом у визначенні генезису явища є відтворення минулих форм його прояву, буквально, створення його історії, реконструкції його минулого. Буквально реконструкція — це відновлення вигляду будь-чого за рештками або описами¹. Минуле завжди постає перед дослідником у зруйнованому вигляді, тобто у вигляді будь-яких залишків чи слідів. Реконструкція минулого за його слідами складає завдання різних історичних дисциплін, зокрема й археології. Дана робота має на меті проаналізувати процес реконструкції минулого в археологічному дослідженні, показати чинники, які впливають на нього та шляхи його удосконалення.

Велику роль у реконструкціях минулого, особливо первісності, відіграв так званий метод пережитків, основи якого було закладено ще в середині XIX ст., але своїм справжнім існуванням він зобов'язаний англійському етнографу Е. Тейлору, який вперше, в 1872 р., вжив термін «пережитки»². Після цього метод набув вищезгаданої назви й тривалого панування на сторінках наукових видань.

Свого часу «метод пережитків» зазнав суворой критики на Заході, особливо з боку етнографів-функціоналістів³. У вітчизняній літературі ставлення до нього було різним: його відкидали⁴, критикували⁵, але в цілому сьогодні він визнається більшістю дослідників⁶.

Дискусійний підхід до «методу пережитків» як до способу реконструкції минулого викликаний, певно, різним розумінням самого терміну «пережитки»^{7*}. Та як би не тлумачили значення цього терміну, зміст його залишався незмінним — це своєрідні «сліди» або «залишки» минулого в сучасному. Останні терміни археологи вживають щодо матеріальних залишків минулої людської діяльності — археологічних джерел⁸. Взагалі ж ці терміни означають різні «залишки» діяльності людини: і ті, що матеріалізувались, і ті, що не матеріалізувались, тобто це поняття поєднує і археологічні джерела, й «пережитки». Різниця між останніми, на мій погляд, полягає в тому, що археологічні джерела — це об'єкти, які нині вже втратили приналежність до тієї сфери діяльності, для якої вони були призначені, а «пережитки» продовжують функціонувати.

«Сліди» або «залишки» людської діяльності минулого є основою її реконструкції. І хоча головні лінії історичного розвитку, як відомо, характеризуються не пережитковими явищами, а новими моментами, які призводять до кардинальних змін у суспільному житті⁹, все ж вони, як і інші залишки ми-

* У літературі зустрічаються й інші терміни: «архаїчні явища» або «запізнілі гілки»¹⁰, але вони по суті несуть те ж навантаження, що й термін «пережитки».

нулого, допомагають відтворити ці нові моменти в минулому. Взагалі історичний розвиток означає, що попередні форми будь-якого явища — є ступенями до його останньої за часом форми. Але ж якби в сучасності не залишались сліди попередніх форм, то навряд чи нам вдалося б відтворити ступені розвитку останньої за часом форми. Розвинене явище сучасності — ключ до розуміння минулого лише тією мірою, якою сучасне вміщує в собі сліди минулого.

Таким чином, ми бачимо, що і пережиткові явища, і археологічні джерела — це «сліди» або «залишки» минулого, які використовуються для його реконструкції. Але якщо перші динамічні, тобто підлягають законам розвитку, і досліджені в дії, в «живому» їх існуванні, то другі статичні, оскільки є лише відбитками минулого, подібно відбиткам давніх комах або рослин у камінні. Історично так склалося, та інакше й не могло бути, що динамічні залишки минулих явищ («пережитки») вдихнули життя в статичні матеріалізовані залишки минулого. Таким чином, роль першого виду джерел при реконструкції загальної схеми історії людства вагоміша. Але в подальшому, особливо це стосується реконструкції первісності, вони можуть обмінятися ролями, оскільки відрізняються ще й тим, що статичні залишки мають тенденцію до кількісного зростання, а динамічні (маються на увазі головним чином пережиткові явища первісності) — до зменшення. Дійсно, з кожним роком все менше лишається реліктових суспільств, все більше вони піддаються впливу сучасності, втрачаючи свої архаїчні риси. Матеріальні ж джерела внаслідок все ширших археологічних розкопок мають поки що тенденцію до зростання, і хоча вони теж не безкінечні, все ж на даному етапі вони є перспективнішими для історичних реконструкцій. І ця тенденція збережеться ще й тому, що в майбутньому не дуже давні «відсталі» суспільства, які вивчає зараз етнографія, зникнуть і залишать після себе матеріальні «сліди», тобто стануть деякою мірою постачальниками археологічних джерел. Отже, реконструкції в археології надалі набуватимуть важливішого значення для дослідження суспільств минулого, особливо суспільств первісності.

Реконструкція об'єкту минулого, як будь-яка реконструкція, припускає наявність суб'єкту, що володіє знанням про цей об'єкт або клас подібних об'єктів і про методи їх відтворення, а також залишків самого об'єкту. Якщо об'єктом археології вважати матеріальні залишки діяльності давніх суспільств, а її предметом — історичну інформацію, що міститься в них, завдяки якій ми й отримуємо уявлення про давнє суспільство та його діяльність, то саме цю діяльність і повинна реконструювати археологічна наука. Але, перш ніж це робити, археологи змушені ще реконструювати й самі матеріальні залишки діяльності давнього суспільства, бо, як правило, вони перебувають у зруйнованому стані. Отже, в археології маємо два види реконструкцій, які належать до різних рівнів дослідження: по-перше, реконструкцію самих артефактів за їх залишками, або безпосередню реконструкцію; по-друге, реконструкцію людської діяльності, відображення якої є дані артефакти, і на її підставі реконструкцію самих конкретних суспільств минулого або опосередковану реконструкцію.

Щодо безпосередніх реконструкцій, то вони загальновідомі — це відновлення форми за її частиною, реконструкція функції знаряддя, житла тощо. Вони мають велике значення для формування археологічних джерел, які є основою подальших опосередкованих реконструкцій (господарської діяльності, соціального чи етнічного складу населення тощо). Останні важливі саме тим, що виступають основою реконструкції минулих суспільств та історії взагалі. З цього випливає, що обмеження головної мети археології лише безпосередніми реконструкціями веде до зменшення її обсягу у вивченні історії минулого.

Специфіка опосередкованих реконструкцій в археології зводиться до того, що їх основою є матеріалізовані «сліди» минулої людської діяльності, інтерпретація яких часто пов'язана з даними інших наук. Реконструкції способу життя, господарської діяльності, сімейно-шлюбних відносин, соціальної структури суспільства неможливі без притягнення аналогій у вигляді моделей, створених не археологією.

Сьогодні археологія накопичила велику кількість матеріалу і тому однією з головних її завдань є «реконструювання соціально-історичного розвитку конкретних суспільств минулого»¹¹. Особливо актуальне це завдання для історії первісності, де головним джерелом є археологічні дані. Чим ближче до сучасності розглядуваний період, тим менш актуальним стає завдання археологічної реконструкції, бо існують інші джерела.

Разом з реконструкцією конкретних суспільств минулого завдання археології полягає і в «соціологічному осмисленні всієї сукупності археологічних джерел»¹². Іншими словами, завданням археології є створення історичних моделей, які є основою для вирішення історії суспільства взагалі.

Реконструкції конкретних суспільств минулого повинні спиратися на приватні моделі, що являють собою можливі варіанти реалізації загальнотеоретичної моделі-схеми. Приватні моделі — це моделі різних типів суспільств відповідно до різних етапів соціально-економічного розвитку людства, які відрізняються між собою господарським укладом, способом життя, системою управління тощо. Приватні моделі поєднуються в одній теоретичній схемі певної стадії розвитку людства. Саме з визначення такої стадії розвитку і починається реконструкція конкретного суспільства минулого в археології. Перш ніж реконструювати, наприклад, соціальну структуру конкретного суспільства минулого, дослідник обов'язково визначить, на якому етапі розвитку продуктивних сил перебувало суспільство, і лише після цього, відповідно, буде реконструювати його структуру, виходячи з конкретних фактів, які відбиваються в археологічних джерелах. Саме це і дозволяє перейти безпосередньо до конкретно-історичного аналізу, спрямованого на реконструкцію історичної сутності явища, що вивчається¹³. Отож пізнання відбувається тут зверху вниз — від загального до конкретного. У той же час будь-яку теоретичну концепцію можна збудувати, як правило, лише на підставі узагальнення висновків, отриманих при вивченні ряду джерел (емпіричного матеріалу), і чим більше буде цих джерел, тим вірогідніше, що теоретична побудова буде наближатись до істини. Сутність теорії саме в тому й полягає, що вона пояснює явище і в той же час спирається на емпіричне знання, тобто на практику. Вся історія науки є яскравим прикладом взаємодії особливого (емпіричного) і загального (теоретичного) знання, хоча як перше, так і друге виступають самостійно і не завжди загальне є узагальненням конкретного.

Різні дослідники подають різні схеми реконструкції минулого. Так, В. М. Массоном виділено два основних рівні аналізу археологічних джерел: джерелознавчий та реконструктивний. Перший зводиться до системи польових процедур, необхідних для вияву джерела, і системи кабінетних процедур, яка складається з критики джерел. Реконструктивний же рівень — це етап соціологічної і етнокультурної інтерпретації та заснованих на них реконструкцій економічних, суспільних, ідеологічних структур, етнічних зв'язків, побуту і способу життя¹⁴.

Згідно В. Р. Кабо, процес реконструкції первісності полягає в тому, що спочатку виділяються етнографічні типи, на підставі яких конструюються етнографічні моделі, потім будуються загальні історичні типи, які конструюються при зіставленні етнографічних моделей з археологічними типами¹⁵. Побудова «загальних історичних типів», певно, і є реконструкцією конкретних суспільств минулого.

Детально цю проблему розробляв В. Ф. Генінг, який, залишивши два рівні археологічного дослідження (емпіричний і теоретичний), виділив ще й три його стадії: вихідну, історичну та соціологічну¹⁶. На кожній стадії вирішуються свої завдання. Так, перша завершується створенням культурно-хронологічної класифікації; на другій — реконструюється спосіб життя і проводиться реконструкція конкретного суспільства; на третій — відтворюється структура суспільства в цілому, яка співвідноситься з певною формацією. В. Ф. Генінг припускає й зворотний зв'язок останньої стадії з першою¹⁷. Саме на цей момент хотілося б звернути увагу як на один з найважливіших елементів зв'язку теорії з практикою.

В цілому, між наведеними схемами нема принципових суперечностей, вони різняться лише деталями внутрішньої структури. Якщо ж відкинути

деякі розбіжності в розумінні окремих складових частин згаданих схем¹⁸, то загальний кістяк реконструкції минулого в археології можна виразити схемою (рис. 1).

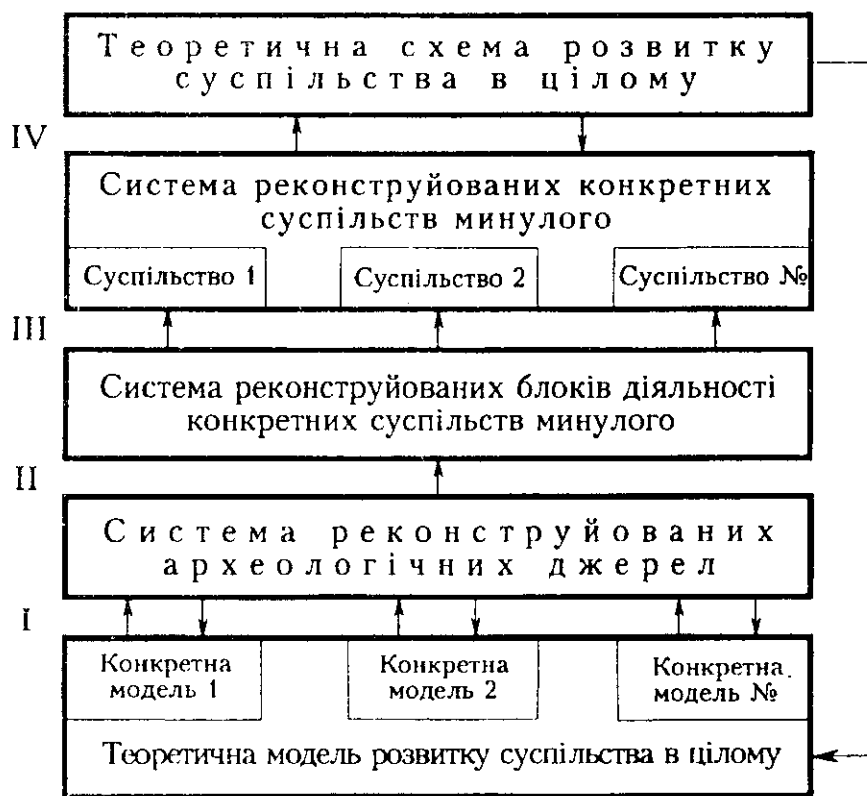

Рис. 1. Схема процесу реконструкції конкретного суспільства минулого. I — етап порівняння з конкретною моделлю і інтерпретації артефактів; II — етап реконструкції окремих блоків діяльності конкретного суспільства минулого; III — етап реконструкції конкретного суспільства минулого; IV — етап перевірки теоретичної схеми.

На першому етапі реконструкції конкретного суспільства відбувається порівняння наявних артефактів з існуючими приватними моделями — виразниками загальнотеоретичної схеми. На цьому етапі відбувається безпосередня реконструкція археологічних джерел, перетворення їх у науковий емпіричний факт, відбір відповідної приватної моделі, за якою реконструюються і інтерпретуються артефакти. Інтерпретовані артефакти, пов'язані в суцільну систему археологічних джерел, є основою для реконструкції окремих блоків діяльності суспільств (поховальні та інші звичаї, технології виробництва тощо), яка провадиться на другому етапі. Це вже опосередкована реконструкція — відтворення минулих явищ діяльності людини, тобто перетворення емпіричних фактів археології в реконструктивні історичні факти¹⁹. Третій етап є синтезом реконструйованих окремих блоків діяльності суспільства минулого в завершену картину даного конкретного суспільства. З узагальнення реконструйованих конкретних суспільств минулого створюються історичні моделі суспільств певного рівня розвитку продуктивних сил, які далі (на четвертому етапі) порівнюються з початковою загальнотеоретичною схемою, знаходячи в ній своє місце і коректуючи її.

Так здійснюється зворотний зв'язок загального і конкретного: археологічні реконструкції конкретних суспільств перебувають у нерозривному зв'язку з теоретичними побудовами про минуле в цілому, в той же час, нові теоретичні конструкції минулого вже не існують без синтезу конкретних археологічних знань.

Ця схема є робочою моделлю процесу реконструкції конкретного суспільства минулого. Виходячи з неї, а також і з інших згаданих вже схем, можна виявити ряд чинників, які впливають на кінцевий результат реконструкції. Головним таким чинником є теоретична схема розвитку людства в цілому. Від того, якою теоретичною схемою користується дослідник для реконструкції конкретного суспільства, залежить його результат. Природно, що обґрунтованість і подальше удосконалення теоретичної схеми в результаті сприяє поліпшенню якості реконструкцій, наближенню їх до істини. У цьому велику роль відіграє четвертий етап — перевірка процесу реконструкції минулого. Одночасно перевіряється і сама реконструкція, і теоретична схема.

Другим чинником, що впливає на процес реконструкції, є вибір приватної моделі. Сама різноманітність приватних моделей залежить від прийнятої на першому етапі дослідження теоретичної схеми, але не менш важливим є поліпшення якості кожної приватної моделі. Чим детальніше модель буде презентувати дійсність, тим ближчими до істини будуть реконструкції, змодельовані на порівнянні з нею, тим простіше буде археологу їх здійснювати. І, нарешті, третім чинником для опосередкованих археологічних реконструкцій є якість археологічних артефактів. Удосконалення методики розкопок, використання методів інших наук, зокрема й технічних, детальна фіксація артефактів, детальний їх опис сприяють поліпшенню безпосередніх реконструкцій артефактів, а отже, полегшують процес їх інтерпретації, роблять її доказовішою.

Неабияку роль у справі реконструкції минулого за археологічними джерелами відіграють інші, особливо суміжні з археологією, науки: етнографія, антропологія, палеозоологія, палеоботаніка, геологія тощо. Етнографію, на мій погляд, треба відзначити особливо. Контакти цих двох наук існують давно, але сьогодні, треба визнати, вони недостатні. Сказане передусім стосується використання етнографічних даних як реальних моделей для реконструктивних побудов на ґрунті археологічних джерел.

«Археологія — це саме минуле, але пізнання його можливе лише за допомогою сучасного. Лише етнографія робить можливою соціально-культурну інтерпретацію археологічних пам'яток»²⁰. Звичайно, для інтерпретації археологічних джерел треба спиратися не на емпіричні дані етнографії, а на моделі, побудовані на їх основі²¹. Тобто суму етнографічних конкретностей треба перетворити в абстрактну модель відповідного формційного рівня (приватна модель). У побудові подібних моделей певну роль відіграють «пережитки». Для того, щоб про соціальне життя давніх суспільств склалася правильна думка, треба підбирати такі етнографічні моделі, які б збігалися з характером продуктивних сил того конкретного суспільства, яке досліджується за археологічними даними, а також природним оточенням та формами господарства²². Все це, безумовно, правильно, хоча є й інший аспект використання етнографічних моделей, який стосується їх деталізації.

Археолог фактично має лише дані про матеріальні залишки життєдіяльності суспільств, за якими цю діяльність повинен відтворити, а для цього йому необхідно пізнати закономірності матеріалізації певної діяльності; «Спираючись на закони матеріалізації соціальної діяльності, можна перетворити інформацію, приховану в речових джерелах, в інформацію соціологічного характеру, яка може бути джерелом для реконструкцій картини історичного розвитку того чи іншого суспільства»²³. Виникає питання: як можна визначити закони такої матеріалізації? В інших науках у подібних випадках вдаються до експерименту, в історичних же науках це неможливо. Саме тут на допомогу й повинна прийти етнографія, оскільки вона ці закономірності може вивести, виходячи з реальної діяльності суспільств, які функціонують і які вона безпосередньо спостерігає і вивчає. Крім того, етнографія може спостерігати і матеріальні залишки цієї діяльності, і таким чином встановлювати закономірності її матеріалізації. Зрештою це уможливило б і моделювання матеріалізації людської діяльності, і реконструювання (з більшим ступенем вірогідності) за археологічними джерелами конкретних суспільств минулого, і відтворення історії минулого в цілому.

Однак етнографія постачає археології мало таких даних. Так, наприклад,

одним з джерел реконструкції соціальної структури суспільства є поховальний звичай. Поховальні пам'ятки, які відбивають ці звичаї, містять в собі інформацію про такі спільності людей як сім'я, рід, плем'я, а також про форму шлюбу тощо. Реконструкції за цим видом археологічних джерел досить ефективні, хоча і недостатньо повні, оскільки для цього необхідно аналізувати комплекс джерел.

Частина дій поховального звичаю складається з усіляких обрядових церемоній, які практично недоцільні відносно головної мети звичаю, інша ж частина складається з дій, пов'язаних з практичною доцільністю, без яких звичай не може існувати*. Етнографи здебільшого зупиняються на першій частині вказаних дій, а археологи — на другій, бо для археології вона і є основним і часто єдиним джерелом реконструктивних побудов. Крім того, археолог бачить лише ту частину звичаю, яка матеріалізувалась, у той час як етнограф може простежити весь звичай в цілому. Стосовно поховального звичаю в цілому, археолог, аналізуючи лише його залишки, повинен відтворити весь звичай. Чи може він це зробити без етнографічних аналогій? Здається, що ні.

У випадку з поховальним звичасм було б дуже корисно при етнографічних спостереженнях звертати увагу на ті його боки, які можуть стати корисними для археології. Тобто, необхідно вивчати звичай у всіх його деталях. Тоді б відкрились ширші можливості для використання етнографічних даних з метою історичної інтерпретації археологічних джерел. Тобто, для цього необхідні спеціалісти міждисциплінарного рівня, етноархеологи, для яких головним завданням дослідження стало б вивчення закономірностей відображення суспільних явищ у матеріальних джерелах.

До речі, етноархеологія вже давно існує в західній науці і займається використанням етнографії для пояснення археологічних матеріалів, носії яких генетично та історично пов'язані з сучасним населенням тих же територій²⁴. Певною мірою етноархеологи намагаються вирішити питання співвідношення загального і особливого, бо чим детальніше розглядати явище, тим воно буде здаватися унікальнішим, тим менше буде в ньому загальних рис. З іншого боку, спроба створення загальної моделі, вільної від специфічних деталей, спрощує конкретну дійсність минулого і не відображає специфіку давніх суспільств. Мета ж етноархеології — реконструкція не лише типових, але й особливих рис давніх суспільств²⁵. Знайти між цими двома підходами золоту середину — справа, за яку взялися етноархеологи, конче потрібна для подальшого розвитку археологічної науки. І головне, що вони шукають закономірності відображення людської діяльності в матеріальних джерелах, або досліджують, як висловився В. О. Шнірельман, «особливості процесу вмирання живої культури»²⁶.

Звичайно, етнографи в більшості випадків не можуть дослідити всі необхідні для археологів процеси в «живому» суспільстві, яке вони спостерігають, але ж можна дослідити матеріальні залишки діяльності тих суспільств, від яких збереглися етнографічні дані минувшини. Тобто, археології слід звернутися до дослідження матеріальних залишків діяльності не давніх суспільств, про які є етнографічні та історичні дані, і на підставі їх аналізу створити приватні моделі. Тобто, потрібні відповідні етнографічні розробки, в першу чергу, залучення даних про локальні та соціально-вікові варіанти «етнографічного» обряду²⁷.

Таким чином, можна зробити висновок, що в археології існують два рівні реконструкції: безпосередній і опосередкований. Для опосередкованих експеримент застосувати неможливо, тому тут велике значення надається створенню окремих моделей. А для останніх необхідна наявність теоретичної схеми розвитку соціально-економічних відносин суспільства в цілому і відповідно

* Археологи частіше вживають термін «поховальний обряд» ніж «поховальний звичай». Вони вживаються як синоніми. Між тим це не так, бо поняття «поховальний звичай» містить в собі всі дії щодо небіжчика з боку близьких до нього людей, а поняття «поховальний обряд» — головним чином символічні дії, тобто лише частину дій, яку археолог не може реконструювати, спираючись лише на археологічні джерела.

рівня розвитку продуктивних сил. Виходячи з теоретичної схеми розвитку суспільства взагалі, підбирається відповідна приватна модель конкретного суспільства, з якою порівнюються і на підставі якої інтерпретуються артефакти — залишки діяльності конкретного суспільства минулого, а також реконструюється саме це суспільство. Аналіз ряду таких суспільств минулого дозволить уточнити теоретичну схему розвитку людства в цілому, в чому й полягає зв'язок теорії з практикою.

Викладені міркування мають на меті подальше удосконалення методів археологічних досліджень, а також розширення і поглиблення зв'язків археології з іншими науковими дисциплінами, що повинно сприяти появі нових знань.

Згадана вище схема (рис. 1), а також розуміння об'єкту і предмету археології я вважаю відображенням існуючого на сьогодні стану в археології. Однак не виключено, що за тенденцією, яка вже накреслилась, наука повинна розвиватися так, що два згадані в роботі рівні дослідження (емпіричний і теоретичний) можуть стати дослідженнями двох окремих наук, які будуть відрізнятися лише своїми предметами. Але для цього археологічна наука повинна сягнути такого рівня розвитку, який би обумовив необхідність такого поділу. Поки що такого не сталося, тому я вважаю, що не треба підганяти події і ламати списи, доводячи ту чи іншу позицію щодо об'єкта і предмета археології²⁸. Ми тут, знову таки, маємо, як і в питанні про археологічну культуру, суперечність між дійсним і бажаним²⁹. Ті дослідники, що виступають за віднесення археології до історичних наук, спираються на дійсність, а прихильники специфічності археології і її відокремлення від історичних наук, виступають за впровадження бажаного, якого ще нема, але тенденції появи якого вже є. Але втім, якщо й здійсниться в майбутньому поділ археології, логіка процесу згаданих реконструкцій залишиться незмінною, лише наведена схема розділиться на дві, кожна з яких буде віднесена до однієї з двох окремих наук.

Примітки

¹ Українська радянська енциклопедія.— К., 1963.— Т. 12.— С. 195.

² Тейлор Ф. Первобытная культура.— М., 1939.— С. 110.

³ Периц А. И. Этнография как источник первобытноисторических реконструкций // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979.— С. 36.

⁴ Никольский В. К. Место Эдуарда Тейлора в исследовании первобытной культуры // Тейлор Ф. «Первобытная культура».— М., 1939.— Предисловие.

⁵ Кабо В. Р. История первобытного общества и этнография (к проблеме реконструкции прошлого по данным этнографии) // Охотники, собиратели, рыболовы.— Л., 1972.

⁶ Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества.— М., 1979; Периц А. И. Указ. соч.

⁷ Тейлор Ф. Указ. соч.— С. 10; Никольский В. К. Указ. соч.— С. XXXVIII; Косвен М. О. Переход от матриархата к патриархату // ТИО.— 1951.— Т. XIV.— С. 91; Периц А. И. Указ. соч.— С. 37.

⁸ Захарук Ю. И. Парадокс археологической культуры // Проблемы советской археологии.— М., 1978.— С. 53; Генинг В. Ф. Структура системы археологического познания (к вопросу о методологическом анализе уровней знаний в археологии) // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 28.

⁹ Равдоникас В. И. Энгельс и проблема происхождения скотоводства в Европе // Вопросы истории доклассового общества.— М.—Л., 1936.— С. 566.

¹⁰ Див., напр. Добрянов В. С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания.— М., 1968.— С. 154.

¹¹ Генинг В. Ф. Указ. соч.— С. 24.

¹² Захарук Ю. И. О методологии археологической науки и ее проблемах // СА.— 1969.— № 3.— С. 12.

¹³ Генинг В. Ф. Указ. соч.

¹⁴ Массон В. М. Системный подход и исследование палеоэкономических структур // КСИА.— 1978.— № 152.— С. 31.

¹⁵ Кабо В. Р. Теоретические проблемы...— С. 86.

¹⁶ Генинг В. Ф. Структура системы...— С. 44, 45.

¹⁷ Там же.— С. 42.

¹⁸ Див., напр.: Там же.— С. 6.

¹⁹ Захарук Ю. Н. О понятии факт в археологической науке // СА.— 1977.— № 4.— С. 35.

²⁰ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 61.

²¹ Там же.— С. 69.

²² Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй (основные этапы и локальные варианты) // ПИДО.— Кн. I.— М., 1968.— С. 138.

²³ Генинг В. Ф. Специфический предмет и некоторые актуальные задачи современной археологии // ВАУ.— 1975.— Вып. 13.— С. 13.

²⁴ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 86.

²⁵ Шнирельман В. А. Этноархеология — 70-е годы // СЭ.— 1984.— С. 102.

²⁶ Там же.— С. 106.

²⁷ Леонова П. Б., Чвырь Л. А. Заметки об использовании данных этнографии для реконструкции архаического погребального обряда // Реконструкция древних верований: источник, метод, цель.— Тез. докл.— Л., 1990.— С. 13.

²⁸ Див., напр.: Клейн Л. С. К разработке процедуры археологического исследования // Предмет и объект археологии и методики археологических исследований. Материалы симпозиума методологического семинара ЛОИА АН СССР, апр., 1975.— Л., 1975; Захарук Ю. Н. Спорные вопросы объекта и предмета археологии // КСИА.— 1978.— Вып. 152; Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.

²⁹ Рычков М. О. Про локальні варіанти археологічних культур // Археологія.— 1990.— № 4.— С. 13.

Н. А. Рычков

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРОШЛОГО В АРХЕОЛОГИИ

Статья посвящена рассмотрению процесса реконструкции прошлого на основании анализа археологических источников. Автор считает, что весь процесс подобной реконструкции можно разделить на четыре этапа. На первом выбирается соответствующая определенной общетеоретической схеме частная модель конкретного общества, в соответствии с которой реконструируются и интерпретируются артефакты. Интерпретированные артефакты, объединенные в цельную систему археологических источников, являются основой реконструкции основных блоков деятельности конкретных обществ прошлого, которая производится на втором этапе. Третий этап представляет собой синтез предшествующих реконструкций в завершённую картину деятельности конкретного общества. Обобщением реконструированных конкретных обществ прошлого создается историческая модель общества определенного уровня, которая далее, на четвертом этапе, сравнивается с начальной теоретической схемой, находя в ней свое место и корректируя ее. Корректировка теоретической схемы позволяет изменять частные модели, с которыми снова сравниваются археологические артефакты. Процесс реконструкции повторяется, но уже на другом уровне знания. Таким образом в археологии происходит связь общего и конкретного.

N. A. Rychkov

RECONSTRUCTION OF THE PAST IN ARCHAEOLOGY

The paper is devoted to the analysis of reconstruction of the past proceeding from the study of archaeological sources. In the author's opinion the entire process of this reconstruction may be divided into four stages. At the first stage a particular model of a specific society is chosen in compliance with a definite general theoretic pattern. Artefacts are reconstructed and interpreted within the frames of this model. The artefacts interpreted and combined as an integral system of archaeological sources underlie reconstruction of main units of activity inherent to specific societies of the past. The reconstruction is made at the second stage. The third stage is a synthesis of previous reconstructions as a completed picture of activity of a specific society. Generalization of reconstructed particular societies of the past contributes to creation of the historical model of a society of a certain level. Later on at the fourth stage the model obtained is compared with the initial theoretical pattern, finding its own place in the pattern and correcting it. The correction of the theoretical pattern permits varying particular models which are again compared with archaeological artefacts. The process of reconstruction repeats but already at the next level of knowledge. This is the way the general and the particular are linked in archaeology.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ДО МЕТОДИКИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПОСУДУ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ

А. В. Ніколова, Т. І. Мамчич

Застосування кластерного аналізу для класифікації ямного посуду дозволило виявити 25 груп кераміки, які відбивають хронологічні та територіальні особливості ямної культури степової України.

Розвиток електронно-обчислювальної техніки як засобу обробки масивів багатомірних даних дає можливість згрупувати та класифікувати великі масиви археологічної інформації. Наявність спеціалізованих пакетів прикладних програм зі статистичної обробки робить ці обчислення зручними, а результати наочними. Одним з основних джерел значення життєдіяльності давніх суспільств в археології є кераміка, а її масовий характер сприяє пошуку ефективних засобів аналізу для розв'язання певних завдань.

Кераміка ямної культури є важливим компонентом вивчення різних аспектів культурно-територіального і хронологічного розвитку культури. При вивченні поховального обряду цієї культури степової України, яке спиралося на аналіз більш ніж 2 тис. поховань, виявлено 476 цілих посудин. Постає питання їх систематизації.

Слід зауважити, що запропоновано ряд класифікацій ямного посуду, однак більшість з них мають один суттєвий недолік — вони носять регіональний характер. Вперше класифікацію кераміки ямної культури України проведено за матеріалами Михайлівського поселення¹. Пізніше запропоновано систематизацію матеріалу різних регіонів. Ці класифікації ґрунтуються на аналізі морфологічних ознак кераміки, який тою чи іншою мірою базується на зіставленні загальних пропорцій посудин. В одних випадках дослідники вказують ознаки (пропорції), покладені в класифікаційну схему², в інших — підстави класифікації не викладено, і вони явно не виражені, а подано лише кінцеві результати групування матеріалу³. У більшості випадків не викладено ні методику групування матеріалу, ні критеріїв проведення власне процедури класифікації. Все це спонукало нас провести власну класифікацію матеріалу.

1. Відбір ознак — один з головних чинників проведення класифікації. Запропоновано кілька шляхів розв'язання цієї задачі. Одним з найбільш визнаних є підхід В. Ф. Генінга, який запропонував алгоритм класифікації кераміки за вісьмома формотвірними характеристиками, в діапазоні змін яких проводиться процедура класифікації⁴. Відштовхуючись від принципів, викладених В. Ф. Генінгом, стосовно форм ямної кераміки виділено дев'ять ознак, які відбивають співвідношення окремих деталей посудини та її висоти*. Саме

* У ряді робіт⁵ пропонується також враховувати співвідношення між діаметрами різних частин посудини, проте залучення до аналізу цих параметрів є надмірним, оскільки легко довести, що ці ознаки можна подати через перелічені вище параметри. Так, наприклад, співвідношення діаметру краю вінець та діаметру корпусу дорівнює співвідношенню діаметру вінець та висоти, поділеному на співвідношення діаметру корпусу та висоти тощо.

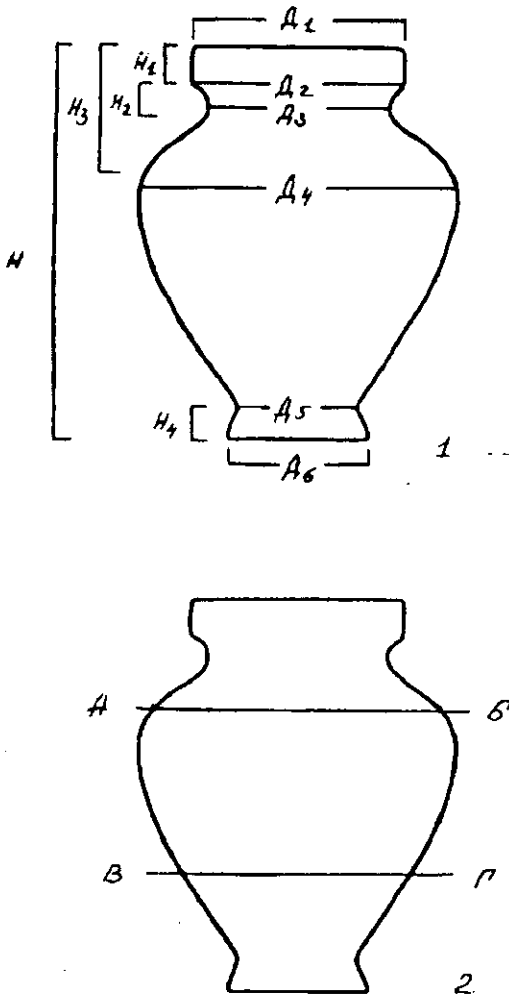

Рис. 1. Схема обміру посуду. $D_1, 2$ — діаметри вінець; D_3 — горла; D_4 — тулуба; D_5 — піддону; D_6 — дна; H — загальна висота; H_1 — висота вінець; H_2 — горла; H_3 — плічок; H_4 — піддону.

тичне відхилення. Таким чином виключено ознаки 2 та 5. Аналізувалось сім ознак, які лишилися.

2. Методика та алгоритм класифікації. Як відомо, археологічні джерела, зокрема кераміка, відбивають складно організовані системи, дані про які носять багатомірний та різнотипний характер, тому до аналізу не відомо, якою мірою є суттєвою та чи інша їх властивість для вирішення конкретного завдання. У цьому випадку особливої ваги набувають методи групування та класифікації багатомірних даних. До такого роду методів належить кластер-аналіз, за допомогою якого й провадилась викладена нижче класифікація. Цей метод ґрунтується на розгляді об'єкту дослідження (n) в описаному просторі ознак (m) як точки в m -мірному просторі. У загальному вигляді проблема класифікації багатомірних спостережень у такому випадку зводиться до того, щоб сукупність об'єктів $o = \{o_i\}$, ($i = \overline{1, n}$) статистично представлену у вигляді матриці об'єкт-властивість, розбити на порівняно невелику кількість однорідних, певним чином «близьких» між собою, груп або класів.

значення висоти не використується, оскільки центром досліджень є форма посудин, а не величина. Таким чином йдеться про: 1) співвідношення діаметру верхнього краю вінець та загальної висоти посудини; 2) співвідношення діаметру нижнього краю горла до загальної висоти; 3) співвідношення діаметру максимального розширення корпусу та загальної висоти; 4) співвідношення діаметру дна та загальної висоти; 5) співвідношення діаметру піддону та загальної висоти; 6) співвідношення висоти вінець та загальної висоти; 7) співвідношення висоти горла та загальної висоти; 8) співвідношення висоти плічка та загальної висоти; 9) співвідношення висоти піддону та загальної висоти (рис. 1, 1). У випадку, коли необхідно точніше відтворити форму посудини, доцільно ввести ще два параметри; 10) співвідношення діаметру, який лежить вище максимального розширення корпусу, та загальної висоти; 11) відношення діаметру нижче максимального розширення корпусу до загальної висоти (рис. 1, 2). Математично це означає інтерполяцію функції, яка описує профіль посудини, многочленом другого ступеня*. Попередній аналіз масиву кераміки ямної культури показав, що від деяких ознак (пропорцій) слід відмовитись через невелике середньоквадратичне

* У нашому дослідженні ці параметри не враховувались.

На відміну від описаного Г. О. Федоровим-Давидовим агломеративно-ієрархічного методу кластерного аналізу⁶ нами використано метод k-середніх, специфіка якого виявляється у його «ядерному» характері, тобто на кожному кроці отримані кластери співвідносяться з їхніми «ядрами» (центрами). Сама процедура методу k-середніх спрямована на пошук такого розбиття вибірки, яке має мінімальний статистичний розкид відносно центрів кластерів⁷.

Схема алгоритму методу k-середніх така:

1. Обирається деякий початковий розподіл $S^0 = (S_1^0, \dots, S_k^0)$, де S_1^0, \dots, S_k^0 — це k-групи (кластери), які не перетинаються і при об'єднанні дають весь простір спостережень. Кожен $S_l^0, l = \overline{1, k}$ кластер містить n_l елементів, тобто

$$S_l^0 = \{X_{l1}^0, \dots, X_{ln_l}^0\}$$

2. Нехай побудовано m-ний розподіл $S^{(m)} = (S_1^m, \dots, S_k^m)$. У кожному кластері S_l^m знайдемо «середину»:

$$L_l^m = \frac{1}{n_l} \sum_{j=1}^{n_l} X_{lj}^m$$

Отримаємо набір з k елементів $L^m = (L_1^m, \dots, L_k^m)$.

3. Побудуємо мінімальний дистанційний розподіл, який породжується набором L_m і візьмемо за наступний m+1-й розподіл $S^{m+1} = (S_1^{m+1}, \dots, S_k^{m+1})$, тобто до кластеру S_l^{m+1} віднесемо всі спостереження, розташовані ближче до L_l^m , ніж до всіх інших $L_l^m, l = \overline{2, k}$. До другого (S_2^{m+1}) кластеру віднесемо ті спостереження, що не потрапили до першого кластеру та які знаходяться ближче до другого кластеру, ніж до всіх інших $L_l^m, l = \overline{3, k}$ і тощо.

4. Якщо новий розподіл S^{m+1} збігається з попереднім S^m , то робота алгоритму закінчена. Якщо ж $S^{m+1} \neq S^m$, то повертаємось до пункту 2, замінюємо m на m+1 та повторюємо процедуру. Доведено, що цей процес закінчиться з певною кількістю кроків⁸.

5. Для контролю якості кластеризації скористась стандартною процедурою знаходження F-відношень по кожній з ознак, що включено в пакет програм.

Вихідну інформацію задано у вигляді таблиці, яка містить 478 рядків і 7 колонок (за кількістю ознак). Таким чином, кожна посудина була представлена точкою в 7-мірному просторі ознак. Характер розподілу точок у просторі визначає структуру схожості та відмінності посудин у заданій системі показників, а обчислена відстань між кожною парою посудин в 7-мірному просторі ознак відбиває ступінь подібності. Зміст такого розуміння схожості означає, що посудини тим більше схожі між собою, чим менше відмінностей спостерігається між їхніми ознаками. Застосування кластер-аналізу дозволило виділити 25 кластерів, які містять різну кількість посудин (табл. 1)

Таблиця 1. Середні значення пропорцій посуду за кластерами

№ клас-тера	\bar{x}							Кількість посудин
	Двінець/Н	Дкорпусу/Н	Пвінець/Н	Нгорла/Н	Нплічок/Н	Ппіднону/Н	Ддна/Н	
1	0.77	1.02	0.0	0.1	0.27	0.0	0.0	83
2	0.77	0.91	0.1	0.06	0.46	0.0	0.0	20
3	0.93	1.16	0.01	0.1	0.29	0.0	0.0	53
4	0.86	1.22	0.0	0.1	0.23	0.0	0.28	10
5	0.68	0.88	0.0	0.13	0.29	0.0	0.0	38
6	1.3	1.6	0.0	0.0	0.14	0.0	0.0	2
7	0.7	0.92	0.0	0.15	0.32	0.0	0.3	41
8	1.2	1.3	0.0	0.09	0.24	0.0	0.7	16
9	0.83	1.05	0.0	0.14	0.29	0.0	0.35	84
10	0.91	1.15	0.0	0.15	0.37	0.0	0.54	28
11	0.73	1.04	0.0	0.12	0.3	0.0	0.51	25

№ клас-тера	\bar{x}							Кількість посудин
	Dвінець/Н	Dкорпусу/Н	Hвінець/Н	Hгорла/Н	Hплічок/Н	Hпідноу/Н	Dдна/Н	
12	1.01	1.35	0.0	0.0	0.31	0.0	0.57	6
13	0.64	1.09	0.0	0.12	0.39	0.0	0.75	6
14	0.54	0.85	0.0	0.18	0.33	0.0	0.38	8
15	0.6	0.92	0.0	0.4	0.64	0.0	0.44	1
16	1.09	1.12	0.0	0.0	0.1	0.16	0.6	11
17	1.42	1.46	0.0	0.0	0.03	0.08	0.07	13
18	0.88	0.96	0.0	0.4	0.5	0.02	0.53	5
19	1.82	1.82	0.0	0.0	0.09	0.29	1.08	4
20	1.72	1.72	0.0	0.0	0.0	0.0	1.72	2
21	1.78	1.78	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	11
22	0.83	0.8	0.07	0.0	0.0	0.0	0.0	1
23	0.67	1.26	0.0	0.23	0.64	0.0	0.52	1
24	1.3	1.52	0.0	0.08	0.2	0.0	0.62	2
25	1.43	1.46	0.0	0.17	0.3	0.0	0.97	1

З метою виявлення структури взаємозв'язку отриманих груп кераміки проведено наступну процедуру. Оскільки виявилось, що в кожному кластері посудини розмішувались досить щільно, про що свідчать маленькі значення дисперсій, які не перевищували 0,1, то можна вважати, що «ядро» кожного кластеру є «типовим» його представником і може використовуватись для опису всього кластеру. Таким чином, сформовано масив з 25 об'єктів (кластерів), значеннями ознак яких виступають середні значення по кожному з кластерів (табл. 1). Отриману таким чином матрицю піддано новій кластеризації, але вже агломеративно-ієрархічним методом⁹. У даному випадку використано «complete» метод кластер-аналізу, за яким відстань між об'єктами обчислюється за принципом «найдалшого сусіда» (furthest neighbour)¹⁰. В результаті отримано просторову структуру кластерів кераміки (дендрограму) за ступенем їх схожості (рис. 2).

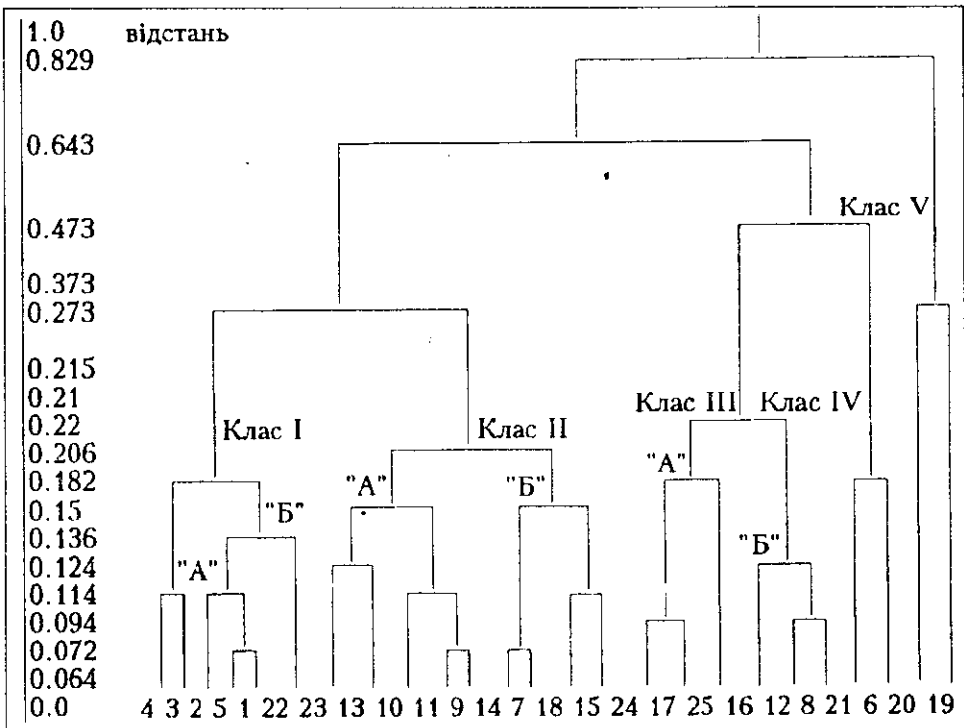

Рис. 2. Дендрограма класифікації кераміки.

Аналіз проведено за допомогою стандартного пакету прикладних програм для статистичної обробки даних «SYSTAT».

Таким чином, структуру керамічного комплексу пам'яток ямної культури степової зони України представлено кластерами і схемою зв'язку цих кластерів за їх схожістю один до одного. Сукупна (за 7 ознаками) схожість кераміки в кластері та самих кластерів характеризується «відстанню» (рис. 2).

3. Класифікація кераміки ямної культури. Загальна класифікація керамічного комплексу ямної культури має ієрархічний характер і на різних рівнях дозволяє виділити макрокластери (класи) різного характеру, які відбивають різну ступінь спорідненості і які включають по кілька кластерів або ж подані окремими кластерами, не об'єднаними з іншими. Таким чином, виділяється п'ять основних класів кераміки (рис. 2). Порівняльний аналіз розподілу груп посудин провадився за сформованими раніше територіальними групами, яких було виділено 12¹¹ (рис. 3).

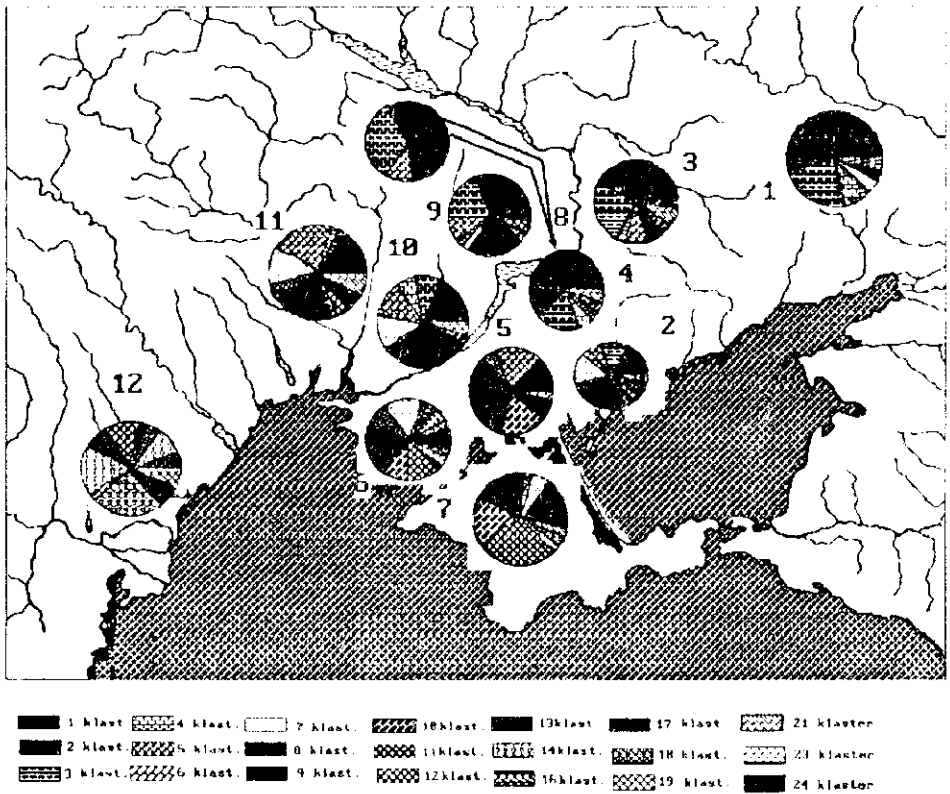

Рис. 3. Схема розподілу кластерів посуду ямної культури в територіальних групах. Цифрами позначено територіальні групи: 1 — Лугансько-Донецька; 2 — Молочанська; 3 — Орельсько-Самарська; 4 — Запорізьке Лівобережжя; 5 — Каховська; 6 — Приморська; 7 — Кримська; 8 — Запорізьке Правобережжя; 9 — Нікопольська; 10 — Херсонське Правобережжя; 11 — Миколаївська; 12 — Одеська.

Клас I включає круглодонні посудини, які, в свою чергу, діляться на два підкласи. Підклас «А» — 4 і 3 кластери — яйцеподібні горщики приземкуватих пропорцій (діаметр корпусу перевищує загальну висоту).

Кластер 3 — (53 екз.) горщики з прямими або відігнутими вінцями, широкою горловиною ($D_{\text{вн}}/H$ в діапазоні 0,8—1,1), без вираженої або зі слабо вираженою шийкою. Плече розташовано у верхній третині корпусу (рис. 4). Половина посудин орнаментована, на восьми посудинах є ручки. Це — один з наймасовіших типів кераміки (див. табл. 1), зустрічається майже у всіх територіальних групах, за винятком Каховської та Кримської (рис. 3). У цілому ряді регіонів є однією з провідних форм та досягає 20—30% усіх типів

кераміки (табл. 2). Найближчими за розподілом цього типу є Приазовська, Орельсько-Самарська та Нікопольська групи (табл. 2). Горщики цього типу мають аналогії у верхньому шарі Михайлівського поселення (тип Б)¹²; співвідносяться з другою групою кераміки Волзько-Уральського межиріччя, яка, з'явившись у другому хронологічному періоді розвитку ямної культури, існувала до кінця третього¹³. Зустрічаються в Прикубанні та Подонні.

Кластер 4 — (10 екз.) посудини з прямими або відігнутими вінцями, горловина відносно невелика ($D_{\text{гн}}/H = 0,7-0,9$), шийка майже невиражена, плече досить різко підкреслено і розташовано на 1/5 висоти корпусу. На деяких горщиках дно сплющено. Більшість посудин орнаментовано, найчастіше орнамент, виконаний зубчастим штампом, вкриває всю поверхню. На двох посудинах — горизонтальні ручки-наліпи (рис. 4). Виявлені в Лугансько-Донецькій, Орельсько-Самарській, Запорізькому Лівобережжі, Каховській, Херсонському Правобережжі та Миколаївській групах (табл. 2). Певні аналогії цій формі є в кераміці Михайлівського поселення.

Підклас «Б» — яйцеподібні посудини видовжених пропорцій, загальна висота дорівнює або значно перевищує діаметр корпусу, включає 1, 2, 5 та 22 кластери.

Кластер 2 — (20 екз.) стрункі яйцеподібні горщики з виділеними прямими або відігнутими жолобчастими вінцями та слабо вираженою горловиною. Плече розташовано на середині корпусу. Єдиний тип посуду, де в тісті регулярно зустрічається товчена черепашка. Переважну кількість посудин орнаментовано (рис. 4). Виявлені у всіх територіальних групах східного регіону, за винятком Криму (табл. 2), а також у Миколаївській групі. Вони переважають у Південно-Західному Приазов'ї та Орельсько-Самарському межиріччі (табл. 2). Аналогії посудинам є в середньому шарі Михайлівського поселення (тип «А»)¹⁴, нижньому та середньому Подонні¹⁵, Волзько-Уральському межиріччі — I хронологічна група за М. Я. Мерпертом¹⁶.

Кластер 1 — (83 екз.) яйцеподібні посудини, діаметр корпусу яких дорівнює висоті посудини, з прямими або трохи відігнутими вінцями, без вираженої або зі слабо вираженою шийкою. Чітко виражене плече розташовано у верхній третині корпусу. Половину посудин орнаментовано, орнамент вкриває верхню частину. На 14 посудинах є петельчасті ручки (рис. 4). Є у всіх територіальних групах, за винятком Одеської (табл. 2). У цілому ряді їх — це одна з провідних форм, що досягає 30—40% (Орельсько-Самарська, Запорізька, Право- та Лівобережна, Нікопольська групи). За кількісним розподілом цієї групи кераміки найближчі між собою Молочанська, Орельсько-Самарська та Нікопольська групи (табл. 2). Аналогії є в кераміці типу «А» верхнього шару Михайлівського поселення¹⁷, співвідносяться з 1,2 типами, за М. Я. Мерпертом¹⁸, або з I—A—2, III—I типом Волзько-Уральського межиріччя, за класифікацією М. О. Турецького¹⁹.

Кластер 5 — (38 екз.) яйцеподібні посудини видовжених пропорцій (діаметр корпусу значно менший загальної висоти), вінця прямі або відігнуті. Шийка чітко виражена, плече розташовано у верхній третині корпусу. Половину горщиків орнаментовано, на семи посудинах є ручки (рис. 4). Горщики цієї групи є в Молочанській, Орельсько-Самарській, Каховській, Приморській, Херсонському та Запорізькому Правобережжі, Нікопольській та Миколаївській групах (табл. 2). Проте тільки у двох з них (Каховській та Нікопольській) вони становлять вагому частку (17% та 20%). Найбільшу кількість горщиків цього типу виявлено в Миколаївській групі (табл. 2). Аналогії є в кераміці групи «А» верхнього шару Михайлівського поселення²⁰, Волзько-Уральському регіоні — тип III—I за М. О. Турецьким²¹.

Кластер 22 — посудина з вінцями-комірцем, без вираженої шийки (рис. 4). Аналогії посудині є в Уральському регіоні: Герасимівка II, 4/2²².

Клас II — пласкодонні горщики — ділиться на два підкласи. Підклас «А» містить посудини відносно приземкуватих обрисів, діаметр корпусу перевищує загальну висоту, до нього належать кластери 9, 10, 11, 13 та 23 (рис. 2).

Кластер 23 — амфора з біконічним корпусом, високим горлом-розтрубом, відігнутими вінцями та двома асиметрично розташованими ручками. Одна з них спускалась від краю горла, друга — від краю шийки до плеча. Амфора

Таблиця 2. Розподіл кластерів кераміки ямної культури по територіальних групах

Назва територіальної групи	Показник обчислення	Номер кластеру											
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Лугансько-Донецька	21	4	8	5	2			1	1				
Молочанська	76	12	1	10		4	1	12	2	19	3	3	
Орельсько-Самарська	44	14	6	11	1	4				3	1		
Запор. Лівобережжя	17	8	1	4	1				1		1		
Приморська	58	4	1	3	2	2		8	5	12	6	8	1
Каховська	29	2	2			5			1	10	6		
Кримська	34	5						2	1	6	6	10	
Херс. Правобережжя	32	6		3	2	4		4	1	10	1		
Нікопольська	54	16		11		6	1	2		12	2	1	
Запор. Правобережжя	9	3		3		1							
Миколаївська	60	9	1	2	2	12		8	3	11	1	1	2
Одеська	40			2				4	2	1		5	3
Загалом	476	83	20	53	10	38	2	41	16	84	28	25	6
Лугансько-Донецька	100%	19	38.1	23.8	9.56			4.8	4.8				
Молочанська	100	15.8	1.3	13.2		5.3	1.3	15.8	2.6	25	4	4	
Орельсько-Самарська	100	31.8	13.6	25	2.3	9.8				6.8	2.3		
Запор. Лівобережжя	100	40	20	20	5				5		5		
Приморська	100	6.9	1.7	5.2	3.4	3.4		13.8	8.6	20.7	10.3	13.8	1.7
Каховська	100	6.9	6.9			17.2			3.4	34.5	20.7		
Кримська	100	14.7						5.9	2.9	17.6	17.6	29.4	
Херс. Правобережжя	100	18.7		9.4	6.2	12.5		12.5	3.1	31.2	3.1		
Нікопольська	100	29.6		20.4		11.1	1.8	3.7		22.2	3.7	1.8	
Запор. Правобережжя	100	33.3		33.3		11.1							
Миколаївська	100	14.8	1.6	3.3	3.3	19.7		13.1	4.9	18	1.6	1.6	3.3
Одеська	100			5				10	5	2.5		12.5	7.5
Загалом	100	17.4	4.0	11.1	2.1	8	0.4	8.6	3.4	17.7	5.9	5.2	1.3
Лугансько-Донецька	21												
Молочанська	76					6	1		1				1
Орельсько-Самарська	44									3	1		
Запор. Лівобережжя	17									1			
Приморська	58	2						2	1				1
Каховська	29	2										1	
Кримська	34		1				1			1			
Херс. Правобережжя	32							1					
Нікопольська	54	1							2				
Запор. Правобережжя	9					2							
Миколаївська	60	1	1		1	2		1		4			
Одеська	40		6	1	10	3	3						
Загалом	476	6	8	1	11	13	5	4	2	11	1	1	2
Лугансько-Донецька	100%												
Молочанська	100					7.9	1.3		1.3				1.3
Орельсько-Самарська	100									6.8	2.3		
Запор. Лівобережжя	100									5			
Приморська	100	3.4						3.4	1.7				
Каховська	100	6.9										3.4	
Кримська	100		2.9				2.9			2.9			
Херс. Правобережжя	100							3.1					
Нікопольська	100	1.8								3.7			
Запор. Правобережжя	100					22.2							
Миколаївська	100	1.6	1.6		1.6	3.3		1.6		6.6			
Одеська	100		15	2.5	25	7.5	7.5						
Загалом	100	1.3	1.7	0.2	2.3	2.7	1.1	0.8	0.4	2.3	0.4	0.2	0.4

прикрашена врізними лініями, що утворюють геометричну композицію (рис. 4). Виліплена з добре відмуленої глини, колір сірий, поверхня підлискована. Аналогів серед кераміки ямної культури немає. Це, без сумніву, імпорт. Найближчі аналогії виявлено в Нижньому Подунав'ї в культурі Zók група Мако²³.

Кластер 13 (6 екз.) — приземкуваті посудини (фляги) з невисокою слабо вираженою шийкою. Дно широке. Ряд з них орнаментовано, у всіх посудин є вушки-наліпи (рис. 4). Виявлені в Каховській, Приморській, Нікопольській та Миколаївській групах (табл. 2). Аналогічний тип посудин зустрічається в ранніх пам'ятках північно-кавказької культури Прикубання²⁴, а також в катакомбних пам'ятках Нижнього Подоння, Північного Приазов'я та Подніпров'я²⁵. Появу подібної форми посуду в цих культурах дослідники пов'язують саме з ямними пам'ятками України²⁶.

Кластер 10 (28 екз.) — посудини з прямими або відігнутими вінцями, вираженою шийкою. Плечі розташовано трохи вище середини корпусу. Пласке дно досить широке ($D_{\text{дно}}/H = 0,4-0,7$). Четверть посудин орнаментовано, половина — мають різноманітні вушка-наліпи та ручки (рис. 4). Є в Молочанській, Орельсько-Самарській, Каховській, Приморській групах та Криму. Поодинокі знахідки є в Запорізькому Лівому і Правобережжі, Нікопольській, Херсонському Правобережжі та Миколаївській групах (табл. 2). У Приморському та Кримському регіонах ця група кераміки посідає вагоме місце серед усіх типів (17,6% та 20%). Найбільша концентрація посуду спостерігається в Каховській, Приморській та Кримській групах (табл. 2). Є тип і в Дністро-Прутському межиріччі²⁷. Певні аналогії є в пізньоямних пам'ятках Прикубання²⁸, а також у ранніх пам'ятках катакомбної культури²⁹.

Кластер II (25 екз.) — яйцеподібні горщики зі слабо вираженою шийкою, вінця прямі. Дно досить широке ($D_{\text{дно}}/H = 0,43-0,67$). Третину посудин орнаментовано, половина має ручки або вушка-наліпи (рис. 4). Цей тип кераміки присутній у Молочанській, Приморській, Кримській, Нікопольській, Миколаївській та Одеській групах (табл. 2). У Кримській групі складає третину усіх типів кераміки. Кількісно найповніше представлений у Приморській, Кримській та Одеській групах (табл. 2). Аналогії у східних регіонах немає. Певні риси схожості спостерігаються в деяких формах кераміки ранніх північно-кавказьких пам'яток Прикубання³⁰.

Кластер 9 — (84 екз.) яйцеподібні горщики з добре вираженою шийкою, прямими або трохи відігнутими вінцями. Дно приплющене або досить невелике ($D_{\text{дно}}/H = 0,1-0,4$). Плечка розташовані у верхній третині корпусу. Багато посуду орнаментовано, на 19 є ручки (рис. 4). Посудини цієї групи зустрічаються у всіх регіонах України, за винятком Лугансько-Донецької групи та Запорізького Правобережжя. Поодинокі екземпляри є в Орельсько-Самарській та Одеській групах (табл. 2). У решті територіальних груп займають вагоме місце, нараховуючи 20,7—34,5%. Найбільшу кількість горщиків цього типу знайдено в Молочанській групі (22,6%). Аналогічні посудини є в ямних пам'ятках степового Прикубання³¹, верхньому шарі Михайлівського поселення (тип «Б») ³², ранніх катакомбних пам'ятках Нижнього Подоння³³.

Підклас «Б» — стрункі горщики видовжених пропорцій ($D_{\text{кор}}/H = 0,8-0,96$), представлені 7, 14, 15 та 18 кластерами (рис. 2).

Кластер 14 — (8 екз.) амфори з яйцеподібним корпусом, короткою шийкою, вузьким горлом. Боки опуклі. Максимальне розширення припадає на середину корпусу. Денця невеликі. На всіх є ручки, розташовані у верхній третині корпусу (рис. 4). Знайдені в Молочанській, Кримській, Миколаївській та Одеській групах (табл. 2). Дослідники відзначають, що цей тип кераміки є одним з провідних для ямних пам'яток Дністро-Прутського регіону³⁴. Аналогії їм вбачають у колі культур кулястих амфор та ранніх груп шнурової кераміки³⁵.

Кластер 7 — (41 екз.) стрункі горщики з яйцеподібним корпусом, чітко вираженою шийкою, прямими або відігнутими вінцями. Плече розташовано у верхній третині корпусу. Дно невелике. 14 посудин орнаментовано, на 16 є ручки та вушка-наліпи (рис. 4). Є в Лугансько-Донецькій, Молочанській,

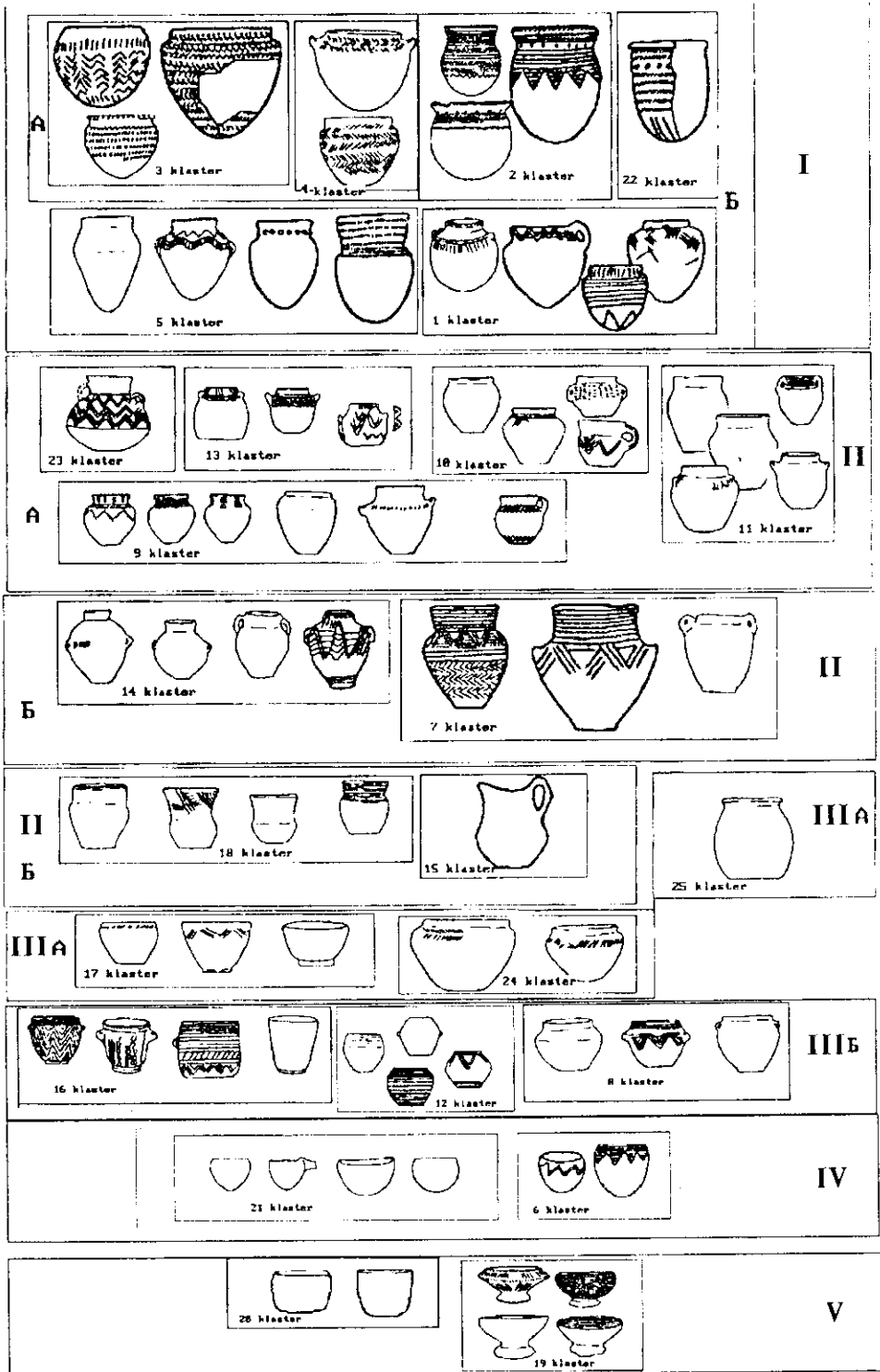

Рис. 4. Класифікація ямного посуду.

Приморській, Кримській, Нікопольській, Херсонському Правобережжі, Миколаївській та Одеській групах, але не складають значного відсотку (виняток — Молочанська група — 16%). Кількісно переважають у Молочанській, «АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1997 р.

Приморській та Миколаївській групах (табл. 2). Аналогій у східних регіонах поширення ямної культури не мають.

Кластер 18 — (5 екз.) посудини (кубки) з високою горловиною-розтрубом, округлим або біконічним корпусом. Плече розташовано на середині або нижній частині корпусу. Пласке дно широке (рис. 4). Три з них походять з Одеської групи, по одному — з Молочанської та Кримської. Ряд дослідників пов'язують появу цього типу посуду в ямній культурі з ранніми пам'ятками східноєвропейських культур шнурової кераміки³⁶.

Кластер 15 — аск — походить з Одеської групи і пов'язаний з культурами Нижнього Подунав'я (рис. 4). Подібні посудини поширені в різних культурних групах Румунії та Болгарії у великому хронологічному діапазоні³⁷. Аналогічні аски походять з поховань Болгарії, які відносять до ямної культури та синхронізують з місцевими культурами Чорновода II, Коцофені-Магура, Езеро³⁸.

Клас III — пласкодонні посудини призмкуватих обрисів, широкогорлі, діаметри вінець та корпусу значно переважають висоту. Поділяються на два підкласи. Підклас «А» — включає кластери 17, 24, 25 ($D_{\text{вн}}/H = 1,3-1,4$, $D_{\text{кор}}/H = 1,45-1,5$).

Кластер 24 — (2 екз.) посудини зі слабо вираженою шийкою, яка зужується до краю. Обидва горщики орнаментовано (рис. 4). Аналогії зустрічаються в катакомбних пам'ятках — відділ II, група А, за С. Н. Братченком³⁹.

Кластер 17 — (13 екз.) пласкодонні чаші (миски) з конічним корпусом та трохи ввігнутими краями. Деякі мають невеликий піддон. Надзвичайно рідко орнаментовані, на одній є вушко-наліп (рис. 4). Виявлені в Молочанській, Запорізькому Правобережжі, Миколаївській, Одеській групах (табл. 2). Аналогії зустрічаються в катакомбних пам'ятках — відділ VII, група А1—2, за С. Н. Братченком⁴⁰.

Кластер 25 — посудина з відігнутими назовні короткими вінцями, мішкородоподібним корпусом та широким пласким дном (рис. 4). Аналогії не відомі.

Підклас «Б» включає 8, 12 та 16 кластери ($D_{\text{вн}}/H = 1,01-1,2$, $D_{\text{кор}}/H = 1,12-1,35$).

Кластер 16 — (11 екз.) банкоподібні посудини у вигляді зрізаного конусу з піддоном або без нього. Переважна частина орнаментована, орнамент часто вкриває всю поверхню. На дев'яти з них є вушко-наліпи (рис. 4). Більшість посудин цього типу походять з території Дністро-Прутського межиріччя, зустрічаються вони також у Миколаївській та Орельсько-Самарській групах⁴¹. На думку багатьох дослідників, ця група є одним з характерних типів кераміки Дністро-Прутського регіону, поява якого пов'язана з культурами ранньобронзового віку Балканського півострова⁴². Зустрічається в ранньокатакомбних пам'ятках Північного Причорномор'я⁴³.

Кластер 12 — (6 екз.) посудини без шийки, з корпусом біконічної форми та скошеним горлом. Чотири з них орнаментовано, на одному є вушка-наліпи (рис. 4). Знайдені в Приморській, Миколаївській та Одеській групах (табл. 2). Аналогії зустрічаються в пам'ятках бахмутського типу — відділ I, група А, за С. Н. Братченком⁴⁴.

Кластер 8 — (16 екз.) посудини зі слабо вираженою шийкою, вінця прямі або ледь відігнуті, виражене плече розташовано у верхній чверті корпусу. Тільки три з них орнаментовано, на чотирьох є ручки або вушка (рис. 4). Поодинокі екземпляри зустрічаються майже у всіх територіальних групах, за винятком Орельсько-Самарської, Запорізького Лівобережжя, Нікопольської (табл. 2). Майже третина їх походить з Приморського району. Певні аналогії є серед кераміки передкатакомбної групи, за В. А. Трифоновим⁴⁵ та катакомбної культури — відділ II, групи А, Б, за С. Н. Братченком⁴⁶.

Клас IV — круглодонні чаші, включає 6 та 21 кластери.

Кластер 21 — (11 екз.) конічні чаші, одна з ручкою. Всі неорнаментовані (рис. 4). Більше половини чаш виявлено в Орельсько-Самарській та Миколаївській групах (табл. 2). Аналогічні чаші зустрічаються у Волзько-Уральському регіоні — відділ IV, за М. О. Турецьким⁴⁷.

Кластер 6 — (2 екз.) закриті чаші з вигнутими стінками. Аналогії є в різних культурних групах та широкому хронологічному діапазоні. Зустрічаються у Волзько-Уральському межиріччі — відділ IV, за М. О. Турецьким⁴⁸, а також у верхньому шарі Михайлівського поселення⁴⁹.

Клас V — чаші плоскодонні, вклучас 20 та 19 кластери.

Кластер 20 — (2 екз.) чаші з прямими стінками та широким дном, неорнаментовані (рис. 4). Аналогії є у верхньому шарі Михайлівського поселення⁵⁰.

Кластер 19 — (4 екз.) чаші на піддонах (курильниці). Всі вони на круглих піддонах, лише одна — на чотирьох з'єднаних ніжках (рис. 4). Дві орнаментовано зсередини, одну — ззовні. Аналогії є у верхньому шарі Михайлівського поселення⁵¹ та катакомбних пам'ятках⁵².

Таким чином, отримана класифікація керамічного комплексу ямної культури України дозволяє виявити певні закономірності у його хронологічному та територіальному розподілі, а також окреслити напрямки етнокультурних зв'язків як в окремих регіонах України, так і щодо синхронних культурних груп сусідніх територій. Слід зазначити певну різнобарвність комплексу, ряд форм поширено в значному ареалі від Волзько-Уральського на сході до Дністро-Прутського межиріччя на заході (класи I та IV), ряд в основному локалізується в межах розглянутого регіону (класи II, III та IV). Наведене коло аналогій свідчить також, що комплекс охоплює широкий хронологічний діапазон, а виділені групи відбивають різні хронологічні періоди в розвитку культури. У той же час спеціальне дослідження розподілу отриманих груп ямного посуду за стратиграфічними показниками свідчить, що ряд масових груп кераміки поширено в одному хронологічному діапазоні, який припадає на заключний період розвитку культури⁵³. Розподіл цих груп посуду в різних географічних регіонах України дозволяє по-новому подивитись на проблему локального членування ямних пам'яток цієї території. З метою виявлення ступеню спорідненості за керамічним комплексом окремих регіонів України проведено порівняльний аналіз територіальних груп*. Для цього використано багатомірний метод метричного шкалювання⁵⁴. Проаналізовано вибірки масових кластерів, коли кількість їх перевищувала 16 екз., поширених в одному хронологічному проміжку часу. Отримані дані у вигляді коефіцієнтів зв'язку подано в табл. 3 та зображено графічно у двомірному просторі (рис. 5). На графіку, який відбиває зв'язок між територіальними групами, досить чітко виділяються чотири основні кластери. Перший з них поєднує Луган-

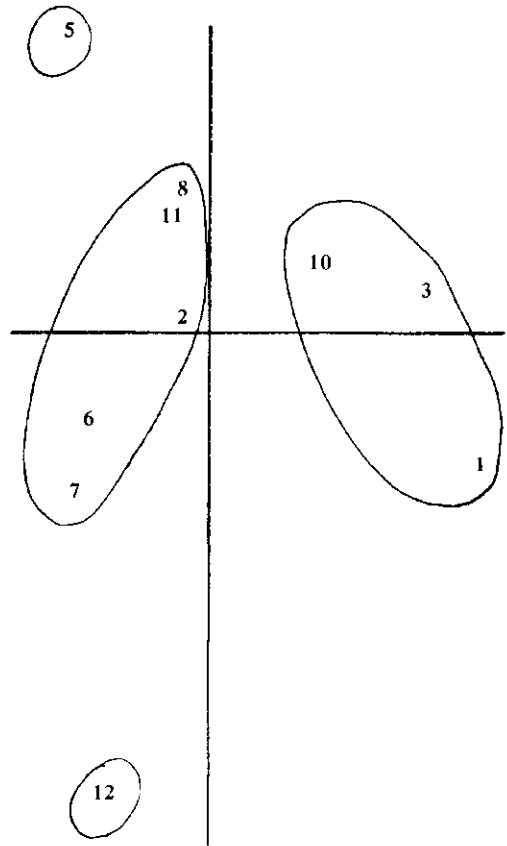

Рис. 5. Діаграма зв'язку територіальних груп за керамікою. Цифрами позначено територіальні групи.

* У зв'язку з малою кількістю посуду Запорізького Лівобережжя, вони поєднані з найближчими за розподілом кластерів кераміки групами. Так, Лівобережжя приєднане до Орельсько-Самарського регіону, а Правобережжя — до Нікопольського. Таким чином, проаналізовано розподіл кластерів у 10 регіонах.

сько-Донецьку, Запорізьке Лівобережжя, Орельсько-Самарську та Нікопольську з Запорізьким Правобережжям групи; другий — Молочанську, Приморську, Кримську, Миколаївську групи та Херсонське Правобережжя, окремо стоять Каховська та Одеська групи, хоча між ними та іншими регіонами є певний зв'язок (див. табл. 3). Перша з них має досить значний коефіцієнт зв'язку (більше 0,5) з групами Херсонського Правобережжя, Миколаївською та Приморською. Одеський регіон за керамічним комплексом найбільшу схожість має з Приморською групою. Таким чином, порівняльний аналіз кераміки найпізнішого хронологічного періоду розвитку ямної культури України не підтверджує прийнятого в наш час локального членування пам'яток культури⁵⁵. Якщо ж розглянути кераміку як індикатор етнокультурної специфіки пам'яток, то проблематичним є виділення двох основних етнокультурних зон ямної культури України — східної та західної, як пропонують М. О. Ричков⁵⁶ та В. О. Сафронов⁵⁷. Розподіл кластерів кераміки свідчить про досить складні і неоднозначні зв'язки між населенням різних регіонів України. Він загалом збігається з результатами аналізу поховальних пам'яток ямної культури цієї території і вказує на наявність двох основних напрямків зв'язків між носіями культури різних територій України, один з яких охоплює регіон Сіверського Дінця, Північно-Західного Приазов'я та північні території степової смуги України, другий — майже всю південну степову смугу, причому Дніпро не розмежовує ці території⁵⁸. Отримані дані мають попередній характер і, очевидно, в сукупності з усім комплексом культури допоможуть ближче підійти до розв'язання проблем історичного розвитку носіїв ямної культури на Україні.

Таблиця 3. Матриця схожості територіальних груп за керамікою

	3	10	2	8	11	6	7	12	5
1	0.66	0.58	0.37	0.28	0.23	0.20	0.12	0.12	0.00
3		0.72	0.4	0.41	0.39	0.28	0.25	0.08	0.17
10			0.67	0.66	0.59	0.50	0.39	0.23	0.39
2				0.83	0.70	0.74	0.50	0.39	0.50
8					0.77	0.65	0.44	0.27	0.59
11						0.60	0.41	0.28	0.54
6							0.70	0.51	0.54
7								0.45	0.40
12									0.08

Примітки

¹ Ласодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.

² Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко П. Д. Ямная культурно-историческая область: Южно-бузский вариант // САИ. — Вып. VI—3. — К., 1986; Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона. Павловский могильник. — Воронеж, 1983; Яровой Е. В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда). — Кишинев, 1985; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986; Турецкий М. А. Керамика погребений ямной культуры Волго-Уральского междуречья // Проблемы изучения археологической керамики. — Куйбышев, 1988.

³ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья.— М., 1974; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984; Черняков И. Т., Тоцев Г. Н. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.

⁴ Генинг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.

⁵ Федоров-Давыдов Г. А. Статистика в археологии.— М., 1987.— С. 187.

⁶ Там же.— С. 180.

⁷ Айвазян С. А., Бухштабер Б. М., Енюков И. С., Мешалкин Л. Д. Прикладная статистика: классификация и снижение размерности.— М., 1989.— С. 153.

⁸ Там же.— С. 222.

⁹ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч.— С. 180.

¹⁰ Айвазян С. А. и др. Указ. соч.— С. 153.

¹¹ Ніколова А. В., Акінфієв Г. О. Метод автоматизованого хронологічного впорядкування археологічних пам'яток за стратиграфічними даними // Теорія та практика археологічних досліджень.— К., 1994.

¹² Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця.— С. 102.

¹³ Мерперт Н. Я. Указ. соч.— С. 62, 63.— Рис. 7.

¹⁴ Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця.— С. 82—87.— Табл. VI, VII.

¹⁵ Синюк А. Т. Репинская культура эпохи энеолита-бронзы в бассейне Дона // СА.— 1981.— № 4.— Рис. 2, 1—3; Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы...— Рис. 9, 2.

¹⁶ Мерперт Н. Я. Указ. соч.— С. 55, 56.

¹⁷ Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця.— С. 99.— Табл. XV.

¹⁸ Мерперт Н. Я. Указ. соч.— С. 61.

¹⁹ Турецкий М. А. Указ. соч.— Рис. 3, 8.

²⁰ Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця.— С. 99.— Табл. XI, 5.

²¹ Турецкий М. А. Указ. соч.— С. 81.— Рис. 8, 6.

²² Моргунова П. Л., Кравцов А. Ю. Древняя культура Приуралья (по материалам Оренбургской обл.) // СА.— 1991.— № 2.— Рис. 4, 26.

²³ Kalicz N. Die frühbronzezeit in Nordostungarn // Abriss Geschichte des 19.—26. Jahrhunderts v. u. Z.— Budapest, 1968.— Taf. 3, 2, 3.

²⁴ Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы // МИА.— № 93.— М., 1960.— С. 85.— Рис. 40, 3, 9; Нечитайло А. Л. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке.— К., 1978.— С. 55, 56.— Рис. 18, 4.

²⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— С. 41.

²⁶ Там же; Нечитайло А. Л. Указ. соч.— С. 56.

²⁷ Дергачев В. А. Указ. соч.— Рис. 11.

²⁸ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы (периодизация) // Древние культуры Прикубанья.— Л., 1991.— Рис. 9, 30, 31.

²⁹ Братченко С. Н. Указ. соч.— Рис. 16, 2, 3; Евдокимов Г. Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл.— Донецк, 1979.— С. 45; Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы...— Рис. 43.

³⁰ Нечитайло А. Л. Указ. соч.— Рис. 15, 1.

³¹ Трифонов В. А. Указ. соч.— Рис. 9, 23.

³² Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця.— Табл. X, V.

³³ Мошкова М. Г., Федорова-Давыдова Э. А. Работы Цимлянской экспедиции 1970 года // Археологические памятники Нижнего Подонья.— Ч. I.— М., 1974.— Рис. 20, 3, 4; 12, 1.

³⁴ Дергачев В. А. Указ. соч.— С. 46.

³⁵ Черняков И. Т., Тоцев Г. Н. Указ. соч.— С. 15; Яровой Е. В. Указ. соч.— С. 90; Дергачев В. А. Указ. соч.— С. 79.

³⁶ Черняков И. Т., Тоцев Г. Н. Указ. соч.— С. 15, 16; Яровой Е. В. Указ. соч.— С. 90.

³⁷ Черняков И. Т., Тоцев Г. Н. Указ. соч.— С. 16.

³⁸ Пачайотов И. Ямна культура в Българските земи // Разкопки и проучвания.— КН. XXI.— София, 1989.— С. 47, обл. 48, 91.

³⁹ Братченко С. Н. Указ. соч.— С. 36.— Рис. 14, 7, 8.

⁴⁰ Там же.— С. 43.— Рис. 20, 1.

- 41 Шапошникова О. Г. и др. Указ. соч.— Рис. 15; Ковалева И. Ф. Указ. соч.— Рис. 11, 8.
- 42 Черняков И. Т., Тоцв Г. Н. Указ. соч.— С. 17; Яровой Е. В. Указ. соч.— С. 91.
- 43 Евдокимов Г. Л. Указ. соч.— С. 45.
- 44 Братченко С. Н. Указ. соч.— С. 26.— Рис. 29, 1, 2.
- 45 Трифонов В. А. Указ. соч.— Рис. 12, 6, 7.
- 46 Братченко С. Н. Указ. соч.— С. 36.— Рис. 14; Синюк А. Т. Указ. соч.— С. 110.— Рис. 41.
- 47 Турецкий М. А. Указ. соч.— С. 82.— Рис. 11, 3, 4.
- 48 Указ. соч.— С. 82.— Рис. 11, 1.
- 49 Лагодовська О. Ф. та ін. Вказ. праця.— Табл. XVII, 5.
- 50 Там же.— С. 111.— Табл. XVII, 7
- 51 Там же.— Рис. 33, 2.
- 52 Братченко С. Н. Указ. соч.— С. 30.— Рис. 9.
- 53 Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— С. 17.
- 54 Дэйвисон М. Многомерное шкалирование: методы наглядного представления данных.— М., 1988.
- 55 Пор.: Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — начало II тыс. до н. э.).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1968; Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область // Археология Украинской ССР.— Т. I.— К., 1985.
- 56 Рычков Н. А. Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1990.
- 57 Сафронов В. А. Индоевропейские прародины.— Горький, 1989.
- 58 Николова А. В. Указ. соч.— С. 8.

А. В. Николова, Т. И. Мамчич

К МЕТОДИКЕ КЛАССИФИКАЦИИ КЕРАМИКИ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ

Изложен опыт применения кластерного анализа для классификации керамики из погребений ямной культуры степной Украины. Комплекс насчитывает 476 целых сосудов и анализировался по 7 признакам, отражающих основные пропорции сосудов. Выделено 25 групп керамики и выявлены структурные связи между ними. Последующий анализ хронологического и территориального распределения полученных групп позволил выявить определенные особенности в их распределении, а также очертить направление этнокультурных связей как отдельных регионов Украины, так и синхронных культурных групп соседних территорий. Выяснилось, что основная часть керамики, составляющая наиболее массовые кластеры, приходится на заключительный этап существования культуры. Сравнительный анализ распределения этих кластеров в разных регионах Украины позволяет по-новому взглянуть на проблему выделения локальных вариантов ямной культуры и свидетельствует о сложных и неоднозначных связях между населением этих регионов.

A. V. Nikolova, T. I. Mamchich

THE PROCEDURE OF CLASSIFICATION OF THE PIT CULTURE POTTERY

An experiment of usage of the cluster analysis for classification of pottery from burial grounds of the pit culture in steppe Ukraine is described. The assemblage includes 476 unbroken vessels and is analyzed by seven characters which reflect main proportions of vessels. Altogether 25 groups of pottery have been identified with structural links between them. The further analysis of the chronological and territorial distribution of the groups obtained has permitted detecting certain peculiarities of their distribution as well as outlining direction of ethnocultural relations between some regions of Ukraine and synchronous cultural groups of neighbouring territories. It was found that the main part of pottery which composed the most numerous clusters belonged to the final stage of existence of the culture. The comparative analysis of distribution of these clusters in different regions of Ukraine permits having a new insight into the problem of identifying of local variants of the pit culture and proves complex and versatile links between population of these regions.

СПЕЦІАЛІЗОВАНЕ ВИРОБНИЦТВО У ПЛЕМЕН ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за керамічними матеріалами)

С. П. Пачкова

У статті розробляється питання про спеціалізоване виробництво у племен зарубинецької культури за керамічними матеріалами. За допомогою детальної типології глиняного посуду та розрахунків тенденції його розподілу за окремими пунктами визначається рівень керамічного виробництва общин, встановлюється кількісний та якісний рівні общинних зв'язків між ними, що дозволило диференціювати їх за соціально-економічним статусом.

Зарубинецька культура існувала в другому періоді раннього залізного віку за доби племінного ладу, коли на території Середньої та півдня Східної Європи завершувався процес розкладу первіснообщинних відносин. Спільності, що тоді сформувалися, базувалися на комплексному господарстві. Зміцнювалися первісно-сусідські общини, основною економічною ланкою яких були великі патріархальні, а згодом і малі сім'ї. У цей час швидко зростала професіоналізація в різних галузях господарства, провідниками якої були члени окремих сімей або цілі сім'ї, в яких виробничі традиції передавалися з покоління в покоління. Розвиток професіоналізації призвів до зміцнення обмінних зв'язків в общинах та поза їх межами (між племенами, окремими етносами).

Спеціалізація окремих виробників і їх груп у виготовленні певної продукції для задоволення потреб і своєї общини, і інших знаменус початок другого великого суспільного розподілу праці. Найяскравіше цей процес у багатьох районах світу фіксується в металургії, про що свідчать етнографічні і археологічні дослідження¹. Простежити подібні процеси в інших галузях господарства за археологічними матеріалами надзвичайно важко. Але, зрозуміло, що не лише металургія вийшла на стадію формування ремесла в період завершення розкладу первіснообщинного ладу. Такими могли бути й галузі, пов'язані з виробництвом товарів широкого вжитку, наприклад, гончарство. Етнографічні матеріали свідчать, що товарний характер гончарства був можливим і при застосуванні ручної технології виготовлення посуду, за відсутності гончарного кола та горнів для випалу кераміки, а також купців, які займалися б її збутом. Так було, наприклад, у африканських племен кікуйю, масаїв, діола, а також у деяких народів Америки, що перебували на стадії класоутворення².

Виходячи із загальних закономірностей розвитку давніх суспільств епохи племінного ладу, сформулюємо гіпотезу про наявність у зарубинецькому суспільстві обмінних зв'язків, які збігалися з рівнем виготовлення продукції на замовлення, а, можливо, подекуди і на ринок; про початок відокремлення гончарного ремесла, про диференціацію зарубинецьких общин за соціально-економічним статусом. Звідси випливає завдання — дослідити за археологічними матеріалами (глиняним посудом) рівень керамічного виробництва окремих общин, наявність обмінних зв'язків у зарубинецькому суспільстві, визначити їх якісний та кількісний рівень для конкретних общин і на цій підставі диференціювати їх за соціально-економічним статусом.

Джерелами для вирішення цих завдань є керамічні комплекси восьми репрезентативних могильників, досліджених в основних регіонах поширення зарубинецької АК: Вороніне, Велемичі-I та II, Отвержичі, розташовані в Поліссі³; Пирогів, Корчувате та Вишеньки із Середнього Подніпров'я⁴; Чаплин з Верхнього Подніпров'я⁵. Доповненням до них є цілі посудини з інших могильників і поселень, окремі знахідки цілих форм (рис. 1). Загалом викори-

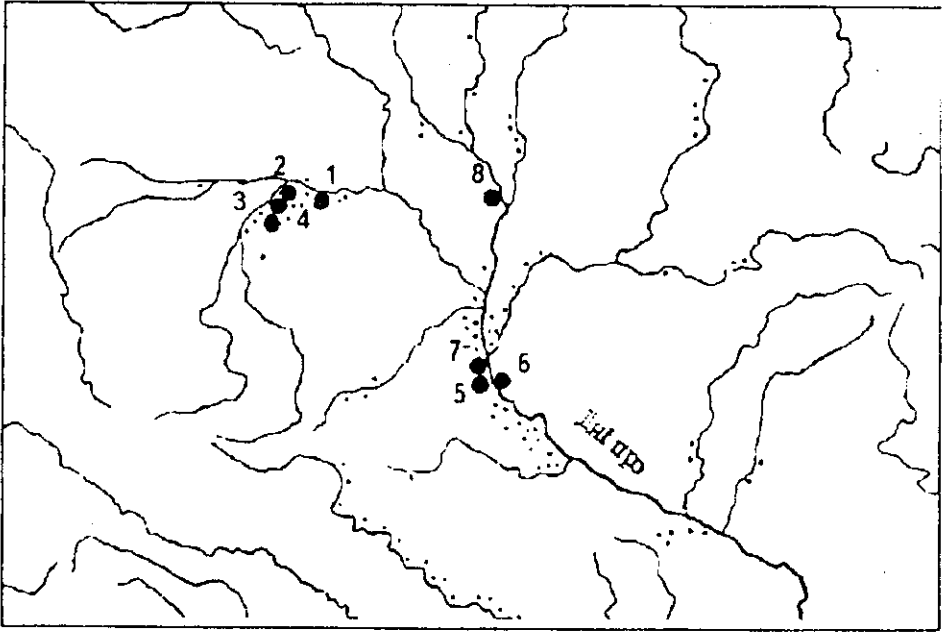

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток зарубинецької культури. Умовні позначення • — репрезентативні могильники, • — інші зарубинецькі пам'ятки; 1 — Вороніж, 2 — Велемичі I, 3 — Велемичі II, 4 — Отвержичі, 5 — Пирогів, 6 — Вишеньки, 7 — Корчувате, 8 — Чаплин.

стано близько 1500 цілих посудин класу А, які мають шийку, плічка, нижню частину та денце, з них близько 1200 походять з репрезентативних могильників.

У дослідженні ми виходимо з того, що кожен могильник залишено однією общиною. Незважаючи на те, що в кількісному відношенні вибірки не однакові, все ж наявні матеріали в цілому можна зіставляти. По-перше, кожен могильник дав понад 20 цілих посудин, а тому ступінь вірогідності 0,8 в кожній вибірці мають вже 2 скз.⁶; по-друге, всі могильники функціонували практично синхронно, оскільки в кожному з них є поховання усіх етапів розвитку, але в різних кількісних співвідношеннях. Дещо окремо стоїть лише могильник Вишеньки, в якому ранні поховання поодинокі, а пізніших більшість. Крім того, дещо умовні висновки зроблено стосовно Корчуватівського могильника, оскільки його колекція збереглася частково. Отже, гадаємо, матеріалами зарубинецьких могильників можна скористатися для вирішення поставлених завдань, тим більше, що видовий та типологічний асортимент поховального посуду значно ширший, ніж з поселень, як і його кількісний склад (з поселень походить лише близько 100 посудин). Практично всі основні типи поховального посуду, що становлять не менше 1% кераміки генеральної вибірки, є й на поселеннях, хоч часто представлені поодинокими екземплярами. Комплекси з могильників, звичайно, мають свою специфіку порівняно з посудом поселень, тому що відповідали, головним чином, вимогам поховального ритуалу. Проте вони були витворами рук тих самих майстрів, які виготовляли і побутовий посуд. Поховальний посуд також відбивав регіональні, етнографічні, хронологічні особливості і специфіку самого майстра та сім'ї, з якої він вийшов і традиції якої переходили з покоління в покоління. Гончарство ж було зосереджено, певно, в руках жінок. У будь-якому разі етнографія відзначає перехід цього виду діяльності до чоловіків лише із застосуванням швидкого ніжного гончарського круга⁷.

Для вирішення поставлених завдань необхідно виявити у вибірці кожного могильника посуд, виготовлений в общині, якій і належав могильник. Кількісний показник місцевого посуду кожної общини дозволить виявити рівень керамічного виробництва однієї общини відносно іншої. Потім потрібно вия-

вити посуд, зроблений не на місці, а занесений в общину ззовні. Такий посуд буде імпорнтним для даної общини і експортним для тієї, де його було виготовлено. Кількісний і якісний аналіз імпорнтного та експортного посуду кожного пункту дозволить виявити не лише наявність обмінних зв'язків у зарубинецькому суспільстві, але й визначити напрямки імпорнтно-експортних зв'язків. На жаль, подібне розчленування кераміки дозволяє виявити лише міжобщинний і міжплемінний (тобто зовнішній) обмін, але не фіксує обмін в общині. Співвідношення рівня виробництва в общині з рівнем її імпорнтно-експортних зв'язків дозволить поставити питання про градацію зарубинецьких общин.

Цю роботу побудовано на підставі детальної типології зарубинецького посуду з використанням методики, запропонованої В. Ф. Генінгом⁸. Весь посуд розподілено на дві категорії — посуд мископодібних і горщикоподібних пропорцій. У кожній з них виділено типи: 153 типи мископодібного посуду, до якого входять миски, супниці, чашки і вази, і 158 типів горщикоподібного посуду, який об'єднує горщики, корчаги, глеки, кухлі, келихи і чарки. Вибірки мають різну кількість типів посуду: Вороніне — 28 типів мископодібного і 32 горщикоподібного посуду, Велемичі-І, відповідно, 33 і 47, Велемичі-II — 42 і 58; Отвержичі — 43 і 43, Пирогів — 40 і 49, Вишеньки — 17 і 31, Корчувате — 22 і 29, Чаплин — 58 і 24. Щоб відокремити місцевий посуд від довізного в кожному пункті, використано методику розрахунку тенденції розподілу будь-якої ознаки чи артефакту в масиві, яка позитивно зарекомендувала себе в археологічних дослідженнях⁹. У нашому випадку провадився розрахунок тенденції розподілу типів посуду між могильниками, що порівнювалися. При розрахунках тенденції використовувались лише ті типи, які у вибірці склали не менше 2 екз. або загалом по всіх могильниках не менше 3 екз. Поодинокі екземпляри брались до уваги (під знаком «+»), але не впливали на розрахунок (табл. 1, 2).

Тенденція типу при восьми вибірках теоретично може мати значення від 0 до 8,0 (якщо тип у вибірці відсутній, то його тенденція становить 0, якщо тип присутній лише в одній з вибірок, то його тенденція дорівнюватиме 8,0). Залежно від значення тенденції розподілу виділяємо три рівні: 1) нормальна тенденція фіксує рівномірний розподіл типу в усіх вибірках. В ідеалі її значення повинно дорівнювати для кожної вибірки 1,0. Але завжди бувають відхилення від норми, тому припустимо, що відхилення становить $\pm 0,1$. Тоді значення нормальної тенденції коливатиметься у межах від 0,9 до 1,1; 2) висока тенденція — вища від максимального значення нормальної, тобто понад 1,1. Вона свідчить про нерівномірний розподіл типу у вибірках — велику кількість його в окремих чи може лише в одній з них; 3) низька тенденція — значення її нижче від мінімального нормальної, тобто менше 0,9 і також свідчить про нерівномірний розподіл типу у вибірках, але в бік незначної його кількості — меншу, ніж у вибірках з нормальною тенденцією.

Здається цілком логічним припустити, що нормальна тенденція вказує, що посуд певного типу приблизно однаково характерний для всіх вибірок, а тому міг бути виготовлений майстрами відповідних общин, тобто бути місцевим. Висока тенденція вказує, що тип, характерний для однієї або кількох вибірок, в яких він і був виготовлений. Низька тенденція (а також поодинокі екземпляри) показує, що тип не характерний для вибірки, а тому, ймовірно, не був виготовлений місцевими майстрами, а швидше потрапив у вибірку (общину) ззовні.

За рівнем тенденції кераміку кожної вибірки можна поділити у три групи. До першої входить посуд, що виготовлявся лише однією общиною. До другої — посуд типів, які могли бути виготовлені майстрами кількох общин. Третя група об'єднує посуд, який міг потрапити в общину ззовні, тобто не був місцевим.

У кожній вибірці є всі три групи посуду, проте набір типів і їх кількісний склад різний (табл. 3, 4). Для того, щоб інтерпретувати ці розбіжності, також обчислено тенденції розподілу цих груп посуду для кожної вибірки. Тенденцію розподілу набору типів та їх кількісний склад у кожній групі також можна розподілити на три рівні: нормальний, високий, низький (табл. 3, 4). Ймовірно, що низька тенденція кераміки 1 та 2 груп у вибірці може свідчити

Таблиця 1. Тенденція розподілу типів мископодібного посуду в зарубинецьких могильниках

Могильник		Типи															
		1.І	1.ІІ	1.ІІІ	1.ІVІ	2.І	2.ІІ	5.І	5.ІVІ	6.І	6.ІІ	9.І	9.ІV	9.ІVІ	10.І	10.ІІ	13.І
37	Во	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	1	-	-	4	-	-
55	В—І	-	1	-	3	1	4	-	3	1	2	2	2	-	6	-	1
67	В—ІІ	2	1	2	1	-	6	-	6	1	-	-	-	2	1	-	-
69	От	-	-	-	1	-	1	-	5	3	1	-	-	-	-	-	2
79	Пи	-	-	-	3	-	13	1	6	1	2	1	1	1	6	-	1
19	Ви	-	1	-	1	-	1	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-
25	Ко	-	2	-	-	-	1	-	1	-	1	-	1	1	1	-	-
152	Ча	1	-	2	2	3	5	8	11	6	3	-	7	3	4	1	-
100	Во	5.4	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	10.8	-	-	-
100	В—І	+	-	+	5.4	+	7.2	-	5.4	+	3.6	-	11.1	-	+	+	-
100	В—ІІ	3.0	+	3.0	+	-	9.0	-	9.0	+	-	-	-	3.0	+	-	-
100	От	2.9	-	-	+	-	+	-	7.1	4.3	+	-	-	-	-	-	2.9
100	Пи	8.9	-	-	3.8	-	16.5	+	7.6	+	2.5	+	+	7.6	-	+	-
100	Ви	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	10.5	-	-	-	-
100	Ко	-	8.0	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-
100	Ча	+	-	1.3	1.3	2.0	3.3	5.3	7.2	4.0	2.0	-	4.6	2.0	2.6	+	-
Норма		2.5	1.0	0.5	0.1	1.4	0.2	4.5	0.6	4.5	1.0	1.0	0.4	1.9	4.3	0.3	0.3
2.1	Во	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	2.5	-	-	-
+	В—І	-	+	-	3.8	+	1.6	-	1.2	+	3.6	8.0	-	2.6	-	+	-
1.2	В—ІІ	+	6.0	+	+	-	2.0	-	2.0	+	-	-	-	0.7	+	-	-
1.1	От	-	-	-	+	-	+	-	1.6	4.0	+	-	-	-	-	-	-
3.5	Пи	-	-	-	2.7	-	3.7	+	1.7	+	2.5	+	+	2.5	-	+	-
-	Ви	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	5.8	-	-	-
-	Ко	-	8.0	-	-	-	+	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-
+	Ча	-	2.0	8.0	1.4	8.0	0.7	8.0	1.6	4.0	2.0	-	2.2	0.4	8.0	+	-

П о к а з н и к

Продовження табл. I

Мотильник	Типи															
	14.I	15.VIII	17.I	18.I	21.I	21.III	21.VII	21.VIII	21.IX	22.I	22.II	22.III	22.IV	23.I	25.I	25.VII
Во	-	-	-	1	1	1	-	-	-	3	3	-	1	1	1	-
В-I	-	-	1	2	-	3	-	1	-	1	-	1	-	2	2	-
В-II	1	-	1	3	2	2	2	-	-	-	1	-	-	1	1	2
От	-	-	3	1	2	-	1	-	-	7	1	4	2	-	3	-
Ли	3	-	1	1	4	-	-	-	-	1	-	2	-	-	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-
Ко	1	-	-	-	1	1	2	-	-	1	-	-	1	-	2	-
Ча	-	3	1	-	1	2	14	1	3	1	-	2	-	-	5	16
Во	-	-	-	+	+	+	-	-	-	8.1	8.1	-	+	+	+	-
В-I	-	-	+	3.6	-	5.4	-	+	-	+	-	+	-	3.6	3.6	-
В-II	+	-	+	4.5	3.0	3.0	3.0	-	-	+	-	-	+	+	3.0	-
От	-	-	4.2	+	2.9	-	+	-	-	10.0	+	5.7	2.9	-	1.2	-
Ли	3.8	-	+	+	5.1	-	-	-	-	+	-	2.5	-	-	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	10.5	-	-	-	-	+	-	-	-
Ко	+	-	-	-	+	+	10.0	-	-	+	-	-	+	-	10.0	-
Ча	-	2.0	+	-	+	1.3	9.2	+	2.0	+	-	1.3	-	-	3.3	10.5
Норма	0.4	0.2	0.5	1.0	1.4	1.2	2.7	1.3	0.2	2.2	1.0	1.2	0.3	0.4	1.7	1.3
Во	-	-	-	+	+	+	-	-	-	3.5	8.0	-	+	+	+	-
В-I	-	-	+	3.5	-	4.5	-	+	-	+	-	+	-	8.0	2.1	-
В-II	+	-	+	4.5	2.1	2.5	1.1	-	-	+	-	-	+	+	1.7	-
От	+	-	8.0	+	2.0	-	+	-	-	4.5	+	4.7	8.0	-	2.4	-
Ли	8.0	-	+	+	3.9	-	-	-	-	+	-	2.0	-	-	-	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	8.0	-	-	-	-	+	-	-	-
Ко	+	-	-	-	+	+	3.5	-	-	+	-	-	+	-	5.8	-
Ча	-	8.0	+	-	+	1.0	3.4	+	8.0	+	-	1.0	-	-	2.0	8.0

Показник

Продолження табл. 1

Мотильник	Типи																
	26.І	26.ІІІ	26.ІV	26.V	27.VII	29.I	29.VII	30.III	31.VII	25.III	31.XI	33.III	37.VII	38.I	38.III	41.III	
К і л ь к і с т ь секз.	Во	2	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
	В-I	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
	В-II	6	1	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	
	От	1	2	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	
	Пи	1	1	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	
	Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	Ко	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
	Ча	3	2	-	-	2	2	2	-	2	2	2	-	2	2	-	
	Во	+	5.4	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	
	В-I	+	3.6	3.6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.6
	В-II	8.9	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	3.0	-	+	-	
	От	+	2.9	-	-	-	-	-	2.9	-	-	-	-	-	-	2.9	
	Пи	++	+	+	3.8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	
Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Ко	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	
Ча	2.0	1.3	-	-	1.3	1.3	1.3	-	1.3	1.3	1.3	-	1.3	1.3	-	-	
Норма	1.4	1.6	0.4	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.1	0.4	0.1	0.1	0.4	0.4	
Т е н д е н ц і я	Во	+	3.6	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	
	В-I	+	2.4	8.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8.0	
	В-II	6.6	+	-	-	+	-	-	-	-	-	8.0	-	+	+	-	
	От	+	1.9	-	-	-	-	8.0	-	-	-	-	-	-	8.0	-	
	Пи	+	+	+	8.0	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	
Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Ко	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	
Ча	1.4	0.8	-	-	8.0	8.0	8.0	-	8.0	8.0	8.0	-	8.0	8.0	-	-	

П о к а з н и к

Таблиця 2. Тенденція розподілу типів горщикоподібного посуду в зарубинецьких могильниках

Могильник		Типи													
		5.ХІІІ	6.ХV	6.ХVІ	6.ХVІІ	9.ХІV	9.ХVІ	9.ХVІІІ	9.ХХІІ	10.ХІІІ	10.ХІV	10.ХV	10.ХVІ	10.ХVІІІ	13.ХІІІ
К	69	-	1	1	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-
І	94	-	1	-	-	-	-	1	-	6	-	-	-	-	2
Д	110	-	1	-	-	-	-	-	-	2	3	2	-	-	-
Л	93	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Ь	153	-	-	1	2	5	8	1	-	-	5	2	15	4	-
К	42	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
і	60	-	2	-	-	3	-	1	-	2	-	1	2	-	-
с	47	2	-	2	-	1	1	2	2	-	2	-	5	3	-
т	100	-	+	+	-	-	-	-	-	4.4	-	-	-	-	-
ь	100	-	+	-	-	-	-	+	-	6.5	-	-	-	-	2.2
е	100	-	+	-	-	-	-	-	-	1.8	2.8	1.8	-	-	-
к	100	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
а	100	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
с	100	-	-	+	1.3	3.3	5.2	+	-	-	3.3	1.3	9.8	2.7	-
т	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
а	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
%	100	-	3.3	-	-	3.3	-	+	-	3.3	-	+	3.3	-	-
	100	4.3	-	4.3	-	+	+	4.3	4.3	-	4.3	-	10.6	6.4	-
Норма	0.3	0.5	0.4	0.5	0.1	0.8	0.6	0.5	2.0	1.3	0.4	3.0	1.1	0.3	-
Во	8.0	-	+	+	-	-	-	-	-	2.2	-	-	-	-	-
В-І	-	-	+	-	-	-	-	-	+	3.3	-	-	-	-	8.0
В-ІІ	-	-	+	-	-	-	-	-	-	0.8	2.0	4.5	-	-	-
От	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
Пи	-	-	-	+	8.0	4.0	8.0	+	-	-	2.4	3.5	3.3	2.4	-
Ви	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Ко	-	-	8.0	-	-	4.0	-	+	-	1.6	-	+	1.1	-	-
Ча	-	8.0	-	8.0	-	+	+	8.0	8.0	-	3.3	-	3.6	5.5	-
Показник		0.3	0.5	0.4	0.5	0.1	0.8	0.6	0.5	2.0	1.3	0.4	3.0	1.1	0.3
Тенденція		8.0	-	+	+	-	-	-	-	2.2	-	-	-	-	-
		-	+	-	-	-	-	-	+	3.3	-	-	-	-	8.0
		-	-	-	-	-	-	-	-	0.8	2.0	4.5	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
		-	-	+	8.0	4.0	8.0	+	-	-	2.4	3.5	3.3	2.4	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
		-	-	8.0	-	4.0	-	+	-	1.6	-	+	1.1	-	-
		-	8.0	-	8.0	-	+	8.0	8.0	-	3.3	-	3.6	5.5	-

Продовження табл. 2

Могильник	Типи														
	21.XIII	21.XIV	21.XV	21.XVI	21.XVIII	22.XIII	22.XIV	22.XV	22.XVI	22.XVIII	25.XIII	25.XIV	25.XV	25.XVI	25.XVII
Кі	3	1	-	-	-	3	-	1	-	-	4	-	2	1	-
І	2	1	2	1	-	4	-	2	-	-	4	-	3	-	-
Л	2	2	3	-	-	2	-	2	-	-	6	1	4	1	2
Р	1	1	4	-	-	-	3	1	1	-	2	1	2	1	-
К	1	3	-	2	-	1	6	-	3	2	-	3	2	13	-
і	-	1	-	-	-	-	1	1	1	2	-	-	-	1	-
С	-	3	-	2	2	-	-	2	2	2	-	1	1	3	-
Т	-	-	-	1	-	1	-	-	5	-	-	-	-	1	-
Ь	4.4	+	-	-	-	4.4	-	+	-	-	5.8	-	2.9	+	-
В	2.2	+	2.2	+	-	4.3	-	2.2	-	-	4.3	-	3.2	-	-
и	1.8	1.8	2.8	-	-	1.8	-	1.8	-	-	5.5	+	3.7	+	1.8
В	+	+	4.3	-	-	-	3.1	+	+	-	2.1	+	2.1	+	-
і	+	2.1	-	1.3	-	+	3.9	-	2.0	1.3	-	2.0	1.3	8.5	-
С	-	+	-	-	-	-	+	+	+	4.8	-	-	-	+	-
т	-	5.0	-	3.3	3.3	-	-	3.3	3.3	3.3	-	+	+	5.0	-
а	-	-	-	+	-	+	-	-	10.6	-	-	-	-	+	-
%	1.0	1.11	1.1	0.6	0.4	1.3	0.9	0.9	2.0	1.1	2.2	0.2	1.6	1.7	0.2
Норма	4.2	+	-	-	-	3.3	-	+	-	-	2.6	-	1.8	+	-
В	2.1	+	2.0	+	-	3.3	-	2.4	-	-	1.9	-	2.0	-	-
і	1.7	1.6	2.4	-	-	1.4	-	2.0	-	-	2.5	+	2.2	+	8.0
С	+	3.7	-	-	-	3.4	+	+	-	1.0	+	1.3	+	-	-
н	+	1.9	-	2.8	-	+	4.6	-	1.0	1.1	-	8.0	0.8	5.0	-
д	-	+	-	-	-	-	+	+	+	4.6	-	-	-	+	-
н	-	4.5	-	5.8	8.0	-	-	3.6	1.6	3.0	-	+	+	3.0	-
ц	-	-	-	+	-	+	-	-	5.4	-	-	-	-	+	-
і	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
я	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Показник

Продовження табл. 2

Мотуляник	Типи														
	25.XVIII	25.XX	25.XX1	25.XXII	26.XIII	26.XIV	26.XV	26.XVI	26.XVIII	28.XIII	29.XV	30.XIII	30.XV	30.XVI	33.XIV
Во	-	-	-	4	-	8	2	-	-	-	2	2	1	-	-
В-І	-	-	-	7	1	8	-	-	-	-	3	-	1	-	-
В-ІІ	-	-	-	8	2	8	3	-	2	-	-	1	2	1	-
От	-	1	-	5	8	5	1	-	-	-	-	2	-	-	1
Пи	-	2	-	2	10	4	15	1	-	-	-	-	-	2	2
Ви	2	1	2	-	1	3	5	1	-	-	-	-	-	-	-
Ко	-	1	-	-	2	1	12	4	-	-	-	1	2	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	7	3	-	-	-	-	-	-	-
Во	-	-	-	5.8	-	11.6	2.9	-	-	-	2.9	2.9	+	-	-
В-І	-	-	-	7.5	+	8.6	-	-	-	-	2.1	-	+	-	-
В-ІІ	-	-	-	7.4	1.8	7.7	2.8	-	1.8	-	-	+	1.8	+	-
От	-	+	-	-	6.4	6.4	1.3	-	-	-	-	2.1	-	-	+
Пи	-	1.3	-	1.3	6.5	2.6	9.8	+	-	-	-	-	-	1.3	1.3
Ви	4.8	+	4.8	-	+	7.1	11.9	+	-	-	-	-	-	-	-
Ко	-	+	-	-	3.3	+	20.0	6.7	-	-	-	+	3.3	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	14.9	6.4	-	-	-	-	-	-	-
Норма	0.6	0.1	0.6	0.1	3.5	2.5	5.3	8.3	1.6	0.2	0.6	0.6	0.6	0.1	0.1
Во	-	-	-	1.6	-	2.1	0.3	-	-	4.6	4.6	+	-	-	-
В-І	-	-	-	2.1	+	1.6	-	-	-	-	3.4	-	+	-	-
В-ІІ	-	-	-	2.1	0.7	1.4	0.3	-	8.0	-	-	+	3.0	+	-
От	-	+	-	1.8	3.4	1.1	0.5	-	-	-	-	3.4	-	-	+
Пи	-	8.0	-	8.0	0.4	2.6	1.1	+	-	-	-	-	-	8.0	8.0
Ви	8.0	+	8.0	-	+	1.3	1.4	+	-	-	-	-	-	-	-
Ко	-	+	-	-	1.3	+	2.4	4.0	-	-	-	+	5.0	-	-
Ча	-	-	-	-	-	-	1.8	4.0	-	-	-	-	-	-	-
Показник															

Продовження табл. 2

Мотильник	Типи															
	33.XV	34.XIII	34.XIV	34.XVI	37.XIII	37.XV	37.XVI	38.XIII	38.XIV	38.XV	38.XVI	39.XIX	42.XIII	42.XIV	42.XV	
Во	-	1	1	1	2	7	-	5	-	3	-	-	-	-	-	
В-I	-	4	1	1	3	3	-	4	1	3	-	-	-	2	3	
В-II	-	2	-	-	4	-	-	6	1	3	-	2	-	3	4	
От	2	-	2	2	1	1	2	2	8	4	5	-	4	2	1	
Пи	-	-	1	-	-	-	4	2	3	1	8	-	-	1	-	
Ви	-	-	-	-	-	-	1	-	2	1	2	-	-	1	-	
Ко	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	
Ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Во	-	+	2.9	+	10.2	-	7.3	-	4.4	-	-	-	-	-	-	
В-I	-	4.3	+	+	3.2	3.2	-	4.3	+	3.2	-	-	-	2.1	3.2	
В-II	-	1.8	-	-	3.6	-	-	5.5	+	2.8	-	1.8	-	2.8	-	
От	2.1	-	2.1	2.1	+	+	2.1	2.1	8.5	4.3	5.3	-	4.3	2.1	+	
Пи	-	-	+	-	-	-	2.6	1.3	2.0	+	5.2	-	-	+	-	
Ви	-	-	-	-	-	-	+	-	4.8	+	4.8	-	-	+	-	
Ко	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.3	-	-	-	-	
Ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Норма	0.2	0.7	0.2	0.2	1.2	1.6	0.6	2.5	1.9	1.8	2.3	0.2	0.5	0.9	0.4	
Во	-	-	+	+	2.4	6.3	-	2.9	-	2.4	-	-	-	-	-	
В-I	-	6.0	+	+	2.6	1.7	-	1.7	+	1.7	-	-	-	2.4	8.0	
В-II	-	2.0	-	-	3.0	-	-	2.2	+	1.5	-	8.0	-	3.1	-	
От	8.0	-	8.0	8.0	+	+	3.5	0.8	4.4	+	2.3	-	8.0	2.5	+	
Пи	-	-	+	-	-	-	4.5	0.5	1.0	+	2.3	-	-	+	-	
Ви	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	2.0	-	-	+	-	
Ко	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.4	-	-	-	-	
Ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

П о к а з н и к

Примітка: Во — Вороніне, В-I — Велемичі-I, В-II — Велемичі-II, От — Отвержці, Пи — Пірогов, Ви — Вишеньки, Ко — Корзуватє, Ча — Чаллий.

Таблиця 3. Тенденція розподілу груп мископодібного посуду в зарубинецьких могильниках.

Показник	Мо- гиль- ник	Групи за типами			Всього груп	Кількість екз. в групах			Всього екз.
		1	2	3		1	2	3	
Кількість, екз.	Во	1	4	23	28	3	11	23	37
	В-І	4	9	20	33	8	27	20	55
	В-ІІ	1	9	32	42	2	33	32	67
	От	5	8	30	43	11	28	30	69
	Пи	2	8	30	40	6	43	30	79
	Ви	1	1	15	17	2	2	15	19
	Ко	1	2	19	22	2	4	19	25
Ча	15	12	31	58	55	59	38	152	
Частота, %	Во	3.6	14.2	82.2	100	8.1	29.7	62.2	100
	В-І	12.1	27.2	60.7	100	14.6	49.0	36.4	100
	В-ІІ	2.4	21.4	76.2	100	3.0	49.2	47.8	100
	От	11.6	18.6	69.8	100	15.9	40.5	43.6	100
	Пи	5.0	20.0	75.0	100	7.6	54.4	38.0	100
	Ви	5.9	5.9	88.2	100	10.5	10.5	79.0	100
	Ко	4.6	9.0	86.4	100	8.0	16.0	76.0	100
Ча	25.9	20.6	53.5	100	36.1	38.8	25.1	100	
Норма		8.8	17.1	74.0		12.9	36.0	51.0	
Тенденція	Во	0.4	0.8	1.1		0.6	0.8	1.2	
	В-І	1.3	1.6	0.8		1.1	1.3	0.7	
	В-ІІ	0.2	1.2	1.0		0.2	1.3	0.9	
	От	1.3	1.0	0.9		1.2	1.1	0.8	
	Пи	0.5	1.1	1.0		0.6	1.5	0.7	
	Ви	0.6	0.3	1.2		0.8	0.3	1.5	
	Ко	0.5	0.5	1.1		0.6	0.4	1.5	
Ча	2.9	1.2	0.7		2.8	1.0	0.5		

Таблиця 4. Тенденція розподілу груп горщикоподібного посуду в зарубинецьких могильниках.

Показник	Мо- гиль- ник	Групи за типами			Всього груп	Кількість екз. в групах			Всього екз.
		1	2	3		1	2	3	
Кількість, екз.	Во	1	13	18	32	2	46	21	69
	В-І	2	16	29	47	5	60	29	94
	В-ІІ	3	18	37	58	6	64	40	110
	От	4	13	26	43	10	53	30	93
	Пи	7	17	25	49	21	100	32	153
	Ви	2	5	24	31	4	14	24	42
	Ко	2	14	13	29	4	33	22	60
Ча	4	7	13	24	8	28	13	49	
Частота, %	Во	3.1	40.6	56.3	100	2.9	66.6	30.5	100
	В-І	4.3	34.0	61.7	100	5.3	63.8	30.9	100
	В-ІІ	5.2	31.0	63.8	100	5.5	58.1	36.4	100
	От	9.3	30.2	60.5	100	10.8	56.9	32.3	100
	Пи	14.3	34.6	51.1	100	13.8	65.3	20.9	100
	Ви	6.5	16.1	77.5	100	9.5	33.3	57.2	100
	Ко	6.9	48.2	44.9	100	6.7	55.0	36.3	100
Ча	16.7	29.1	55.2	100	16.3	56.2	26.5	100	
Норма		8.2	32.9	58.7		8.9	57.3	33.8	
Тенденція	Во	0.3	1.2	0.9		0.3	1.1	0.9	
	В-І	0.5	1.0	1.0		0.6	1.1	0.9	
	В-ІІ	0.6	0.9	1.1		0.6	1.0	1.1	
	От	1.1	0.9	1.0		1.2	1.0	0.9	
	Пи	1.7	1.0	0.8		1.5	1.1	0.6	
	Ви	0.8	0.5	1.3		1.0	0.6	1.7	
	Ко	0.8	1.4	0.7		0.7	0.9	1.1	
Ча	2.0	0.9	0.9		1.9	1.0	0.8		

про низький рівень виробництва цього посуду, певно, не достатній для задоволення внутрішніх потреб общини. Нормальну тенденцію кераміки цих груп можна інтерпретувати як нормальний, середній рівень виробництва цього посуду, що задовольняв потреби общини. Висока ж тенденція, навпаки, свідчить про надмірне виробництво, можливо, зайве для внутрішніх потреб. При цьому перевага віддається високій тенденції насамперед не набору типів, а кількісному наповненню цього набору. Як правило, у вибірках тенденції набору типів у групах збігаються з тенденцією кількості посуду. Але трапляються винятки: наприклад, у Пирогові при нормальній тенденції набору типів мископодібних 3 групи тенденція кількості посудин у цій групі низька, а у Корчуватому нормальній тенденції набору типів горщикоподібних посудин 1 групи відповідає низька тенденція кількості посуду.

Згідно з такою інтерпретацією значення тенденції розподілу груп типів і їх кількісного складу у вибірках, виходить, що Вороніне, Велемичі-II і Корчувате було общинами з низьким рівнем виробництва посуду 1 групи обох категорій. Низька тенденція виробництва горщикоподібного посуду також у Велемичах-I, а у Пирогові та Вишеньках мископодібного 1 групи. Навпаки, у Чапліні та Отвержичах — висока тенденція за набором типів і їх насиченістю посудом 1 групи обох категорій. За виробництвом горщиків 1 групи виділяється у нестандартні общини Пирогів, у якого тенденція за набором типів горщикоподібного посуду дорівнює 1,7, а за кількістю в них посуду — 1,5. Виробниками середньої потужності посуду 1 категорії виступають лише Вишеньки за горщикоподібним посудом, та Велемичі-I за мископодібним посудом.

2 група, до якої входять типи посудин, які виготовлялись одночасно в кількох общинах, становить значну частину посуду кожної вибірки. Невелика кількість цієї групи мископодібного посуду зафіксована лише в Вишеньках (10,5%) та Корчуватому (16,0%). Характерною рисою виробництва посуду 2 групи є те, що по виготовленню горщиків майже всі пункти виступають середніми за потужністю, тільки Вишеньки — слабкими. А за виробництвом мисок общини дуже диференційовані: Велемичі-I, Велемичі-II та Пирогів є потужними, Отвержичі та Чаплін — середніми, Вороніне, Вишеньки та Корчувате — слабкими.

Таким чином, бачимо, що зарубинські общини були нерівнозначними за рівнем виробництва кераміки: деякі з них виділяються масштабами як досить великі центри виготовлення посуду, інші, навпаки, як слабкі. Частина займає середнє місце за рівнем виробництва посуду. Це підтверджує висунуту тезу про можливість обміну керамікою в зарубинському суспільстві, про виготовлення її на замовлення або навіть на ринок, незважаючи на те, що в кожній общині було налагоджене й власне виробництво. Тобто, крім посуду, виготовленого на місці, община повинна була мати довізний, до якого можна віднести якусь частину кераміки 3 групи, тобто посуд тих типів, які мають знижену тенденцію розподілу у вибірці, а також поодинокі типи. Оскільки у зв'язку з неповнотою вибірки та через часткову збереженість та дослідженість пам'яток неможливо встановити, яка саме частина посуду 3 групи могла бути довізною й надійшла шляхом обміну, а яка могла складати посуд 1 та 2 груп, умовно припустимо, що весь посуд 3 групи можна розглядати як довізний, що потрапив до общини внаслідок обміну.

У керамічному комплексі кожного могильника кількість посуду 3 групи коливається серед мископодібних від 25% (Чаплін) до 79% (Вишеньки) і серед горщикоподібних від 23% (Чаплін) до 57% (Вишеньки) (табл. 3, 4). За тенденцією розподілу імпортного посуду у вибірках общини також можна поділити на три групи (з нормальною, високою та низькою тенденцією). Найзначнішими імпортерами виступають Вишеньки за кількістю посуду обох категорій, а Корчувате та Вороніне лише за кількістю мисок. Навпаки, найслабкішими споживачами посуду, отриманого ззовні, були Чаплін за мисками (за набором їх типів та кількістю в них посуду); Пирогів — за кількістю посуду обох категорій і Велемичі-I та Отвержичі — за кількістю мисок. Всі інші — Вороніне, Велемичі-I та II, Отвержичі, Корчувате і Чаплін за горщиками є середніми, з нормальною тенденцією ввозу посуду (табл. 3, 4).

Простежити кількісний розподіл і пункти, з яких вивозився цей посуд, можна, розрахувавши тенденцію посуду, що вивозився з окремих общин. До посуду, що вивозився з одного пункту в інший, буде належати той, типи якого для першого є місцевими за виробництвом, тобто 1 та 2 груп, а в іншому пункті ці типи складають 3 групу, тобто репрезентовані поодинокими екземплярами або мають низьку тенденцію розподілу. Так, для Вороніного тип мисок 22.ІІ місцевий, оскільки його тенденція дорівнює 8,0 (1 група), а в Отвержичах є лише одна миска цього типу (в інших пунктах подібних мисок немає). Тому, ймовірно, що в Отвержичі ця миска потрапила шляхом обміну з Вороніним. Таким чином, мископодібні посудини типу 22.ІІ для Вороніного є експортом, а для Отвержичів — імпортом. Всі общини мали високу тенденцію за мисками, що імпортувалися з Велемичів-І та Чаплина (табл. 5). У Вороніному високу тенденцію мають, крім того, мископодібні, що були імпортовані з Велемичів-ІІ, в Отвержичах — з Велемичів-ІІ та Пирогова, в Пирогові — з Отвержичів, в Вишеньках — з Пирогова, в Корчуватому — з Пирогова та Велемичів-ІІ. У свою чергу, в Чаплині високою тенденцією відзначено миски, імпортовані з Велемичів-ІІ і Пирогова, у Велемичах-І — з Отвержичів та Чаплина. Імпорт мископодібного посуду, для якого є характерною низька тенденція, в більшості общин пов'язаний з надходженнями з Вишеньок, Корчуватого і якоюсь мірою з Вороніного. Середній рівень імпорту мисок відзначено лише для Вороніного з Отвержичів і Пирогова, для Корчуватого з Отвержичів, для Чаплина з Вороніного та Отвержичів.

Таблиця 5. Тенденція імпорту мископодібного посуду в зарубинецьких общинах (за матеріалами могильників)

Показник	Общини — експортери	Общини — імпортери							
		Во	В-І	В-ІІ	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	2	4	1	2	-	2	5
	В-І	8	-	6	4	4	2	5	8
	В-ІІ	8	2	-	3	2	1	5	7
	От	4	6	6	-	5	1	4	5
	Пи	4	2	5	3	-	2	7	10
	Ви	-	-	1	-	1	-	1	1
	Ко	1	-	1	1	-	1	-	-
	Ча	8	5	7	4	6	2	5	-
Всього імпорту*		23	20	32	30	30	15	19	38
Частота, %	Во	-	10.0	12.5	+	6.7	-	10.5	13.1
	В-І	34.8	-	18.7	13.3	13.3	13.4	26.3	21.1
	В-ІІ	34.8	10.0	-	10.0	6.7	+	26.3	18.4
	От	17.4	30.0	18.7	-	16.7	+	21.1	13.1
	Пи	17.4	10.0	15.6	10.0	-	13.4	36.8	26.3
	Ви	-	-	+	-	+	-	+	+
	Ко	+	-	+	+	-	+	-	-
	Ча	34.8	25.0	21.8	13.3	20.0	13.4	26.3	-
Весь імпорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		19.8	12.1	12.4	6.6	9.0	5.7	21.2	13.1
Тенденція	Во	-	0.8	1.0	+	0.7	-	0.5	1.0
	В-І	1.7	-	1.5	2.0	1.5	2.3	1.2	1.5
	В-ІІ	1.7	0.8	-	1.5	0.7	+	1.2	1.4
	От	0.9	2.5	1.5	-	1.8	+	1.0	1.0
	Пи	0.9	0.8	1.2	1.5	-	2.3	1.7	2.0
	Ви	-	-	+	-	+	-	+	+
	Ко	+	-	+	+	-	+	-	-
	Ча	1.7	2.0	1.7	2.0	2.2	2.3	1.2	-

* Всього імпорту — це не сума імпорту з репрезентативних общин, а наявний імпорт у кожній з общин.

Аналіз імпорту горщикоподібного посуду вказує на дещо інший напрямок зв'язків. Найзначніші партії цього посуду в усіх громадах з Пирогова та Корчуватого, лише в Пирогові — з усіх поліських громад та в Корчуватому — з Велемиців-І та ІІ і Пирогова. Крім того, висока тенденція позначає імпорт мисок у Велемичах-І з Отвержичів, Чаплині — з Велемиців-ІІ. Взагалі імпорт горщикоподібного посуду в розглянутих громадах має більш рівномірний характер, ніж мископодібного. Майже всі громади мають низький, середній та високий рівень імпорту з 2—3 пунктами, за винятком Пирогова, який з жодною громадою за імпортом горщиків не має середнього рівня зв'язку. Деякі громади не мали між собою взагалі зв'язків по імпорту горщикоподібного посуду: Велемичі-І та ІІ з Вороніним, Чаплин з Вишеньками (табл. 6).

Таблиця 6. Тенденція імпорту горщикоподібного посуду в зарубинецьких громадах (за матеріалами могильників)

Показник	Громади — експортери	Громади — імпортери							
		Во	В-І	В-ІІ	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	-	-	5	11	1	2	2
	В-І	1	-	1	8	12	2	4	3
	В-ІІ	3	2	-	7	12	4	4	4
	От	2	4	3	-	11	4	3	2
	Пи	4	4	9	13	-	8	4	6
	Ви	2	1	4	4	4	-	1	-
	Ко	7	3	7	9	1	6	-	6
	Ча	3	1	3	5	3	4	2	-
Всього імпорту*		21	29	40	30	32	24	22	13
Частота, %	Во	-	-	-	16.7	34.4	+	9.1	15.3
	В-І	+	-	+	26.7	37.5	8.3	18.2	23.0
	В-ІІ	14.3	6.9	-	23.3	37.5	16.7	18.2	30.7
	От	9.5	13.8	7.5	-	34.4	16.7	13.6	15.3
	Пи	19.0	13.8	22.5	43.3	-	33.3	18.2	46.1
	Ви	9.5	+	10.0	13.3	12.5	-	+	+
	Ко	33.3	10.4	17.5	30.0	+	25.0	-	46.1
	Ча	11.3	+	7.5	16.7	9.4	16.7	9.1	-
Весь імпорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		13.8	6.4	9.3	24.2	23.7	16.6	12.3	25.2
Тенденція	Во	-	-	-	0.6	1.4	+	0.7	0.6
	В-І	+	-	+	1.1	1.6	0.5	1.4	0.9
	В-ІІ	1.0	1.1	-	0.9	1.6	1.0	1.4	1.2
	От	0.6	2.1	0.8	-	1.4	1.0	1.1	0.6
	Пи	1.3	2.1	2.4	1.8	-	2.0	1.4	1.8
	Ви	0.6	+	1.0	0.5	0.5	-	+	-
	Ко	2.4	1.6	1.9	1.2	+	1.5	-	1.8
	Ча	0.9	+	0.8	0.7	0.4	1.0	0.7	-

Обмінні зв'язки завжди двосторонні. Кожна громада не лише довозила, а й вивозила продукцію гончарства і, можливо, не тільки свою, але й отриману ззовні і могла бути посередником при обміні. Отже продукція, яка для громади, що її отримує ззовні, є імпортом, а для громади, з якої ця продукція надходить, вона є експортом. Аналіз імпорту громади показує значення для неї продукції тієї громади, де вона вироблялася, і таким чином силу зв'язків з нею. Аналіз експорту громади вказує на значення для неї продукції, яка йшла не на внутрішні потреби, і силу зв'язків з тією громадою, куди відправлялася продукція. Але якщо для однієї громади по імпорту зв'язки з другою відзначаються як слабкі, то для останньої зовсім не обов'язково, щоб зв'язки з першою по експорту були також слабкими. Імпорт і експорт можна простежити та вичленити тільки в репрезентативних вибірках. Але в продукції, що довозилася, тобто в імпорті, завжди буде мати місце матеріал з

пам'яток, що мають малі за обсягом вибірки (не репрезентативні), оскільки ці пам'ятки не достатньо обстежені чи зруйновані часом, а общини, що їх свго часу залишили, також мали імпоротно-експортні стосунки з іншими пунктами.

Із загальної вибірки зарубинецького посуду, використаної в роботі, 40 типів мископодібного посуду в кількості 132 екз. і 50 типів горщикоподібного в кількості 214 екз. можна віднести до продукції, що вивозилась з восьми зарубинецьких пунктів. З Вороніного до інших зарубинецьких пунктів могли бути вивезені 23 мископодібних посудини 5 типів і 52 горщикоподібних 12 типів; з Велемичів-I — відповідно 50 — 12 і 67 — 15; з Велемичів-II — 43 — 10 і 77 — 17; з Отвержичів — 44 — 12 і 78 — 16; з Пирогова — 48 — 10 і 105 — 20; з Вишеньок — 4 — 2 і 38 — 7; з Корчуватого — 9 — 3 і 90 — 16; з Чаплина — 61 — 21 і 48 — 8 (табл. 7, 8). Виходячи з загальної кількості експортних типів та їх насиченості, общинами, для яких експорт мисок до трьох інших пунктів мав велике значення, були Велемичі-II, звідки відправлялась велика частина продукції до Вороніного, Корчуватого і Чаплина; здебільшого високий рівень експортних зв'язків общини підтримували лише з двома пунктами (наприклад, Вороніне, Отвержичі), або навіть з одним (Пирогів, Чаплин) (табл. 7). Більш жвавий експортний зв'язок між общинами був на середньому рівні. Отвержичі його підтримували з чотирма пунктами; Вороніне та Чаплин з трьома, Пирогів з двома, Велемичі-I та II з одним. Проте експорт між рядом общин можна характеризувати як низький за тенденцією:

Таблиця 7. Тенденція експорту мископодібного посуду в зарубинецьких общинах (за матеріалами могильників)

Показник	Общини — експортери	Общини — імпортери							
		Во	В-I	В-II	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	8	8	4	4	-	1	8
	В-I	2	-	2	6	2	-	-	5
	В-II	4	6	-	6	5	1	1	7
	От	1	4	3	-	3	-	1	4
	Пи	2	4	2	5	-	1	-	6
	Ви	-	2	1	1	2	-	1	2
	Ко	2	5	5	4	7	1	-	5
	Ча	5	8	7	5	10	1	-	-
Весь експорт*		23	50	43	44	48	4	9	61
Частота, %	Во	-	16.0	18.6	9.1	8.3	-	+	13.1
	В-I	8.7	-	4.7	13.6	4.2	-	-	8.2
	В-II	17.4	12.0	-	13.6	10.4	+	+	11.5
	От	+	8.0	7.0	-	6.3	-	+	6.6
	Пи	8.7	8.0	4.7	11.4	-	+	-	9.8
	Ви	-	4.0	+	+	4.2	-	+	3.3
	Ко	8.7	10.0	11.6	9.1	14.6	+	-	8.2
	Ча	21.7	16.0	16.3	11.4	20.8	+	-	-
Весь експорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		9.3	10.5	9.0	9.7	9.8	-	-	8.6
Тенденція	Во	-	1.5	2.0	0.9	0.8	-	+	1.5
	В-I	0.9	-	0.5	1.4	0.4	-	-	0.9
	В-II	1.9	1.2	-	1.4	1.0	+	+	0.9
	От	+	0.7	0.8	-	0.6	-	+	0.5
	Пи	0.9	0.7	0.5	1.1	-	+	-	0.5
	Ви	-	0.4	+	+	0.4	-	+	0.3
	Ко	0.9	1.0	1.3	0.9	1.4	+	-	0.9
	Ча	2.3	1.5	1.8	1.1	2.0	+	-	-

* Весь експорт — кількість підрахована від загальної зарубинецької вибірки.

Таблиця 8. Тенденція експорту горщикоподібного посуду в зарубинецьких общинах (за матеріалами могильників)

Показник	Общини — експортери	Общини — імпортери							
		Во	В-І	В-ІІ	От	Пи	Ви	Ко	Ча
Кількість, екз.	Во	-	1	3	2	4	2	7	3
	В-І	-	-	2	4	4	1	3	1
	В-ІІ	-	1	-	3	9	4	7	3
	От	5	8	7	-	13	4	9	5
	Пи	11	12	12	11	-	4	1	3
	Ви	1	2	4	4	8	-	6	4
	Ко	2	4	4	3	4	1	-	2
	Ча	2	3	4	2	6	-	6	-
Всього експорту*		52	67	77	78	105	38	90	48
Частота, %	Во	-	+	3.9	2.6	3.8	5.3	7.8	6.3
	В-І	-	-	2.6	5.1	3.8	+	3.3	+
	В-ІІ	-	+	-	3.9	8.6	10.5	7.8	6.3
	От	9.6	11.9	9.1	-	12.4	10.5	10.0	10.4
	Пи	21.2	17.9	15.6	14.1	-	10.5	+	6.3
	Ви	+	3.0	5.2	5.1	7.6	-	6.7	8.3
	Ко	3.9	6.0	5.2	3.9	3.8	+	-	4.2
	Ча	3.9	4.5	5.2	2.6	5.7	-	6.7	-
Весь експорт, %		100	100	100	100	100	100	100	100
Норма		5.5	6.1	6.6	5.3	6.5	5.2	6.1	5.9
Тенденція	Во	-	+	0.6	0.5	0.6	1.0	1.3	1.0
	В-І	-	-	0.4	1.0	0.6	+	0.5	++
	В-ІІ	-	+	-	0.7	1.3	2.0	1.3	1.0
	От	1.7	1.9	1.3	-	1.9	2.0	1.7	1.8
	Пи	3.8	2.7	2.3	2.6	-	2.0	+	1.0
	Ви	0.3	0.4	0.8	1.0	1.1	-	1.1	1.4
	Ко	0.7	1.0	0.8	0.7	0.6	+	-	0.7
	Ча	0.7	0.7	0.8	0.5	0.8	-	1.1	-

* Весь експорт — кількість підрахована від загальної зарубинецької вибірки.

у Вишеньок та Корчуватого з чотирма пунктами; у Велемичів-І і Чаплина з трьома, у Отвержичів і Вороніного з одним. Крім того, Вороніне зовсім не мало експортних стосунків за мископодібними з Вишеньками; Вишеньки з Вороніним та Велемичами-І, Корчувате з Велемичами та з Чаплиним. Треба відзначити, що Вишеньки та Корчувате не мали ані високих, ані нормальних експортних відносин за мисками з жодною з репрезентованих общин. За експортом горщиків картина має інший вигляд. За тенденцією найсильніші експортні стосунки з трьома пунктами мали Вишеньки (з Велемичами-ІІ, Отвержичами, Пироговим) та Корчувате (з Вороніним, Велемичами-ІІ та Отвержичами), а всі інші тільки з двома, за винятком Отвержичів, значний експорт горщиків звідси йшов лише до Пирогова. Проте поліські общини, на відміну від подніпровських, були пов'язані слабкими експортними зв'язками з більшою кількістю пунктів (Вороніне з трьома, Отвержичі та Велемичі-І з чотирма і тільки Велемичі-ІІ з п'ятьма), а кожний подніпровський з двома, за винятком Пирогова, який мав слабкі експортні стосунки з чотирма пунктами. Але деякі общини мали між собою і нормальні, тобто середні експортні зв'язки щодо горщикоподібного посуду (табл. 8).

За нашими матеріалами, експорт гончарських виробів міг здійснюватися до 15 пунктів Прип'ятського Полісся, 31 — Середнього Подніпров'я, 2 — на Південному Бугі, 4 — на Десні. Дослідити тенденцію напрямку експорту по регіонах, у зв'язку з цим, можна тільки за матеріалами Полісся та Середнього Подніпров'я. Обчислення тенденції експорту посуду по цих регіонах з восьми проаналізованих пунктів показує, що за кількістю посуду (в %) по-

ліські общини поширюють в своєму регіоні (тобто в межах племені) дещо більше мископодібних, ніж в середньодніпровському (міжплеменний обмін) (табл. 9). Але горщикоподібного посуду, навпаки, з поліських общин до середньодніпровських надходило більше, ніж до самих поліських. Винятком є лише община Велемичі-ІІ, з якої посуд обох категорій до середньодніпровських пунктів надходив інтенсивніше, ніж до поліських. Середньодніпровські общини надсилали до поліських пунктів менше горщикоподібних, ніж поширювали їх у межах свого регіону; а мископодібного посуду майже порівну на обох цих територіях. Щоправда, про миски можна судити практично тільки за матеріалами Пирогова, оскільки експорт мисок з Вишеньок і Корчуватого незначний, а тому він не брався до уваги при підрахунку тенденції. Чаплинська община експортувала майже однаково миски до обох регіонів, але горщикоподібних дещо більше до Середнього Подніпров'я, ніж до Полісся.

Таблиця 9. Тенденція розподілу експорту посуду з зарубинецьких общин у поліський та середньодніпровський регіони зарубинецької культури.

Показник	Общини-експортери	Мископодібний посуд			Горщикоподібний посуд		
		Всього експорту	Регіони-імпортери		Всього експорту	Регіони-імпортери	
			Пол	СД		Пол	СД
Кількість, екз.	Во	23	9	7	52	16	28
	В-І	50	22	19	67	20	39
	В-ІІ	43	14	19	77	24	43
	От	44	19	17	78	21	48
	Пи	48	18	17	105	36	56
	Ви	4	1	2	38	15	21
	Ко	9	3	5	90	34	43
	Ча	61	28	29	48	17	25
Частота, %	Во	100	39.1	30.4	100	30.8	53.9
	В-І	100	44.0	38.0	100	29.9	58.2
	В-ІІ	100	32.6	44.2	100	31.2	55.8
	От	100	43.2	38.6	100	26.9	61.5
	Пи	100	37.5	35.4	100	34.3	53.3
	Ви	100	+	50.0	100	39.5	55.3
	Ко	100	33.3	55.6	100	37.8	47.8
	Ча	100	45.9	47.5	100	35.4	52.1
Норма розподілу		38.4			43.9		
Тенденція розподілу	Во		1.0	0.8		0.7	1.2
	В-І		1.1	1.0		0.7	1.3
	В-ІІ		0.8	1.1		0.7	1.3
	От		1.1	1.0		0.6	1.4
	Пи		0.9	0.9		0.8	1.2
	Ви		+	1.3		0.9	1.3
	Ко		0.8	1.4		0.8	1.0
	Ча		1.2	1.2		0.8	1.2

Кількість же пунктів, де зафіксовано довізну кераміку (табл. 10), залежить і від ступеня археологічної обстеженості регіону. Якщо поліські общини, крім Велемичів-ІІ, більшою мірою постачали миски до общин свого регіону, то чаплинські миски здебільшого було зафіксовано в матеріалах понад половини поліських пунктів і тільки в одній третині середньодніпровських. Високу тенденцію експорту мисок до обох регіонів відзначено з Чаплина та до Середнього Подніпров'я з Велемичів-ІІ. Експорт горщикоподібного посуду з окремих общин до регіонів також був нерівномірним. Отвержичі, Пирогів та Кор-

чувате експортували свої горщики в більш як половину поліських і середньодніпровських пунктів. Експорт горщиків з Вороніного і Вишеньок був низьким за кількістю пунктів до Середнього Подніпров'я і Полісся. Інші общини, які представлено репрезентативними вибірками, за кількістю пунктів, куди вони могли б експортувати свою горщикоподібну продукцію, залишаються в межах норми для обох регіонів.

Таблиця 10. Характеристика експорту посуду з зарубинецьких общин до поліського та середньодніпровського регіонів зарубинецької культури за кількістю пунктів.

Показник	Общини-експортери	Мископодібний посуд		Горщикоподібний посуд	
		Регіони-імпортери		Регіони-імпортери	
		Пол	СД	Пол	СД
Всього пунктів		15	31	15	31
Кількість, екз.	Во	5	5	6	12
	В-І	7	8	7	18
	В-ІІ	4	10	7	15
	От	6	7	9	16
	Пи	7	6	8	20
	Ви	1	2	6	12
	Ко	3	5	8	18
	Ча	8	11	7	14
Частота, %	Во	33.3	16.1	40.0	38.7
	В-І	46.7	25.8	46.7	58.1
	В-ІІ	26.7	32.3	46.7	48.4
	От	40.0	22.6	60.0	51.6
	Пи	46.7	19.4	53.3	64.5
	Ви	+	6.6	40.0	38.7
	Ко	20.6	16.1	53.3	58.1
	Ча	53.3	35.5	48.3	45.2
Норма розподілу		33.4	21.7	48.5	50.4
Тенденція розподілу	Во	1.0	0.7	0.8	0.7
	В-І	1.4	1.2	0.9	1.1
	В-ІІ	0.8	1.5	0.9	0.9
	От	1.2	1.0	1.2	1.0
	Пи	1.4	0.9	1.1	1.3
	Ви	+	0.3	0.8	0.7
	Ко	0.6	0.7	1.1	1.1
	Ча	1.6	1.6	0.9	0.9

З наведеного аналізу можна зробити такі висновки:

1. Зарубинецьке гончарство перебувало на тій стадії розвитку, коли в процесі спеціалізації виробництва відокремлювались не лише окремі майстри-гончарі, але й проходив процес диференціації общин за рівнем гончарного виробництва. Серед зарубинецьких общин, відомих за репрезентативними вибірками, вдалося встановити общини з різним рівнем виробництва глиняного посуду — низьким, середнім і високим.

Високий рівень виробництва відзначено лише у Отвержиців і Чаплина (мисок і горщиків 1 групи), у Пирогова (мисок 2 групи та горщиків 1 групи), та Велемиців-І і ІІ (мисок 2 групи). Найчастіше общини мали середній або низький рівень виробництва. При цьому не відзначено общин тільки з низьким або середнім рівнем. Але велика кількість общин має низький рівень виробництва посуду 1 групи і середній — горщиків 2 групи.

2. Спеціалізація гончарного виробництва сприяла розвитку обмінних зв'язків, якими були охоплені, мабуть, всі общини. Це спонукало до економічної і етнічної консолідації різних регіонів зарубинецької культури.

За кількістю екземплярів майже кожна община експортувала більше горщикоподібного посуду, ніж мископодібного. Виняток становить лише Чаплин, де основну частину експорту склали миски. Але майже в кожній общині експорт обох категорій посуду дещо перевищував імпорт. Лише у Вишеньках і Корчуватому імпорт мисок перевищував їхній експорт. Все це може свідчити про те, що обмінні зв'язки в зарубинецькому суспільстві могли перебувати на рівні виконання робіт на замовлення, а, можливо, і на ринок.

3. Наявність серед зарубинських общин таких, які об'єднували в собі функції великих виробничих пунктів і експортерів своєї продукції, коли вивіз значно перевищував ввіз, дозволяє вбачати в цих общинах більш значні виробничо-обмінні центри, що виділялися на тлі пересічних зарубинецьких общин, можливо, і в адміністративно-організаційному плані, наприклад, як племінні центри. Щодо Пирогова і Чаплина, то цьому не суперечить і характер їх поселень у вигляді городищ.

4. Проведений аналіз вказує на широкі зв'язки зарубинських общин з іншими ще невідомими нам, тобто не вивченими археологічно, зарубинецькими пунктами (на це вказує велика кількість довізної кераміки тих поодиноких типів, які не зафіксовано на широко досліджених пам'ятках).

5. Виходячи з рівня керамічного виробництва, характеру імпортно-експортних зв'язків зарубинецьких общин, племена зарубинецької культури повністю відповідали суспільству кінцевої фази розвитку первісно-суспільних відносин, в якому процес другого великого розподілу праці простежувався в тому числі і на рівні керамічного виробництва.

Примітки

¹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 160, 161; Колчин Б. А., Сайко Э. В. Особенности развития и организации производства // Становление производства в эпоху неолита и бронзы.— М., 1981.— С. 1—124; История первобытного общества. Эпоха классовобразования.— М., 1988.— С. 91—93.

² История первобытного...— С. 97, 98.

³ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— 1961.— Вып. Д1—29.— С. 26, 28—44, 55—60; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержици // МИА.— 1969.— № 60.— С. 131—168; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи-II // АСГЭ.— 1972.— Вып. 14.— С. 53—111; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержици и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ.— 1976.— Вып. 17.— С. 35—66.

⁴ Кубишев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 25—38; Кубишев А. И. Деякі підсумки дослідження Пироговського могильника // Дослідження з слов'янорусської археології.— К., 1976.— С. 23—41; Кубишев А. И., Скиба Л. Е. Пироговський могильник // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 83—95; Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 61—93.

⁵ Кухаренко Ю. В. Чаплинский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 154—180; Польш Л. Д. Славянские древности Белоруссии.— Минск, 1973.— С. 60—207.

⁶ Рычков Н. А. Оценка представительности и характера распределения признаков погребальных памятников // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 171.— Табл. 1.

⁷ История первобытного...— С. 90, 91.

⁸ Генциг В. Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА.— 1973.— № 1.— С. 114—132.

⁹ Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.— К., 1985.— С. 32—37.

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЕ ПРОИЗВОДСТВО У ПЛЕМЕН ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ (по керамическим материалам)

Работа построена на основании проведенной ранее детальной типологии зарубинецкой посуды и расчете тенденции распределения типов и их группировок. Задача состояла в определении уровня керамического производства отдельных общин, выявлении обменных связей в зарубинецком обществе, определении их количественного и качественного уровня для отдельных общин и попытке дифференцирования исследуемых общин по их социально-экономическому статусу. Анализ показал, что зарубинецкое гончарство находилось на той стадии развития, когда в процессе специализации производства выделялись не только отдельные мастера-гончары, но и происходил процесс дифференциации общин по уровню гончарного производства. Среди общин, известных по репрезентативным выборкам глиняной посуды, удалось выделить общины с различным уровнем производства керамики: низким, средним и высоким. Специализация гончарного производства способствовала развитию обменных связей, которыми были охвачены, вероятно, все общины. Это способствовало экономической и этнической консолидации регионов зарубинецкой культуры. Выделяются общины, у которых вывоз керамики преобладал над ввозом. Это свидетельствует о том, что обменные связи могли выполнять поставки не только по заказу, но и на рынок. Наличие среди общин таких, которые сочетали функции крупного производственного центра и экспортера своей продукции, у которых вывоз значительно превышал ввоз, позволяет видеть в них пункты, выделяющиеся и в организационно-административном плане, например, в качестве племенных центров. Судя по уровню керамического производства, характеру обменных связей, племена зарубинецкой культуры вполне соответствовали обществу заключительной стадии развития первобытно-общинных отношений, в которой процесс второго крупного общественного разделения труда проявлялся и на уровне керамического производства.

S. P. Pachkova

SPECIAL PRODUCTION IN TRIBES OF THE ZARUBINETS CULTURE (by Pottery Findings)

The paper presents detailed topology of the Zarubinets pottery which was made previously and analysis of the tendency in distribution of pottery types and their groups. The aim was to determine the level of pottery production in certain communities, to find exchange relations in the Zarubinets society, to estimate their quantitative and qualitative level for certain communities and to make an attempt to differentiate the communities in question according to their social and economic status. The analysis carried out has shown that the Zarubinets pottery was at that developmental stage when in the course of specialization not only definite potters were distinguished for their craft, but also communities were differentiated according to the level of pottery production. Among the communities known from representative samples of pottery we have succeeded in identifying communities with different levels (low, middle and high) of pottery production. Specialization of pottery production contributed to development of exchange relations which embraced, probably, all communities. That favoured economic and ethnic consolidation of the region with the Zarubinets culture. Among them those communities are notable in which export of pottery exceeded its import. This fact proves that exchange relations could promote deliveries not only by an order, but also for a market. Those communities which combined functions of a large-scale production centre and an exporter of their own products with a significant predominance of export over the import were the organization and administrative (tribal) centres. The level of pottery production, exchange relations show that tribes of the Zarubinets culture absolutely corresponded to a society of the final stage of development of the primitive communal relations when the process of the second large social division of labour was observed also at the level of pottery production.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОДОЮ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

І. І. Заєць, Б. С. Жураковський

Проведені у 1970—1980 рр. Вінницьким педагогічним інститутом та Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм під керівництвом авторів археолого-палеографічні дослідження трипільських поселень у межах середніх течій Дністра та Південного Бугу були спрямовані на визначення демографічних, екологічних та економічних факторів розвитку трипільських племен, виявлення багатогранного зв'язку між людиною і природою.

Одним з аспектів досліджень була проблема водозабезпечення мешканців трипільських поселень середнього та початку пізнього етапів розвитку культури.

Освоєння території Середнього Подністров'я і Середнього Побужжя почалося ще на ранньому етапі, а на середньому вони були вже густо заселені. Однією з умов існування землеробського поселення була наявність поблизу достатньої кількості води, і тому вони розташувалися на берегах великих та малих річок. У таких умовах перебували поселення Завалесько, Трачона, Заячівка, Балки, Покутино Шаргородського району, Яришів I, II Могилів-Подільського та багато інших. В той же час виявлено ряд поселень, розташованих на значній (2—10 км) відстані від водоймищ із значними запасами води. Це Михайлівка Тульчинського району, Ястребів-I Могилів-Подільського, Саскова Шаргородського, Білківці-I, Жмеринка I, II, Будьки, Камалюки, Коростівці Жмеринського, Райки Ідлінецького, Слобідка Немирівського, Мізяківські Хутори Вінницького районів (рис. 1). Ці поселення містились по берегах невеликих струмків. Про сучасні запаси води в деяких з них дає уявлення наведена таблиця, складена на основі консультацій працівників Вінницького гідрометеобюро по визначенню витрат води:

Поселення	Вид водного джерела	Стан витрати води	Відстань до поселення, (м)	Витрати води за хвилину, (л)	Витрати води за добу, (л)	Запас води у водосховищі, (млн. л)	Відстань до річки, (км)
Жмеринка-I	струмок	несталий	20—70	2,7	3888	16,5	3
Жмеринка-II	струмок	несталий	70	3,5	5040	12,0	8
Будьки	струмок	стійкий	120	5,7	8208	15,0	5
Білінівці	джерело	стійкий	60—100	0,9	1296	3,5	2
Селеринівка (скіфське поселення)	струмок	несталий	50—100	10,0	14400	4,2	2

У сучасних умовах клімат Східного Поділля помірно континентальний. Найвищі температури спостерігаються в липні, найнижчі — в січні. Річна сума опадів становить 480—556 мм, зменшуючись з півночі на південь. Дефіцит вологи спостерігається на півдні регіону¹. Проте в окремі роки кількість опадів буває значно меншою за середню багаторічну. Падає рівень води в річках, зменшується витрата води джерелами, що призводить до посухи.

Під час розквіту трипільської культури, в період VII почалося хвилюподібне похолодання, яке супроводжувалось похваленням діяльності льодовиків у північній півкулі і поступово наближало клімат до сучасного². Таким чином, сухість краю була більшою, ніж зараз, тобто опадів випадало менше, що призвело до зменшення живлення ґрунтових вод, які виходили на денну поверхню джерельцями.

Для характеристики водопостачання поселень, віддалених від водних артерій, достатньо зупинитись на одному характерному прикладі — поселенні Жмеринка-I (рис. 2).

Поселення розташоване на плато та схилі з південно-західною експозицією. З півдня, заходу і частково півночі воно омивається невеликим струмком з нестабільною витратою води протягом року. Заміри в літні місяці показали, що сумарна витрата води потічком становить близько 4000 л води на добу. Цей показник несталий і помітно коливається залежно від погодних умов і пори

© І. І. ЗАЄЦЬ, Б. С. ЖУРАКОВСЬКИЙ, 1997

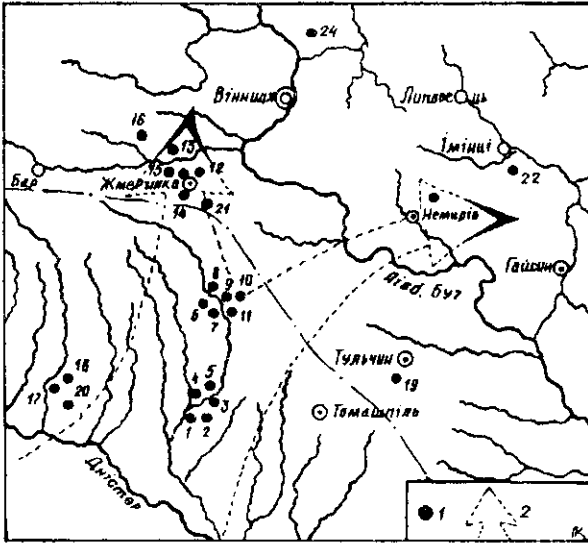

Рис. 1. Розміщення трипільських поселень. 1—5 — Покутино, 6 — Завалесько, 7 — Трачова, 8 — Заячівка, 9 — Балки, 10 — Саскова, 11 — Саскова-ІІ, 12 — Жмеринка-І, 13 — Біликівці, 14 — Жмеринка-ІІ, 15 — Коростівці, 16 — Камалюки, 17 — Яришів-І, 18 — Яришів-ІІ, 19 — Михайлівка, 20 — Ястребів-І, 21 — Будьки, 22 — Райки, 23 — Слобідки, 24 — Мізяківські Хутори.

довами. Порівняно обмежені відомості про поселення, тому що стаціонарні розкопки, які дають можливість виявити палеодемографічну обстановку на поселенні Жмеринка-І, не проводились. Методика підрахунку кількості мешканців трипільського поселення розроблена С. М. Бібіковим³ та підтверджена іншими вченими⁴. Головною умовою використання аналогії є приналежність суспільства до одного культурного типу з близьким рівнем розвитку і подібною екологічною ситуацією⁵. Жмеринка-І наближається до розглянутих поселень у межиріччі Південного Бугу і Дніпра, де число мешканців одного будинку вважається 6—7 чоловік. Таким чином, припустивши, що з загальної кількості виявлених будов житловими були 110, на поселенні проживало 660—770 чоловік.

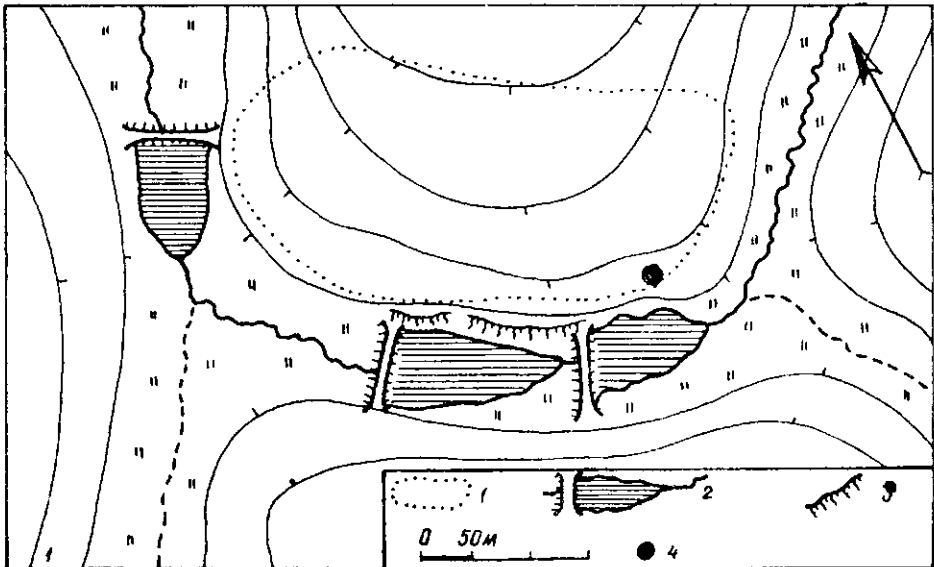

Рис. 2. Поселення Жмеринка-І.

року. Це підтверджено спостереженнями протягом 10 років у районі поселення. У 1982, 1986, 1990 рр. річище струмка пересихало і стік припинився.

У районі поселення ґрунтові води залягають на глибині 6—8 м і виходять на денну поверхню біля західного схилу на місці зсуву перезволожених суглинків (рис. 2). У зимові місяці на цих місцях утворюються льодові нарости, а струмок зовсім замерзає і висихає.

Виходячи з реконструкції кліматичних умов і гідрохарактеристики, можна припустити, що витрати води струмком у період існування трипільського поселення були мізерними і коливались в межах 3000—3500 л на добу. Відстань від поселення до найближчої річки Рів — 3 км.

Палеодемографічна оцінка поселення Жмеринка-І дає можливість визначити здатність струмка задовольнити біологічні та виробничі потреби у воді мешканців поселення. Детальнішими дослідженнями території поселення виявлено 115 місць з залишками глинобитних споруд та скупченням фрагментів кераміки. У наш час північний бік поселення перекритий новобу-

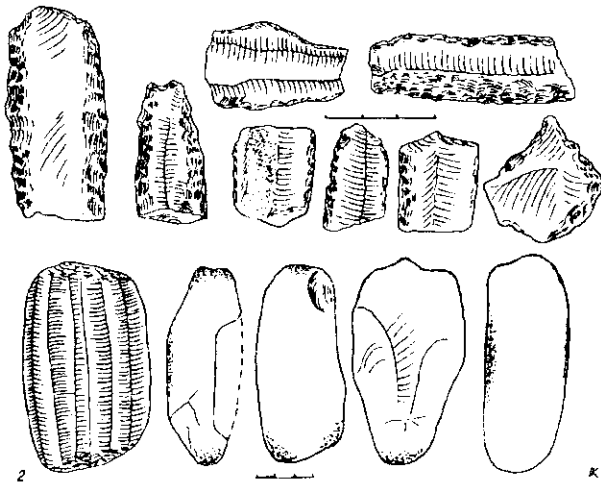

Рис. 3. Знаряддя майстерні по обробці каменю поселення Жмеринка-1.

17500 л. Загальні витрати води за добу на поселенні для жителів і худоби становили 21250 л, які в окремі пори року коливались у той чи інший бік.

Струмок, який протікав біля поселення, міг задовольнити потребу у воді лише на 9—10%. Дефіцит води понад 27 тис. л на добу тільки для біологічних потреб могли покрити запаси, створені в штучних водоймах-ставках, де накопичувалась вода весною, під час дощів влітку та за допомогою струмка. З цією метою біля поселення, в долині потічка, були збудовані греблі, які дали можливість створити водосховища. У трьох водосховищах навколо поселення концентрувалось понад 16,5 млн. л води, що давало можливість забезпечити населення в будь-яку пору року і особливо взимку.

Біля поселення Жмеринка знайдено давні греблі, що перегороджували долину струмка в найвужчих місцях і створювали необхідний запас води. Греблі були невисокі (1,5—2 м). На спорудження трьох гребель біля поселення використано 730—750 м³ землі. На будівельні роботи було витрачено близько 1000 трудоднів, виходячи з розрахунків, проведених у Шумері⁹. Тривалість спорудження водосховищ, в якому брало участь все доросле населення, була незначною (до 10 днів).

Доводячи, що водосховища є давніми, тобто належать до часів Трипілья, можна навести кілька спостережень. Перш за все спорудження водосховищ було первинним при заснуванні поселень. Тіло гребель стерильне і склад глинистих порід відповідав даній місцевості. Зараз ця місцевість насичена трипільською керамікою та обпаленою глиною. Якщо греблі споруджувались у пізніші часи, то в тіло дамби потрапила б земля з археологічним матеріалом.

Алювіальні відклади мають включення малих фрагментів кераміки, глиняної обмазки лише у верхніх шарах. Ці фрагменти знесені дощовими і талими водами з території поселення. На рівні давнього дна водосховища кераміки немає, лише знайдено фрагмент горщика ближче до берега, де розміщене поселення. (Тут закладено шурфи загальною площею 20 м²). Ймовірно, цю цей фрагмент з'явився внаслідок розламування посудини під час переносу води. Алювіальні відклади протилежного берега не мають включень трипільської кераміки, бо вони не могли скочуватись зі схилу.

На поселенні Жмеринка-1 розвідано місце знаходження майстерні по обробці каменю. Вона була поряд з першим водосховищем (рис. 2). Тут зібрано відшпори, нуклеуси, окремі виготовлені знаряддя праці, відбійники, абразиви (рис. 3). Аналогічна ситуація простежується в с. Покутино, де майстерня розташовувалась на березі р. Мурафи, неподалік води.

Загалом на вододільї та в межах Середнього Побужжя (рис. 1) зареєстровано понад 30 поселень трипільської та інших культур, розміщених на значній відстані від великих водоймищ. В усіх випадках неподалік поселень виявлено залишки давніх гребель (рис. 4).

При визначенні водозабезпеченості території, на якій розташоване поселення, ми виходимо з палеокліматичних умов і проведення аналогій щодо водного балансу джерел, річок, струмків на сучасному етапі. Це потребує певних коректив, але розбіжність у точності даних аж ніяк не впливає на суть питання. Волододбезпечення відіграло значну роль у стабільності і розвитку поселення, його економічній спрямованості.

Не виключено, що шугучні водосховища були місцем проведення культових обрядів. Моління про небесну воду, судячи за історичними і етнографічними даними, відбувались завжди біля земної води: струмка, «святого» озера, джерела¹⁰.

Безумовно, дослідження вищезгаданих поселень не можуть дати повної картини збереження та використання води. Але зібраний матеріал підтверджує високі практичні знання трипільських племен не тільки у домобудівництві, а й у гидробудівництві.

Користуючись господарсько-економічним аналізом розвинутого Трипілья, зробленим С. М. Бібіковим⁹, беручи до уваги, що трипільський землероб, за його підрахунками, вживав щоденно 130 г м'яса, то в стаді повинно було знаходитись не менше 600 голів великої рогатої худоби середньою вагою 300—350 кг.

В умовах помірного клімату без будь-якого фізичного напруження під час виконання робіт людина витрачає, а відповідно і вживає 1,5 л води на добу⁷. А при середніх фізичних навантаженнях ця кількість зростає майже в 5 разів. Для жителів поселення з метою задоволення біологічних потреб необхідно було близько 3750 л води. Витрати води на одну голову великої рогатої худоби становлять близько 35 л на добу⁸, тобто необхідно мати запас води

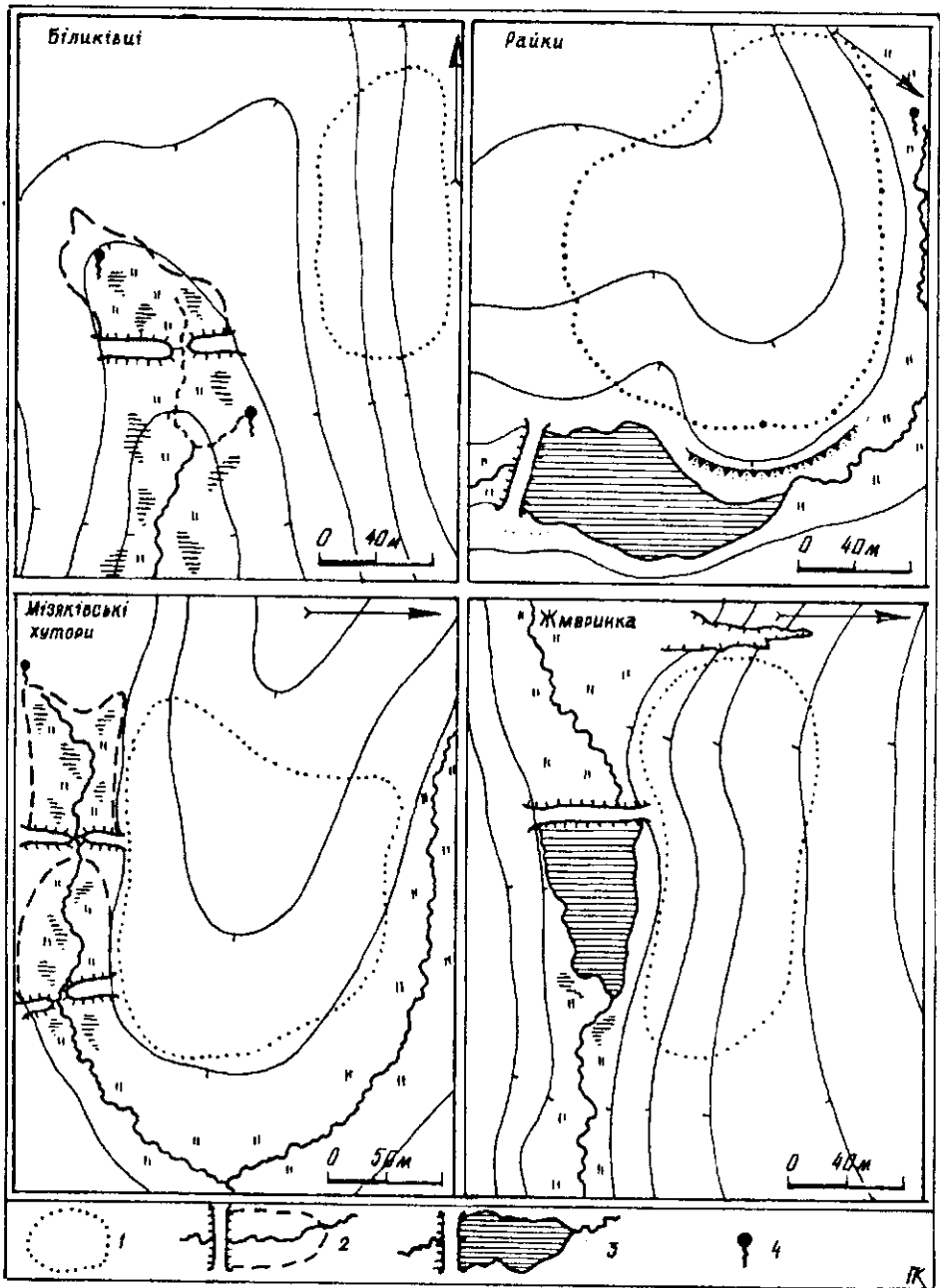

Рис. 4. Поселення, де виявлено водосховища.

Примітки

- ¹ Альтман К. П., Литовкін В. М. Грунти Вінницької області.— Одеса, 1969.— С. 7.
- ² Логвинов К. Т., Щербань М. И. Климат // Природа Украинской ССР.— К., 1984.— С. 23.
- ³ Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1965.— № 1.— С. 48—62.
- ⁴ Круц В. А. К истории поселения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 117; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 106.

⁵ Массон В. Н. Экономический и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 39.

⁶ Бибииков С. П. Указ. соч.— С. 55.

⁷ Мазаев В. Вода и здоровье человека // Народонаселение и природа.— М., 1984.— Рис. 46.— С. 13.

⁸ Общесоюзные нормы технологического проектирования предприятий крупного рогатого скота.— М., 1979.— ОНПТ-177.— С. 36.

⁹ Массон В. Н. Указ. соч.— С. 107.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Восточной Европы // Доклады и сообщения археологов СССР.— М., 1966.— С. 110.

МАТЕРІАЛИ ДО ДАТУВАННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ

М. В. Роздобудько, Д. А. Тетеря

Протягом 1995—1996 рр. археологічна експедиція Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (ПХІКЗ) досліджувала Переяславські «змійові» вали. Отримані в результаті досліджень дані дозволяють впевнено визначити нижню хронологічну межу спорудження Великого валу.

На південно-західній околиці с. Мала Каратуть Великий вал підходить до р. Броварки, де, не переходячи в заплаву, обривається перед схилом лівого корінного берега (рис. 1). На відрізку між дорогою Переяслав-Хмельницький — Пологи Яненки та р. Броваркою Великий вал має висоту близько 3 м за ширини 12 м. Рів з південно-східного боку валу зберігся на глибину до 1,5 м за ширини 10 м. Безпосередньо перед заплавою р. Броварки вал дещо знижується до 2,5—1,5 м, місцями поруйнований виїмками. Кінець валу перед уступом корінного берега частково зрізаний ґрунтовою дорогою. На правому березі р. Броварки, в межах с. Мала Каратуть, простежуються ледь помітні залишки валу.

В 1990 р. археологічними розвідками ПХІКЗ на лівому березі р. Броварки, поблизу відрізка Великого валу, виявлено поселення черняхівської культури, розташоване вздовж підвищення корінного берега¹. Поселення простежується по обидва боки валу. 1995 р. у зачистці зрізу дороги, де вал обривається перед заплавою, було зафіксовано налягання насипу валу на культурний шар

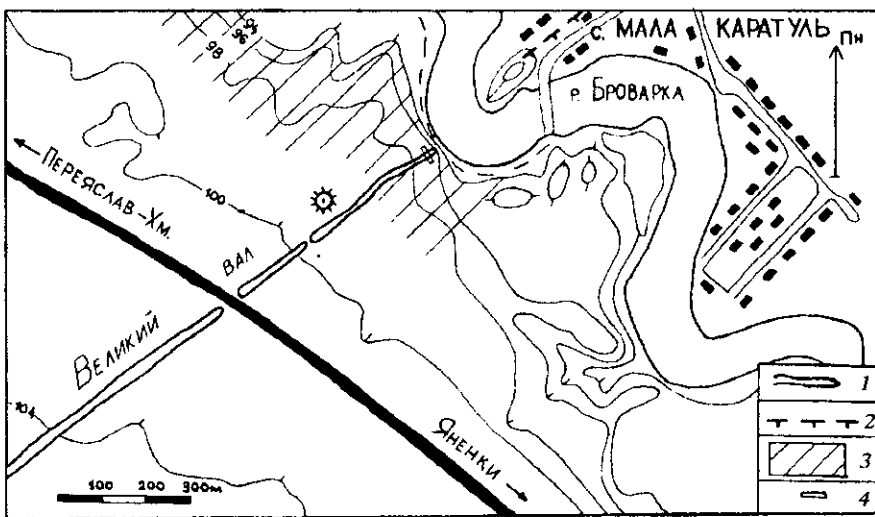

Рис. 1. Топографічний план ділянки Великого Переяславського валу та поселення черняхівської культури поблизу с. Мала Каратуть. Умовні знаки: 1 — насип валу; 2 — залишки валу; 3 — поселення; 4 — траншея № 2.

© М. В. РОЗДОБУДЬКО, Д. А. ТЕТЕРЯ, 1997

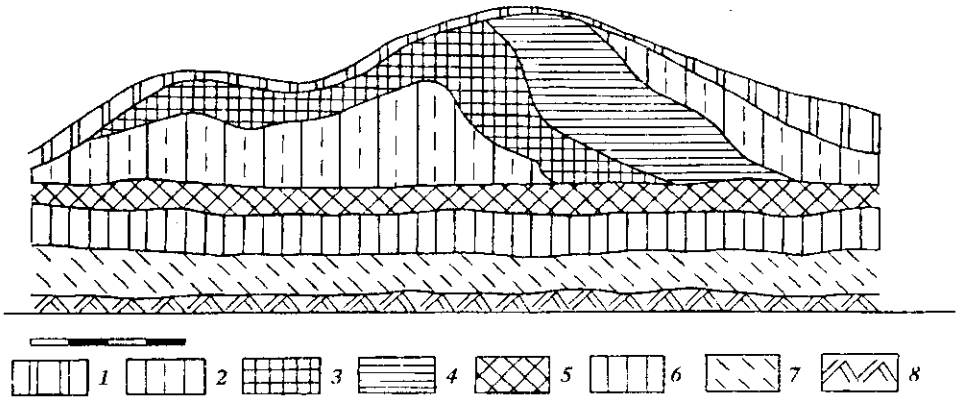

Рис. 2. Профіль південно-західної стінки траншеї № 2 через Великий вал поблизу с. Мала Каратуль. Умовні знаки: 1 — сучасний ґрунт; 2 — чорнозем з домішкою лесу; 3 — суміш лесу та чорнозему; 4 — лес з домішкою чорнозему; 5 — культурний шар черняхівського поселення; 6 — похований чорнозем; 7 — гумусований лес з кротовинами; 8 — материковий лес.

поселення. Знахідки в культурному шарі — фрагменти кружалного та лісного посуду, підтвердили черняхівську атрибуцію поселення. У траншеї, закладеній вище зачистки, виділено перехід культурного шару в чорнозем (рівень давньої денної поверхні), який підстиляється материковим лесом.

У 1996 р. насип валу, за 20 м на південний захід від зачистки та траншеї № 1, розрізано поперечною траншеєю № 2. Профіль стінки траншеї показав, що насип валу утворений кількома лініями викидів ґрунту, які складаються переважно з чорнозему, суміші лесу й чорнозему та переважно лесу. Під насипом валу залягає інтенсивно гумусований культурний шар потужністю 0,3—0,5 м, насичений матеріальними залишками III—V ст. Нижче рівня давньої денної поверхні залягає шар чорнозему, який переходить у материковий лес (рис. 2).

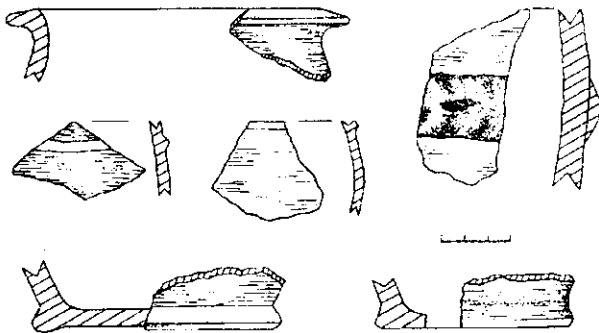

Рис. 3. Уламки кераміки черняхівського часу з культурного шару під насипом валу.

матеріалам з черняхівських пам'яток басейну р. Трубежу та Суноу².

Стратиграфія зафіксована в двох поперечних розрізах валу не залишає сумнівів у більш пізньому спорудженні останнього відносно часу існування черняхівського поселення.

Примітки

¹ Бузян Г. М., Буйдук М. М., Колибенко О. В., Товкайло М. Т. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. // НА ПХІКЗ.

² Гончаров В. К., Махно С. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія. — 1957. — Т. XI. — С. 127—143; Сікорський М. І., Савчук А. П. Переяславщина напередодні Київської Русі // Середні віки на Україні. — 1971. — Вип. 1. — С. 140—147; Махно Е. В., Сікорський М. Й. Могильник черняхівської культури у с. Соснові Переяслав-Хмельницького району Київської області // Kultura wielbarska w młodoczym okresie rzymskim. — Lublin, 1987. — S. 56—61.

К АТРИБУЦИИ КНЯЖЕСКОГО ЗНАКА НА ГРАФФИТИ № 75 ИЗ СОФИИ КИЕВСКОЙ

С. В. Белецкий

В Корпусе граффити Софийского собора в Киеве среди других рисунков опубликовано изображение тамгообразного знака (рис. 1) в форме трезубца. Он образован сложным переплетением неравномерной по ширине «ленты», изображенной двойным контурным рисунком. Боковые зубцы отогнуты наружу, центральный зубец увенчан крестообразной трехлепестковой фигурой, ножка завершается крестиком, образованным при наложении друг на друга концов «ленты». Знак обнаружен «во владимирском приделе на одном из столбов южной стены, которая до последующих пристроек была внешней северной стеной собора. Рисунок нацарапан в нижней части фрески, которая, судя по сопроводительной надписи XIX в., изображает Св. Федора»¹. Комментируя рисунок, С. А. Высоцкий отмечал, что аналогии среди известных княжеских знаков не встречены². Рассматривая фрагментарно сохранившуюся рядом с рисунком надпись, исследователь полагал, что она сделана, вероятно, той же рукой, что и рисунок, а датируется по палеографическим особенностям началом XII в.

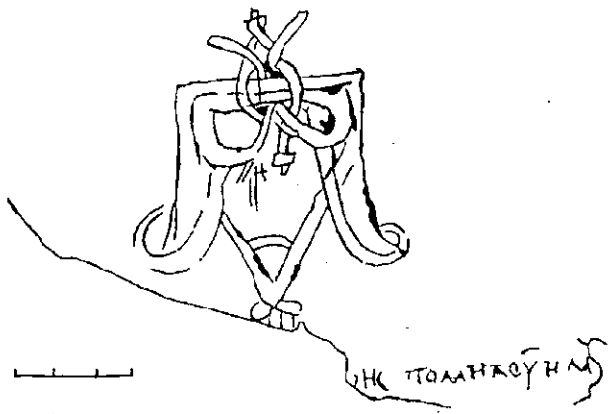

Рис. 1. Граффити № 75 из Софийского собора, г. Киев (по С. А. Высоцкому).

Обращает на себя внимание крестообразное завершение центрального зубца трезубца, сближающее знак на граффити с изображением трезубца на печати Изяслава Полоцкого. Комментируя печать, В. Л. Янин писал: «Определению... способствует и хорошо читаемая надпись «Изас(лав)ос», и строение изображенного на ней княжеского знака, чрезвычайно близкого тамге Владимира Святославича и отличающегося от нее лишь дополнительным кружком на вершине левого зубца»³. В действительности, никакого кружка на вершине левого зубца у трезубца, изображенного на печати (рис. 2, 1), нет: за кружок, как справедливо отмечал А. А. Молчанов⁴, была принята буква «О» круговой легенды, восстанавливаемой в форме «Изас(лав)осо». Однако согласиться с Молчановым в том, что на печати изображены трезубца Владимира Святого⁵, я также не могу: у трезубца Владимира (рис. 2, 2) центральный зубец имеет простое вертикальное или слабо выраженное копьевидное завершение, в то время как вершина центрального зубца у трезубца на печати Изяслава Полоцкого увенчана крестиком. Именно так прочитали знак на печати Изяслава Владимировича М. П. Сотникова и И. Г. Спасский⁶, и с этим нельзя не согласиться.

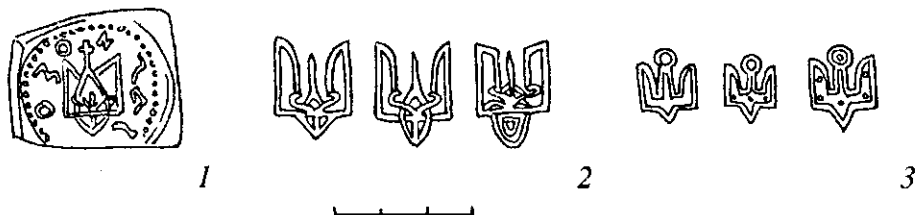

Рис. 2. 1 — изображение княжеского знака на печати Изяслава Владимировича (по В. Л. Янину); 2 — изображения княжеского знака на монетах Владимира Святого (по А. В. Орешникову); 3 — изображения княжеского знака на монетах Ярослава Владимировича (по А. В. Орешникову).

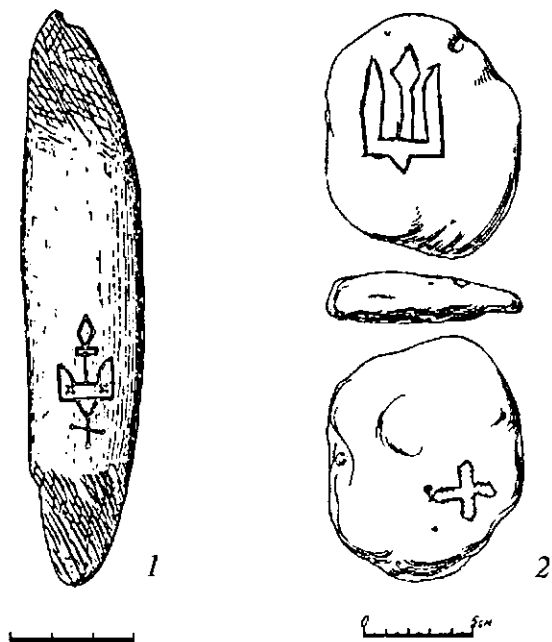

Рис. 3. 1 — изображение княжеского знака на костяной пластине из Тмутаракани (по А. Ф. Мелведеву); 2 — изображение княжеского знака на заготовке каменного грузила из Новгорода (по В. Л. Янину).

нию центрального зубца у трезубца Изяслава Владимировича, делает весьма вероятным предположение о родстве владельца трезубца на граффити с Изяславом Полоцким. Различия между знаками заключается в форме ножки: у трезубца Изяслава ножка адекватно оформлению ножки у тамги Владимира Святого, ножка же у трезубца на граффити завершается дополнительным элементом — крестиком. Очевидно, что владелец тамги, изображенной на граффити, не мог быть братом Изяслава: от тамги Владимира Святого трезубец на граффити отличается двумя элементами — формой ножки и завершением центрального зубца. Скорее следовало бы предполагать, что трезубец на граффити принадлежал представителю поколения внуков Владимира Святого.

В этой связи можно вспомнить изображение трезубца на костяной накладке от рукоятки сложного лука, найденной при раскопках Таманского городища — детинца древнерусской Тмутаракани (рис. 3, 1)⁸. Б. А. Рыбаков, опубликовавший знак на тмутараканской накладке, атрибутировал его брату Изяслава и Ярослава Владимировичей — Мстиславу Тмутараканскому⁹. К такому же выводу независимо от Рыбакова пришел и И. И. Ляпушкин¹⁰. В. В. Мавродин, правда, полагал, что знак на тмутараканской накладке принадлежал Ярославу Мудрому¹¹, однако во все позднейшие публикации тмутараканский трезубец вошел как знак Мстислава Владимировича¹².

Нетрудно заметить, что знак на тмутараканской накладке отличается от трезубца Владимира Святого двумя значимыми элементами — форма ножки и завершение центрального зубца. Это не позволяет рассматривать трезубец на накладке в качестве тамги сына Владимира Святославича: между трезубцем Владимира Святого и трезубцем на накладке должно было бы быть еще одно, промежуточное звено, обеспечивающее постепенный характер развития тамги. Таким промежуточным звеном можно считать тамгу, помещенную на стороне «а» подвески № 22-27-1181 из Новгорода¹³, и трезубец, процарапанный на заготовке для каменного грузила, также найденной в Новгороде¹⁴ (рис. 3, 2). Эти трезубцы полностью отвечают формулируемым требованиям к развитию тамги: от трезубца Владимира Святого их отличает более сложное оформление вершины центрального зубца, а от тамги на тмутараканской накладке — более простая форма ножки.

Отказавшись от атрибуции трезубца на тмутараканской накладке Мстиславу Владимировичу, я, тем не менее, считаю достаточно серьезным главный довод Б. А. Рыбакова — место находки предмета. Действительно, с наибольшей вероятностью, владельца тамги, изображенной на тмутараканской накладке, следует искать среди лиц, связанных с тмутараканским княжеским столом. Накладка обнаружена в слое, датированном А. А. Миллером X—XII вв.¹⁵. И. И. Ляпушкин датировал «русский период» жизни на поселении от конца X до XII вв.¹⁶. По периодизации С. А. Плетневой, верхняя хронологическая граница «русского слоя» Тмутаракани определяется началом XII в.¹⁷. Таким образом, пластина с процарапанным княжеским знаком происходит, вероятнее всего, из отложений XI в. Основным претендентом на отождествление с владельцем знака является, на мой взгляд, князь Евстафий Мстиславич — сын Мстислава Тмутараканского,

Таким образом, трезубец Изяслава Владимировича (если, разумеется, признать, что на печати изображен трезубец именно Изяслава) отличается от трезубца Владимира Святого всего одним элементом, а именно, завершением центрального зубца. Все остальные элементы, составляющие трезубцы Владимира и Изяслава, адекватны друг другу и варьируют лишь в рамках различий по степени декоративности («парадности», по терминологии Б. А. Рыбакова⁷) изображения. С учетом же того, что знак Ярослава Мудрого (рис. 2, 3) также отличается от знака Владимира Святого завершением центрального зубца, мы вправе предполагать, что в наследовании тамги сыновьями Владимира Святославича наблюдается определенная закономерность: Ярослав и Изяслав Владимировичи наследовали трезубец отца, изменяя в нем только один элемент — вершину центрального зубца. Этот же элемент различает между собой и трезубцы сыновей Владимира.

Возвращаясь к трезубцу на граффити, отмечу, что завершение центрального зубца у этого трезубца, адекватно заверше-

нию центрального зубца у трезубца Изяслава Владимировича, делает весьма вероятным предположение о родстве владельца трезубца на граффити с Изяславом Полоцким. Различия между знаками заключается в форме ножки: у трезубца Изяслава ножка адекватно оформлению ножки у тамги Владимира Святого, ножка же у трезубца на граффити завершается дополнительным элементом — крестиком. Очевидно, что владелец тамги, изображенной на граффити, не мог быть братом Изяслава: от тамги Владимира Святого трезубец на граффити отличается двумя элементами — формой ножки и завершением центрального зубца. Скорее следовало бы предполагать, что трезубец на граффити принадлежал представителю поколения внуков Владимира Святого.

В этой связи можно вспомнить изображение трезубца на костяной накладке от рукоятки сложного лука, найденной при раскопках Таманского городища — детинца древнерусской Тмутаракани (рис. 3, 1)⁸. Б. А. Рыбаков, опубликовавший знак на тмутараканской накладке, атрибутировал его брату Изяслава и Ярослава Владимировичей — Мстиславу Тмутараканскому⁹. К такому же выводу независимо от Рыбакова пришел и И. И. Ляпушкин¹⁰. В. В. Мавродин, правда, полагал, что знак на тмутараканской накладке принадлежал Ярославу Мудрому¹¹, однако во все позднейшие публикации тмутараканский трезубец вошел как знак Мстислава Владимировича¹².

Нетрудно заметить, что знак на тмутараканской накладке отличается от трезубца Владимира Святого двумя значимыми элементами — форма ножки и завершение центрального зубца. Это не позволяет рассматривать трезубец на накладке в качестве тамги сына Владимира Святославича: между трезубцем Владимира Святого и трезубцем на накладке должно было бы быть еще одно, промежуточное звено, обеспечивающее постепенный характер развития тамги. Таким промежуточным звеном можно считать тамгу, помещенную на стороне «а» подвески № 22-27-1181 из Новгорода¹³, и трезубец, процарапанный на заготовке для каменного грузила, также найденной в Новгороде¹⁴ (рис. 3, 2). Эти трезубцы полностью отвечают формулируемым требованиям к развитию тамги: от трезубца Владимира Святого их отличает более сложное оформление вершины центрального зубца, а от тамги на тмутараканской накладке — более простая форма ножки.

Отказавшись от атрибуции трезубца на тмутараканской накладке Мстиславу Владимировичу, я, тем не менее, считаю достаточно серьезным главный довод Б. А. Рыбакова — место находки предмета. Действительно, с наибольшей вероятностью, владельца тамги, изображенной на тмутараканской накладке, следует искать среди лиц, связанных с тмутараканским княжеским столом. Накладка обнаружена в слое, датированном А. А. Миллером X—XII вв.¹⁵. И. И. Ляпушкин датировал «русский период» жизни на поселении от конца X до XII вв.¹⁶. По периодизации С. А. Плетневой, верхняя хронологическая граница «русского слоя» Тмутаракани определяется началом XII в.¹⁷. Таким образом, пластина с процарапанным княжеским знаком происходит, вероятнее всего, из отложений XI в. Основным претендентом на отождествление с владельцем знака является, на мой взгляд, князь Евстафий Мстиславич — сын Мстислава Тмутараканского,

скончавшийся в 1033 г. в возрасте 31 года¹⁸. К моменту смерти Евстафия, умершего еще при жизни отца, резиденцией Мстислава Владимировича, напомним, уже был Чернигов; место княжения Евстафия Мстиславича, почти наверняка располагавшего самостоятельным или полусамостоятельным держанием, нам неизвестно, однако он был, кажется, единственным сыном Мстислава Владимировича, так что вероятность пребывания Евстафия на тмутараканском столе весьма высока.

Если предлагаемая атрибуция знака на тмутараканской накладке верна, то владельцем знака, изображенного на новгородских грузиле и подвеске, следует считать Мстислава Владимировича — сына Владимира Святого, брата Изяслава и Ярослава Владимировичей, соправителя Ярослава Мудрого в 1026—1034 гг. Подвеска происходит из слоя 22 яруса на Перевском раскопе (1076—1096 гг.), что определяет верхний предел археологизации предмета. Грузило найдено в слое 24 яруса того же раскопа (1025—1055 гг.), что полностью соответствует времени политической активности Мстислава Тмутараканского (+1034 г.).

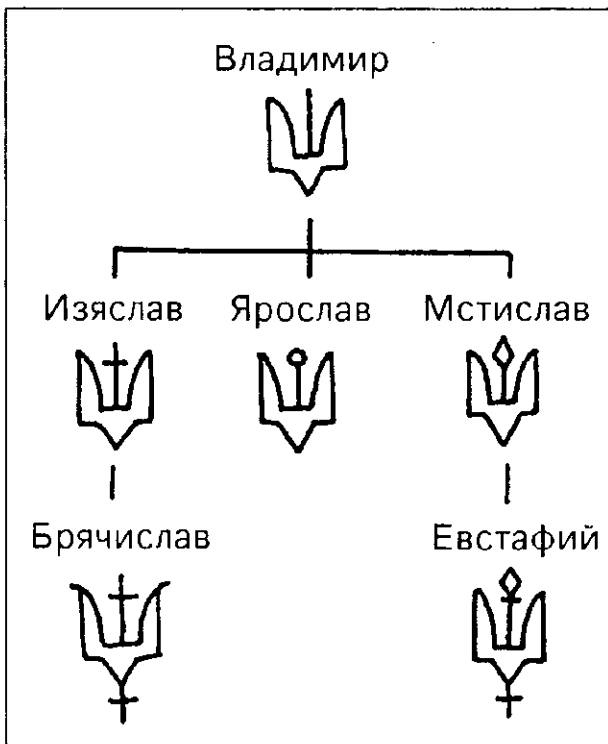

Рис. 4. Генеалогическая схема лично-родовых знаков потомков Владимира Святого.

Трезубец на граффити из Софийского собора по форме ножки адекватен трезубцу на тмутараканской накладке. Если справедливы высказанные выше соображения о связи последнего с Евстафием Мстиславичем, то есть оснований считать трезубец на граффити лично-родовым знаком сына Изяслава Владимировича: как и в случае с трезубцем Евстафия Мстиславича отличие тамги отца от тамги сына заключено в изменении последним формы ножки у отцовского трезубца. Тогда речь, очевидно, может идти об отождествлении владельца знака на граффити с Брячиславом Изяславичем, занимавшим княжеский стол в Полоцке после смерти отца (1001 г.)¹⁹ и скончавшимся в 1044 г.²⁰ Генеалогическая схема рассмотренных лично-родовых знаков, в таком случае, приобретает следующий вид (рис. 4).

Иконографические особенности трезубца на граффити теоретически допускают и иные толкования. Дело в том, что завершения боковых зубцов у этого трезубца подчеркнута отогнуты наружу. Для княжеских двузубцев и трезубцев X—XI вв. такое завершение боковых зубцов не характерно: мы сталкиваемся с ним только у лично-родовых знаков Рюриковичей XII—XIII вв.²¹, когда форма боковых зубцов становится значимым элементом при наследовании тамги. Если предполагать, что отогнутый характер боковых зубцов являлся значимым элементом уже в середине XI в., то речь могла бы идти об атрибуции знака на граффити одному из потомков Брячислава Изяславича, например — Всеславу Полоцкому, единственному сыну и наследнику Брячислава на полоцком столе²². Однако атрибуция тамги на граффити Всеславу Брячиславичу представляется мне, все-таки, менее вероятной. Для соотнесения трезубца на граффити с Всеславом Полоцким требуется предположить, что Брячиславу Изяславичу должен был принадлежать знак, промежуточный между знаком на граффити и знаком Изяслава Полоцкого, причем такой гипотетический знак должен был отличаться и от трезубца на печати, и от трезубца на граффити всего на один элемент. Между тем, если мы в предположительной форме соотнесем с Брячиславом Изяславичем неизвестный пока трезубец, близкий и тамге Изяслава, и тамге на граффити — с прямыми боковыми зубцами и ножкой, завершающейся крестиком (рис. 5, 1), — то окажется, что тамга на граффити отличается от такого гипотетического знака уже не одним, а двумя элементами — завершениями обоих боковых зубцов. Тогда уж речь должна была бы идти скорее о представителе следующего поколения Изяславичей — одном из сыновей Всеслава Полоцкого (рис. 5, 2)²³. Между тем, подобная атрибуция совершенно нереальна: кроме того, что мы вынуждены предполагать наличие уже двух промежуточных звеньев между тамгой Изяслава и тамгой на граффити, остающихся неизвестными, я напомним о том, что деятельность Всеславичей приходится, главным образом, на начало XII в., в то время как «парадная» форма тамги Рюриковичей не переживает последнюю четверть XI в. Полагаю, поэтому, что трезубец на граффити из Софийского собора являлся лично-родовым знаком Брячислава Изяславича, а отогнутый характер боковых зубцов у этого трезубца следует относить за счет декоративности изображения. Если считать, что тамга Брячислава была процарапана на стене северной галереи

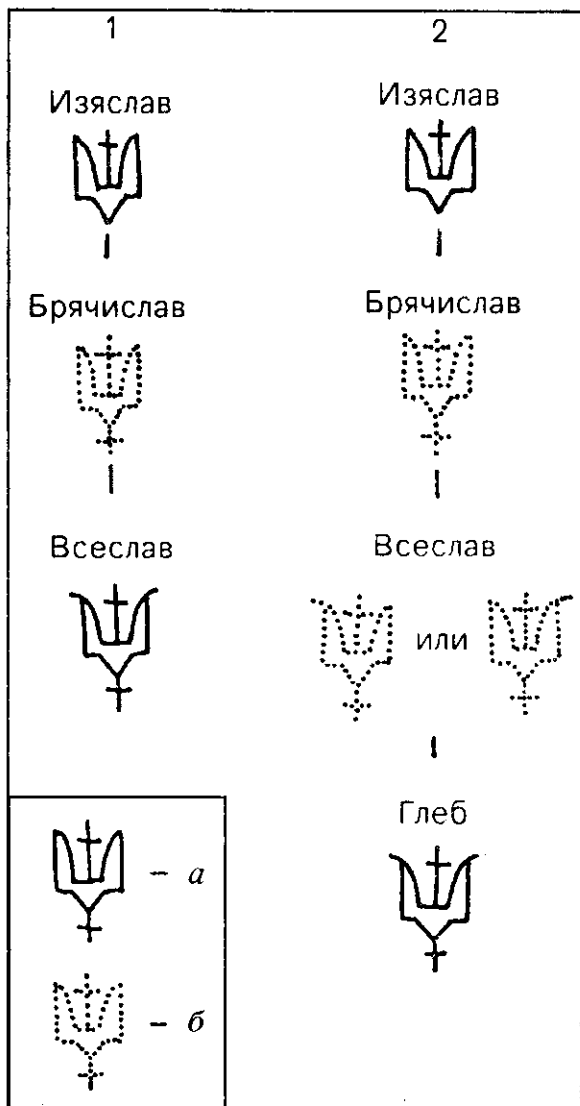

Рис. 5. Альтернативные схемы соотношения княжеского знака Изяслава Владимировича и знака на граффити № 75 из Софийского собора, г. Киев: а — схематичные изображения сохранившихся знаков; б — схематичные изображения гипотетических знаков.

ни пристроены к зданию позже, видимо в конце XI в. В настоящее время доказано, что все здание возведено единовременно, без существенных перерывов в строительстве²⁶. Сам П. А. Раппопорт связывал начало строительства Софийского собора с 1037 г.²⁷. Однако Г. Н. Логвин достаточно обстоятельно аргументировал более раннюю дату (1017 г.)²⁸, опирающуюся, в конечном счете, на сведения Новгородской Первой летописи²⁹. Не считая возможным вступить в дискуссию по строительной истории Софийского собора подчеркну, что предлагаемая атрибуция княжеского знака на граффити № 75 из Владимирского придела является дополнительным аргументом в пользу именно ранней датировки строительства храма, причем — в полном его объеме, включая галереи.

Примітки

¹ *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— К., 1966.— Вып. 1.— С. 110.

² Там же.

³ *Янин В. Л.* Актовые печати древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. I.— С. 41.

Софийского собора при жизни князя или, во всяком случае, не позднее его смерти, то верхним хронологическим рубежом для граффити № 75 становится 1044 г.²⁴.

Все сказанное противоречит существующей в литературе истории строительства Софийского собора и создания его фрескового убранства. В. И. Лазарев, подводя итоги многолетнему обсуждению проблемы декорирования Софийского собора, писал: «Начатый постройкой в 1037 г., храм Св. Софии был подготовлен к внутренней отделке не ранее 1042 г. Его мозаики... должны были быть выполнены между 1043 и 1046 г., когда состоялось его первое освящение. Этим же временем датируются фрески центрального нефа, трансента и хоров... Фрески боковых кораблей могли быть написаны несколько позднее, но они должны были быть закончены к 1061 либо 1087 г., когда произошло второе освящение храма... Наконец, фрески обеих башен..., крепильни... и наружной галереи... относятся к еще более позднему времени, так как эти части постройки были возведены на протяжении первой четверти XII в.»²⁵. Если это так, то знак Брячислава Изяславича не мог быть процарапан на фреске северной галереи храма, созданной более чем через полвека после смерти князя.

Однако, кроме изложенной версии строительной истории храма, существуют и иные. Так, П. А. Раппопорт отмечал: «Неясность сведений письменных источников с времени постройки Софийского собора привела к сложению двух различных точек зрения на этот вопрос: некоторые исследователи считают, что собор был заложен в 1017 г. и закончен в 1031—1032 или 1037 гг.; другие полагают, что он был заложен в 1037 г., а закончен в 40-х гг. XI в. Долго существовало представление, что наружные галереи и башни

⁴ Молчанов А. А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X—XII вв. // *Вспомогательные исторические дисциплины*. — Л., 1984. — Т. XVI. — С. 68. — Прим. 15.

⁵ Там же. — С. 68.

⁶ Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X—XI веков — Л., 1983. — С. 84. — Рис. 23.

⁷ Рыбаков Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. // *СА*. — 1940. — Т. VI. — С. 231.

⁸ Миллер А. А. Таманская экспедиция ГАИМК в 1931 г. (краткий предварительный отчет об исследованиях в Таманском городище) // *Сообщения ГАИМК*. — 1932. — № 3—4. — С. 59.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч. — С. 241, 242.

¹⁰ Ляпушкин И. И. Славяно-русские поселения IX—XII вв. на Дону и Тамани по археологическим памятникам // *МИА*. — 1941. — № 6. — С. 213—215.

¹¹ Мавродин В. В. По поводу одной новой теории о местоположении Тмутаракани // *Проблемы истории докапиталистических обществ*. — 1935. — № 9—10. — С. 224.

¹² Напр.: Медведева А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. // *САИ*. — 1966. — Вып. Е1—36. — Табл. 3:6; Сотникова М. П., Спасский И. Г. Указ. соч. — С. 84. — Рис. 23; Братко-Кутицкий О. Нащадки Святої Трійці. Генеза української державної символіки. — К., 1992. — С. 66. — Табл. V, 12 и др.

¹³ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). — М., 1981. — С. 36; Молчанов А. А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // *Вспомогательные исторические дисциплины*. — Л., 1976. — Т. VII. — С. 74. — Табл. II, 6А. Подробнее об этой подвеске см.: Белецкий С. В. О новгородской подвеске со знаками Рюриковичей // *Сборник статей памяти А. А. Зимина*. — М., 1995.

¹⁴ Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской Правде // *Новгородский сборник. 50 лет раскопок в Новгороде*. — М., 1982. — С. 150, 151. — Рис. 10.

¹⁵ Миллер А. А. Указ. соч. — С. 58.

¹⁶ Ляпушкин И. И. Указ. соч.

¹⁷ Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища // *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. — М., 1963. — С. 63, 68—70.

¹⁸ *ПСРЛ*. — СПб., 1861. — Т. IX. — С. 68; Татищев В. Н. *История Российская*. — Л., 1963. — Т. 2. — С. 69.

¹⁹ *ПСРЛ*. — М., 1962. — Т. 1. — Стб. 130.

²⁰ Там же. — Стб. 155.

²¹ Напр.: Молчанов А. А. Указ. соч. — С. 67, 82. — Табл. I, II.

²² В этом случае наиболее вероятным временем появления граффити можно было бы считать 1067—1069 гг. — период, когда Всеслав Брячиславич находился в Киеве в заточении, или же месяцы кратковременного киевского княжения Всеслава (14 сентября 1068 — апрель 1469 гг.).

²³ Например, о Глебе Всеславиче, находившемся в Киеве в заключении в 1119 г. (*ПСРЛ*. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 285) и там же скончавшемся.

²⁴ Если, конечно, не предполагать, что тамга князя была процарапана на фреске северной галереи собора через много лет после кончины Брячислава Изяславича. Такое предположение представляется мне маловероятным.

²⁵ Лазарев В. И. Древнерусские мозаики и фрески XI—XV вв. — М., 1973. — С. 22.

²⁶ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников // *САИ*. — 1982. — Вып. Е1—47. — С. 13.

²⁷ Там же; Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. — СПб., 1993. — С. 33—38.

²⁸ Логвин Г. И. К истории сооружения Софийского собора в Киеве // *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1977*. — М., 1977. — С. 170—186.

²⁹ *НПЛ*. — М.—Л., 1950. — С. 180.

Ю. А. Мочанов. ДРЕВНЕЙШИЙ ПАЛЕОЛИТ ДИРИНГА И ПРОБЛЕМА ВНЕТРОПИЧЕСКОЙ ПРАРОДИНЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА.— Новосибирск: Наука, 1992.— 224 с.

С. В. Смирнов

Цієї монографії фахівці з історії первісного суспільства чекали давно. Очікування підігрівались сенсаційними повідомленнями її автора про те, що в незвичних для палеоліту умовах вічної мерзлоти знайдено матеріали, які кардинально змінюють наші уявлення про місце, умови і механізм походження людства. До того ж було відомо, що Ю. О. Мочанов працює в надзвичайно важких умовах, здійснюючи величезний обсяг польових робіт, що вимагає неабиякої цілеспрямованості і справжньої мужності.

Перший розділ праці присвячено геологічній ситуації. Хочеться наголосити, що геологічними дослідженнями Дірінга займались, як випливає з тексту книги, в основному археологи. Не без надії Ю. О. Мочанов пише, що залучення професійних геологів до вивчення Дірінга «позбавить нас багатьох труднощів і дозволить зосередити основну увагу ПАЕ на вивченні шару Дірінга, який вміщує культурні залишки, та археологічної колекції, що походить звідси. Поки що нам доводиться в основному провадити геологічні роботи, а в інтерпретації геологічного віку різних шарів Дірінга, головним чином, спиратись на останні стратиграфічні схеми неоген-четвертинних відкладів Центральної Якутії» (с. 70, 71).

Стратиграфія Дірінга складна і, як пише Ю. О. Мочанов, «...практично всі шари, за винятком руслового алювію (шари 2 та 3), неможливо чітко скорелювати зі стратиграфічними таксонами різних схем терас середньої Лени, котрі наводяться у працях геологів... Поки що, — продовжує він — остаточно не доведено, чи можна вважати шари 4—16 дійсно новими стратиграфічними таксонами, чи ні. Якщо наша інтерпретація більш-менш правдива, слід провести певне уточнення наявних стратиграфічних схем пліо-плейстоценових відкладів терас середньої Лени. Якщо ми помиляємось, треба чітко показати, в чому це полягає і залишити без змін існуючі схеми» (с. 70).

У чому важливість наведених слів Ю. О. Мочанова? Вони свідчать, що серед професійних геологів не існує єдиної стратиграфічної схеми терасових відкладів Лени, що наведені у книзі розділ Дірінга додає нових складюючів до цієї неясної ситуації, і що до остаточних висновків стосовно стратиграфічної позиції археологічної пам'ятки ще далеко. Ось чому не можна не погодитись з висновком автора монографії про «необхідність продовження подальшого вивчення стратиграфії Дірінга» (с. 70), і що до цієї важливої роботи мусять бути залучені геологи, здатні забезпечити «комплексне геологічне обстеження і перевірку обґрунтованості існуючих стратиграфічних схем» (с. 70).

Як бачимо, у вивченні геології пам'ятки багато невирішених проблем, проте Ю. О. Мочанов у цій невизначеній ситуації стверджує, що археологічні знахідки Дірінга за геологічними даними датуються часом 2,5—1,8 млн років тому. Отже, сенсаційні повідомлення про глибку давнини пам'ятки не можуть сприйматися як вмотивовані.

Хоча Ю. О. Мочанов на підставі власних геологічних спостережень приймає дату 2,5—1,8 млн років тому, існують дещо відмінні погляди на проблему датування Дірінга. У книзі він наводить такий варіант датування. У 1987 р. вже після того, як була оприлюднена наведена вище дата, геолог А. В. Пеньков, спираючись на палеомагнітні критерії, провів значну роботу з уточнення дати Дірінга. Він розробив п'ять варіантів віку для порід, котрі підстидають і перекривають культурні рештки, і одержав такі результати. На його думку, найменш вірогідний перший варіант, за яким визначається дата 1,2—1,0 млн років. Найбільш суперечливим, за оцінкою цього дослідника, є п'ятий варіант: він визначає дату 3,7—3,2 млн років. Проміжні другий, третій

та четвертій варіанти розглядаються ним як рівновірогідні: 1,6—1,2 млн років, 2,9—2,3 млн років та 3,3—2,7 млн років. Розробник цих датувальних варіантів А. В. Пеньков наголошує, що вони одержані виключно на підставі палеомагнітних даних і тому мусять бути перевірені методами комплексних досліджень та біостратиграфічного контролю. Все це наводить у своїй монографії Ю. О. Мочанов, але чомусь не помічає, що воно є свідченням того, що запропонована ним дата також не є безумовно доведеною і вимагає комплексної перевірки з залученням різних даних.

Закінчуючи розгляд першого розділу книги, підкреслимо, що величезні за обсягом польові роботи з вивчення геологічної ситуації Дірінга поки що не дали чіткої і недвозначної відповіді на питання про вік пам'ятки. Це справа майбутнього, і хочеться вірити, що геологи почують заклик Ю. О. Мочанова до співпраці, і здійснять цю роботу на справді професійній основі.

Публікації археологічних матеріалів присвячується невеличкій за обсягом, але багато ілюстрований планами та фотографіями розділ.

У ньому розглядаються матеріали, здобуті протягом 1982—1987 рр. у п'яти розкопках, загальна площа яких становить близько 12 тис м². Матеріал залягав у п'ятому стратиграфічному шарі у вигляді 16 окремих скупчень. Колекція з розкопок після 1988 р., коли було досліджено дев'ять нових скупчень, у книзі не розглядається, оскільки вона не пройшла на той час наукову обробку. Тут виникає два запитання: по-перше, чому виникла потреба публікувати підсумкову монографію до закінчення обробки всього здобутого в полі матеріалу, по-друге, чому до завершення обробки другої частини дірінзької колекції автор вивчено говорить, що ці матеріали «загалом не змінили техніко-типологічні показники (ТПП) дірінзького комплексу» (с. 76).

На думку Ю. О. Мочанова, матеріали окремих скупчень можна об'єднати в єдиний комплекс, розуміючи під цим словом те, що вони належать до одного культурно-хронологічного етапу раннього палеоліту. Кожне скупчення слід розглядати як залишки однієї стоянки (с. 78, 79). Скупчення, як правило, займають площу 10—30 м². Вони відрізняються слабкою насиченістю знахідками і дуже розмитими, нечіткими межами. Всупереч тим археологам, хто знайомився з матеріалами пам'ятки безпосередньо в експедиційних умовах і хто відстоює думку про його перевідкладення, автор книги доводить, що культурний шар знаходиться *in situ*.

Інвентар, котрий публікується у монографії, нараховує 3166 предметів; за винятком кількох виробів з діабазу та кремністої породи, він виготовлений з різних порід кварциту. Кварцитові вироби в будь-яких умовах набагато важче «читаються», ніж вироби з кремню та близьких до нього порід. До цього слід додати, що дірінзькі матеріали мають низку специфічних ознак, котрі виділяють їх з-поміж матеріалів інших пам'яток. По-перше, значна частина кам'яних предметів мають сліди дії солової корозії у вигляді люстражу поверхні, залощеності граней та дрібних виїмок. По-друге, матеріали Дірінга зазнали впливу десквамації — відшарування гірських порід під дією різких коливань температур. Особливо інтенсивний вплив цей фактор має в зоні вічної мерзлоти, оскільки спричиняє значні пошкодження поверхні каменів. Усе це разом взятє створює значні складності у визначенні істотності виробів. Сам Ю. О. Мочанов відзначає, що розрізні штучно створені кам'яні вироби від природних уламків у ряді випадків дуже важко (с. 97). Сліди солової корозії та десквамації іноді бувають настільки сильні, що, за висловом Ю. О. Мочанова, «поглинули» частину штучних знарядь. Він підкреслює, що часто в точці сколюючого удару на місці ударного горбка на нижній поверхні знаходиться виїмка, і навпаки зверху — ударний горбок. Лише тоді, коли вдається з'єднати кілька окремих відщепів, з'являється можливість точно визначити, де верх, а де низ виробу. Отже, у вивченні колекції Дірінга можливі серйозні помилки, викликані об'єктивними факторами.

Знаряддя, як їх описує автор розкопок, складаються з чоперів та чопінгів, виготовлених з валунів, гальок та уламків, а також різноманітних примітивних скребел з осколків та відщепів. Чопери різні за розмірами та вагою — від 0,5 до 4,5 кг. Є мікрочопери, куди залучені вироби, маса яких становить 0,1—0,2 кг. Чопінги невирозрізані і нечисленні, «вони виділені, — пише Ю. О. Мочанов, — в основному для зручності порівняння з ольдовійськими комплексами Африки» (с. 111). Це не можна не оцінити як відверту типологічну натяжку, спрямовану на підтвердження техніко-типологічних паралелей з Ольдоваєм, що для автора монографії має вирішальне значення. Відщепи досить невирозрізані і схожі на звичайні осколки. Вони нечисленні, мають незначні розміри і загалом відповідають техніці обробки каменю, яку Ю. О. Мочанов визначає як розколювання або дроблення, котре не передбачало наявності спеціальних нуклеусів (с. 105). Зрозуміло, що це спричинило відсутність виразних відщепових знарядь.

Хотілося б звернути особливу увагу на одну деталь. Великі каміні-кувадла та маленькі каміні-відбіїтники Ю. О. Мочанов називає знаряддями для знарядь (с. 100). Мусимо наголосити, що це не спеціально створені штучні знаряддя, а суто природні предмети, котрі могли використовуватись у процесі розщеплення каменю, тому говорити про справжні знаряддя для знарядь немає ніякого сенсу. Справжні знаряддя для знарядь — це результат спеціальної діяльності по їх виготовленню.

За Ю. О. Мочановим, дрізнзкї на найдавнїшї африканськї комплекси об'єднують-ся такими спільними рисами: технїка первинної обробки каменю і типологїя зна-рядь — наявнїсть «кінцевих, бокових, багатолезових, диско-, долото-, рубанкоподїб-них та загострених чоперїв» (с. 124). Є значнї відмінностї, вони зводять до того, що Дїрінг не має сферодїв, багатогранникїв, двобїчних дискїв, проторубид, нуклеусїв та дрібнїх знарядь на відлїсах та уламках, яких в Олдоваї набагато бїльше, нїж чо-перїв. Ю. О. Мочанов наполягає на гомогенностї дїрінзкї колекцїї, неперевїд-кладеностї матерїалїв і на тому, що технїко-типологїчнї спїввїдношеннї з африкан-ськими комплексами свїдчать про те, що Дїрінг належїть до олдоваїськї доби ран-нього палеолїту.

Оцїнюючи цї висновки Ю. О. Мочанова, слїд сказати, що Дїрінг не має повного олдоваїського технїко-типологїчного комплексу — і це дуже важливо. Тї відмінностї, якї вїдзначає вїн сам і якї ми перерахували вище, мусять бути не просто зафїксованї, а повною мїрою оцїненї. На тїї існуючих відмінностей домінанта рїзних чоперїв у ма-терїалах Дїрінга може оцїнюватись децо по-їншому, і факт широкого хронологїчного дїапазону побутування чоперїв у даному випадку не слїд так легко вїдкидати, як не робить Ю. О. Мочанов. Зовсїм не виключено, що досить великїй вїмст чоперїв у ма-терїалах Дїрінга може мати визначальне значеннї для оцїнки мїсцезнаходження. У будь-якому разї факт залишається фактом: Дїрінг не має повного олдоваїського тех-нїко-типологїчного спектру. Тут практично вїдсутнї тї знахїдки, якї мають безумовно вгучне походження (чопинг, двобїчно обробленї диски, подїєдри, проторубида, нук-леуси та морфологїчно виразнї вїдцїни з усїма ознаками штучного розколдовання). Але є те, що пов'язано з ударом одного природного каменя по їншому, і ми добре знаємо, що це може бути пов'язане з дїєю суто природних факторїв. Якщо до цього додати, що дїрінзкї знахїдки є сильно пошкодженї десквамацїєю, то сумнїви щодо вгучностї дїрінзкї колекцїї можуть виявитись не такими вже несподїваними. Отже, треба позбавитись сенсацїїностї і розпочати поглиблену комплексну перевїрку всїх даних — геологїчних, археологїчних, петрографїчних та їнших.

На жаль, у книзї немає спецїального роздїлу, прив'язаного методологїчним пита-нням теорїї антропогенезу, тому вихїднї теоретичнї принципи, на яких ґрунтується кон-цепцїя Ю. О. Мочанова, доводиться вїдтворювати, аналізуючи окремї його висловлю-вання, розкиданї по тексті.

Теоретично хїбним є вихїднїй постулат Ю. О. Мочанова: «...твердження про нерївномїрнїсть їсторичного розвитку в палеолїтї є сумнївними, оскїльки вони не об-ґрунтовують-ся незалежними фактами» (с. 27). Навпаки, факти говорять, що нерїв-номїрнїсть їсторичного поступу людства характерна для всїх епох, починаючи з ан-тропогенезу, якїї за археологїчною перїодизацїєю вїшнюїдає ранньому палеолїту. У цьому зв'язку досить згадати хоча б такїй промовистїй факт: не всї неандертальськї групи мустєрьського населення переросли у саваннїї групи пїзнього палеолїту. На-явнїсть тулїкових лїній розвитку у неандертальцїв сьогоднї нї в кого не викликає сум-нїву, і це є нїщо їнше як однї з проявїв нерївномїрностї розвитку. А хїба Ю. О. Мо-чанову не вїдомї вже досить численнї випадки, коли на багатонарових пам'ятках на-всїго культури шарї пїзнього палеолїту зверху перекриваються культурними шарами мустєрьського типу? Це яскравїй прояв нерївномїрностї розвитку.

Постулюючи вїдсутнїсть нерївномїрностї їсторичного розвитку в палеолїтї, Ю. О. Мочанов спрощує теоретичне баченнї їсторичного процесу і закладає цим не-правомїрну базу для оцїнки археологїчних джерел. Саме звїден впливає важливїй для нього пїдхїд: якщо матерїали рїзних палеолїтичних пам'яток мають однаковї або близькї типологїчнї показникї, то вони мають однаковїй або близькїй їсторичнїй вїк. Аргументацїя глибокї давнїни Дїрінга базується на використаннї цього пїдходу.

Завернюючи опис археологїчних матерїалїв Дїрінга, Ю. О. Мочанов накреслює, що «науцї не потрібнї сенсацїї типу Пїльдауна, Улаїнки та Фїлімонок... Для розв'я-зання такої найважливїшої проблеми як походження людства, необхїднї суворо пе-ревїренї факти. Феномен Дїрінга очевиднїй. Якщо його вїк бїльш давнїй нїж Олдоваї Африки, то можна буде розробляти проблему походжен. я людства не в сприятливих умовах жаркого кїмату, а в екстремальних умовах холодного поясу» (с. 131).

Аналізуючи сказане, слїд накреслити кїлька моментїв.

По-перше, Ю. О. Мочанов виходить з тїєї тези, що вїн користується перевїреними фактами. Але це не зовсїм так. Будь-якїй задїяннїй у дослідженнї показник набуває статусу наукового факту тїльки за умови, коли вїн їнтерпретується з точки зору певної теоретичної концепцїї. Голїх фактїв як таких не їснує, і намагання розглядати тї чи їншї показникї поза їснуючими теоретичними концепцїями лише створює їлюзїю об'єктивностї, а насправдї веде до суб'єктивїзму. Як би не нагадували дїрінзкї зна-хїдки матерїали Олдоваї, думати про те, що в саваннїх умовах екваторїальної Афри-ки, де розташовано мїсцезнаходження Олдоваї, та у зонї вїчної мерзлоти, звїдки по-ходять дїрінзкї знахїдки, єкслалась аналогїчна або близька еволюцїїїна ситуацїя, нїяк не можна. Матерїали Дїрінга виникли в дїаметральнїх протилежних природно-клїма-тичних умовах, і це надає їм особливїй характеристики, яка на всїх етапах дослідження мусить враховуватись повною мїрою. Правда, цї ознаки безпосередньо не вїдбива-

ються в формально-типологічних показниках, тобто морфології кам'яних виробів. Але вони як і інші системні характеристики, вимагають серйозної уваги, бо в теоретичних побудовах саме останні відіграють провідну роль.

По-друге, очевидне не є істинне. Наукова істина завжди далека від очевидності, вона глибоко прихована і її не можна відтворити шляхом безпосереднього спостереження. Як свідчить історія науки, очевидними в складних пізнавальних ситуаціях бувають, як правило, наукові ілюзії. Специфіка теоретичного дослідження полягає саме у тому, щоб за видимою ілюзорністю очевидного віднайти глибоко приховані закономірності розвитку. Для Ю. О. Мочанова однієї лише поверхової морфологічної схожості матеріалів Дірінга та Олдовая виявилось досить для висновків загальнотеоретичного порядку. Це не що інше, як так званий повний емпіризм, який під виглядом теорії завжди породжує ілюзорні висновки.

По-третє, для розв'язання проблеми антропогенезу взагалі і на принципово нових засадах зокрема, до чого прагне Ю. О. Мочанов, одних лише археологічних матеріалів недостатньо. Це надзвичайно складна комплексна міждисциплінарна проблема, котра може вирішуватись лише спільними зусиллями багатьох наук, координація яких вимагає чітких єдиних філософсько-методологічних підходів. У підході Ю. О. Мочанова всупереч цьому бачимо абсолютизацію археологічних джерел. За таких умов вузько археологічні помилки в оцінці матеріалів, породжені формально-типологічним підходом до його вивчення, з необхідністю ведуть до спотворення загальнонаукових висновків. Саме така ситуація склалась навколо запропонованої Ю. О. Мочановим концепції.

У рецензованій монографії кожен штучно оббитий камінь оцінюється як закінчене знаряддя праці, а всяка обробка каменю, навіть у найпримітивніших формах, розглядається як власне людська праця. Це надто розширений, але спрощений підхід до розуміння специфіки трудової діяльності. І якщо з великими натяжками він припустимий в емпіричних працях, то в розробках теоретичного характеру він неприпустимий. У сучасній науці як праця розглядається не будь-яка знаряддєва діяльність, але лише її вища форма; вона базується на свідомості і обов'язково включає діяльність по створенню спеціальних знарядь для виробництва інших знарядь. Виходячи з цього, про свідому людську працю можна говорити лише тоді, коли система матеріальних засобів діяльності включає не лише знаряддя для добування предметів споживання, але й спеціально створені знаряддя для знарядь.

Важливо підкреслити, що функціонування останніх є механізмом нагромадження матеріалізованого соціально-трудового досвіду людства, умовою саморозвитку суспільного виробництва, отже суспільства взагалі. Коли йдеться про знаряддя для знарядь, то маються на увазі спеціально створені знаряддя для знарядь, а не знаряддя універсального призначення або природні предмети, за допомогою яких виготовляли знаряддя для виготовлення предметів споживання. Наявність спеціальних знарядь для знарядь є показником сформованої суспільної праці, і для археології палеоліту це має важливе значення, бо виводить її на добре обґрунтовані підходи до оцінки речових джерел. Виходячи з цього, про сформовану людську працю можна говорити лише починаючи з *Homo sapiens* пізнього палеоліту. Ранній палеоліт постає як період становлення трудової діяльності, і це добре узгоджується зі становленням морфоструктури тіла людини, у тому числі мозку як органу свідомості.

Наведені вище теоретичні засади щодо розуміння соціальної специфіки праці та шляхів вивчення її генезису Ю. О. Мочанов ігнорує. До праці він підходить поверхово: праця у його розумінні це лише суто технологічний процес перетворення природних предметів за допомогою будь-яких штучних знарядь, і будь-яка обробка каменю є власне праця. Цей підхід в антропології намагався обґрунтувати В. П. Алексеев: для нього будь-яка цілеспрямована знаряддєва діяльність є власне праця. Звідси висновок, що праця притаманна не лише гомінідам раннього палеоліту, але й їх безпосереднім попередникам австралопітекам. Він переконаний, що намагання показати якісні етапи розвитку знаряддєвої діяльності на шляху до суспільної праці припустимі лише у філософському знанні; що ж стосується конкретно-наукових досліджень, то в них, на думку В. П. Алексеева, такі підходи взагалі не мають ніякого сенсу. По суті йдеться про виключення з теорії антропогенезу її основного смислового стрижня — становлення трудової діяльності, і тому нічого іншого крім здивування така позиція викликати не може.

Зрозуміло, що, дотримуючись таких вихідних принципів оцінки археологічних джерел, будувати позитивне знання про доісторію людства взагалі неможливо. Для Ю. О. Мочанова ситуація ускладнюється ще й тим, що в зоні вічної мерзлоти немає жодних знахідок ані виконаних мави, ані перехідних до суспільної людини проміжних форм. Доводиться дивуватись, як на підставі лише одного археологічного комплексу, в оцінці якого дуже багато незрозумілих моментів, за відсутності антропологічних свідочств Ю. О. Мочанов спромігся стати на шлях перегляду всього попереднього надбання науки про походження людства.

Правда, Ю. О. Мочанов вірить у те, що в зоні вічної мерзлоти були всі необхідні для антропогенезу природні фактори, і у цьому важливому для нього моменті припу-

скається великих прорахунків. Спробуємо це показати на прикладі формування специфічних для *Homo sapiens* механізмів терморегуляції тіла, що з огляду на значення холоду в побудовах Ю. О. Мочанова, набуває особливої ваги.

Притаманна *Homo sapiens* система терморегуляції є суто біологічним фактором, але він має величезний вплив на всю систему організації штучного соціального середовища людства. Прив'язаність людських поселень до води, специфіка людського харчування, необхідність створення жител та виробничих приміщень, виготовлення взуття та одягу — це і багато іншого, що в сумі складає людську культуру, неможливо зрозуміти без урахування цього фактора. Тут слід підкреслити найважливішу для нашої теми тезу: характерна для людини система терморегуляції повинно могла скластись лише в теплій природній зоні. З огляду на сказане, сама постановка питання про походження людини в принципово інших умовах вічної мерзлоти викликає заперечення. Спробуємо довести це, спираючись на новітні дослідження в галузі палеоекології.

Австралопітеки, які були безпосередніми тваринними предками пралюдини спокхи антропогенезу, жили в умовах савани, і ця констатація сьогодні ні в кого не викликає сумніву, бо підтверджується солідними науковими доказами. Специфічні саванні умови існування австралопітеків, як свідчать палеоекологічні дослідження, не могли не накласти відбиток на весь подальший еволюційний розвиток гомінід на шляху до сарпіенса. Йдеться про те, що морфофункціональна структура тіла людини є такою тому, що вона почала складатись саме в умовах савани. Це надзвичайно важливий момент для розуміння шляхів становлення людства, і він не може не враховуватись при намаганні віднайти якісь інші — позаафриканські первісні вогнища антропогенезу.

Савана характеризується жарким кліматом зі значним рівнем сонячної радіації, слабкими вітрами та низькою вологістю. На відміну від багатьох інших ссавців ранні гомініди, до яких належать і австралопітеки, не мали густого волосяного покрыву, який дозволяв би їм підтримувати необхідний температурний режим за досить високих температур зовнішнього середовища. Це означає, що для існування в жарких умовах австралопітеки мусили мати надійні внутрішні механізми подолання теплового стресу, тобто добре вирацьовану систему терморегуляції.

Живі істоти підтримують необхідний рівень терморегуляції різними шляхами. Важливими чинниками є збільшення площі поверхні тіла відносно його загального об'єму; розширення мережі периферійних кровоносних судин; зменшення рухливої активності в теплі години доби і формування на цій основі нічного способу життя; збільшення інтенсивності дихання тощо. Кожен з цих способів має недоліки і не має виняткового пристосувального значення. На практиці буває так, що подолання теплового стресу відбувається за рахунок поєднання кількох названих чинників.

Що ж сталося з австралопітеками, коли їх генетичні попередники переселились з тропічних лісів до савани і опинились у новій для них екосистемі? Відбулось певне подовження кінцівок відносно загальної довжини тіла. Накреслилась тенденція до збільшення його розмірів. Дещо розширилась мережа периферійних судин, але оскільки маса мозку постійно збільшувалась і вимагала збільшення притоку крові до нього, цей фактор не мав серйозного терморегулятивного значення. Не могло мати місця вдосконалення терморегуляції за рахунок зниження денної активності, оскільки опинившись у савані австралопітеки змушені були вступити в гостру конкурентну боротьбу з іншими тваринами. Не міг мати великого значення фактор зростання частоти дихання, оскільки він взагалі має не постійний, а короткочасний вплив. Певною мірою вплинув на механізм терморегуляції перехід до двоногого пересування, оскільки при вертикальному положенні тіла воно одержує менше сонячної радіації, ніж тіло тварин, котрі пересуваються на чотирьох кінцівках.

Таким чином, усі перелічені фактори не могли кардинальним чином забезпечити створення нової системи терморегуляції, отже вирішити питання про надійне пристосування австралопітеків до нових екологічних умов. Доведено, що тут головну роль відіграла інтенсифікація потовідділення. Саме вона в умовах підтримання високої дієвої активності забезпечила успіх у конкурентній боротьбі австралопітеків стад за виживання. Але це було пов'язано зі значними складнощами: інтенсифікація потовідділення збільшила залежність організму від води, якої він вимагав багато, регулярно, часто і невеликими дозами. Не випадково, що місцезнаходження австралопітеків та пралюдей, які прийшли їм на зміну, завжди прив'язані до джерел води².

Залежність австралопітеків від споживання води значною мірою визначила спосіб життєдіяльності людини протягом всього наступного часу. Не втратила вона значення і сьогодні. Отже, коли ми говоримо, що *Homo sapiens* несе на собі відбиток саванного походження далеких тваринних предків, то це не просто слова, а важлива констатація залежності будови і функцій тіла людини від тих екологічних умов, в яких розпочався процес її становлення кілька мільйонів років тому.

Проблема захисту тіла австралопітеків предків людини від перегріву, розширення ареалу пошуку їжі, забезпечення водою тісно пов'язані між собою. Зростаюча конкуренція з іншими тваринами у боротьбі за їжу вимагала високих енергетичних витрат, і щоб подолати тепловий стрес, треба було ще більше вживати води, а це, у

свою чергу, ще більше прив'язувало їх до джерел води. Вода стає важливим чинником усієї системи життєдіяльності — формування території розселення, складання прийомів і методів мисливства, збиральництва тощо. До сказаного слід додати, що все це відбувалось на тлі екологічних перебудов впродовж шести мільйонів років існування гомінід, два останні з яких припадає на антропогенез.

Австралопітеки, зародившись у Східній Африці, з швидкою часу освоїли південь Африканського континенту і дали початок пралюддині, яка, продовжуючи розселення, освоїла північні широти і на межі приблизно один млн. років тому досягла євразійського континенту.

Що ж це дає для розуміння тих новацій, з якими виступає Ю. О. Мочанов? Досить глибоко усвідомити тісну залежність життєдіяльності австралопітеків і породжених ними перших пралюдей від саванної екосистеми, а також вплив цього фактору на подальший історичний розвиток людства, щоб зрозуміти усю теоретичну безпідставність постановки питання про те, що первісне вогнище олюднення могло мати місце в інших екосистемах, тим більше у таких специфічних як вічна мерзлота. Виникнення сапієнтної лінії еволюційного розвитку в екосистемі вічної мерзлоти принципово неможливе, як принципово неможливе переселення сюди ранніх гомінід з екваторіальної зони Африки. Але якщо її припустити нереальною можливістю олюднення на основі якихось інших викопних мавп, пристосованих до екологічних умов вічної мерзлоти, то еволюційним результатом цього процесу міг бути не сапієнс, а істота з зовсім іншою системою терморегуляції і отже з іншими морфофункціональними характеристиками тіла. А відтак — і з принципово іншими характеристиками культури.

Таким чином, до сапієнса могла привести лише та еволюційна гілка розвитку ранніх гомінід, яка склалась у екваторіальній екосистемі. Освоєння нових, високих географічних широт африканського, а потім євразійського континентів відбувалось поступово відповідно до процесу становлення суспільного виробництва. Саме за рахунок становлення праці як нового способу адаптації до природи пралюдина формувала штучне середовище свого існування і тому не вимагала змін у системі терморегуляції, яка залишилась назавжди такою, якою склалась у біологічних попередників пралюддини. Протягом антропогенезу зміни відбуваються у тих органах тіла, які безпосередньо пов'язані з працею, перш за все тих, які трансформуються у природні органи праці — мозок та руки. Чим більшого розвитку досягає праця, що формується, тим більш відмінні від африканських саван території освоює пралюдина. Завершення процесу становлення праці як суто соціального адаптивного механізму пристосування до природи дозволяє сформувати людині завершити освоєння практично всіх територій Старого Світу. Але, підкреслимо ще раз, що всі подальші зміни у будові тіла пралюддини та формування суто соціальних адаптивних механізмів пристосування до природи відбувались на міцному ґрунті тих еволюційних здобутків, які сформувались у ранніх гомінід у екваторіальній зоні Африки. Думати, що у діаметрально протилежних екосистемах, якими є африканська савана та вічна мерзлота, могли мати місце однакові еволюційні результати — поява сапієнса — означає припускати, що розвиток тваринних попередників пралюддини і самої пралюддини відбувався у безповітряному просторі, а не у реальних екосистемах, де задіяні численні кліматичні, географічні, флористичні, фауністичні та інші чинники.

Таким чином, маємо можливість констатувати основну помилку Ю. О. Мочанова: він зосередив усю увагу на суто формально-типологічних характеристиках речових знахідок, котрі мають відношення до розвитку праці, але не враховував, що виникнення праці і людини тісно пов'язані з численними природними факторами, об'єднаними у цілісну екосистему. Вода для істоти, яка зробила лише перші кроки на шляху до суспільної людини, була визначальним чинником її життєдіяльності, але в умовах вічної мерзлоти принаймні половину року вона мусила обходитись без неї, чого припустити ніяк не можна. Думати, що пралюдина могла одержувати воду зі снігу та льоду, теж не можна, бо для цього треба було мати вогонь. Освоєння вогню — досить складний процес, і він не відомий на озлодайській стадії розвитку. Фактично Ю. О. Мочанов ставить дрізеньку пралюддину в умови, які для неї означали вірну і неминучу смерть.

Маємо можливість заявити, що вогнище антропогенезу у вічній мерзлоті — це висновок, який не має наукової вартості і може оцінюватись як курйоз, що народився, як це часто буває, в гонитві за сенсацією. Тим більше, що кісткових залишків викопних мавп та найдавніших пралюдей у зоні вічної мерзлоти немає. Оцінка археологічних знахідок, виявлених Ю. О. Мочановим, вимагає надзвичайної обережності і врахування всіх факторів розвитку, включаючи і екологічні. Опора лише на формально-типологічні ознаки археологічного матеріалу у такій важливій комплексній міждисциплінарній проблемі, якою є теорія антропогенезу, до істини не веде: вона може лише породити ілюзії, які не витримують серйозної наукової перевірки.

Для своєї монографії Ю. О. Мочанов як епіграф взяв вислів Ж.-Б. Ламарка: «Людина, маючи справу з фактами, приречена вичерпати всі помилки, перш ніж оволодіти істиною». Епіграф підібрано досить вдало. Ю. О. Мочанов припустився багатьох теоретичних помилок і створив суперечливу конструкцію, яка вимагає серйоз-

ного перегляду на шляху до істини. Сучасна методологія стверджує, що на істинність може претендувати лише та наукова концепція, котра логічно вписується в широкі теоретичні полісистеми. У випадку з рецензованою монографією все сталося навпаки: її основні висновки суперечать всій сумі теоретичних надбань науки про людину та її місце в світі.

За оригінальністю думки автора книги приховується надто приблизне, по суті буденне розуміння ним основоположних характеристик соціального і біологічного життя людини, котре є достатнім для організації нашого повсякденного життя, але замалим для теоретичних досліджень. Звідси випливають помилки, які не дозволяють йому ввійти на шлях об'єктивного відтворення праісторії людства. Ю. О. Мочанов цілком щиро стверджує, що він спирається на факти і тільки факти, але чомусь не усвідомлює того, що будь-які показники лише тоді набувають статусу наукових фактів, коли вони інтерпретуються з точки зору певної теоретичної концепції. Факти як такі, поза концептуальним осмисленням — це ілюзія об'єктивності, і не розуміння цього — означає стати на шлях створення наукових забобонів.

Завершуючи розгляд монографії, можна було б ще раз сказати, що вона написана на низькому теоретичному рівні і тому не може вважатись здобутком науки. Але це було б не зовсім вірно. Справа у тому, що для окреслення шляхів поступального розвитку наукової думки важливе значення мають не лише праці, в яких формулюються принципово нові теоретичні завдання або вирішуються старі проблеми, але й роботи, які найповнішою мірою відбивають кризові явища в науці. До таких праць належить і монографія Ю. О. Мочанова. Ті помилки та недоречності щодо теорії походження людства, які розкидані по сторінках різних археологічних видань, у цій монографії знайшли свій концентрований і дуже наочний вияв. Тут і відвертий філософський нігілізм, і пануючий в археології палеоліту невинуватий монополізм на вирішення проблеми походження праці, і нерозуміння міждисциплінарного характеру питання походження людства, що вимагає від археології палеоліту нетрадиційних методологічних зусиль, і широке цитування робіт, котрі не стосуються безпосередньо проблеми і лише створюють видимість солідної аргументації, і нестримний потяг до сенсаційності. У результаті стає ясно те, що сталося: висновки Ю. О. Мочанова не сприймають не лише фахівці, які послідовно відстоюють теоретичний рівень розробки проблеми, але і ті археологи, котрі, як і сам автор книги, не виходять за межі суто емпіричного її бачення. Це ознака серйозної кризи. Книга Ю. О. Мочанова, як жодне інше археологічне видання з питань походження людства, демонструє необхідність серйозних зрушень у методичній оцінці археологічних джерел, бо ми дійшли до краю, і торованою дорогою далі рухатись нікуди.

На останній сторінці своєї монографії Ю. О. Мочанов стверджує, що людський розум не міг з'явитись шляхом тривалого еволюційного розвитку. На його переконання, «розум з'являється на планеті Земля, після майже чотиримільярдної еволюції органічного світу, раптово і, як свідчать найдавніші знаряддя людини в Африці та Північній Азії, в розвиненому вигляді» (с. 172). Спрощене розуміння праці як такої та ігнорування проблеми її становлення в антропогенезі приводить Ю. О. Мочанова до ігнорування проблеми генезису людського інтелекту і зводить виникнення цих найважливіших соціальних феноменів до раптового і незрозумілого з позицій історизму миттєвого акту. Як бачимо, в уяві автора цитованих слів і суспільна людина, і культура як сукупність матеріальних та духовних умов її існування з'являються раптово, причому не в генетично вихідних формах, а в готовому розвиненому вигляді. Це означає, що антропогенез як тривалий і надзвичайно складний процес становлення людства викреслюється з його власної історії.

Закінчуючи монографію, Ю. О. Мочанов пообіцяв наступну книгу присвятити походженню людського розуму. Якщо ця книга буде написана у такому ж теоретико-методологічному ключі, то нам залишається лише поспівчувати її читачам і самому автореві.

Примітки

¹ Алексеев В. И. Становление человечества. — М., 1984. — С. 129, 130, 135.

² Флули Р. Еще один неповторимый вид. Экологические аспекты эволюции человека. — М., 1990. — С. 135—141.

СТВОРЕНО УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ МУСА

Міжнародна унія слов'янської археології (МУСА), заснована у Варшаві 15 вересня 1965 р., протягом кількох десятиліть проводила координацію вивчення слов'янських старожитностей у багатьох країнах. Для періодичного підбиття підсумків та планування наступних робіт провадились Міжнародні конгреси слов'янської археології, на яких збирались як провідні, так і молоді спеціалісти, встановлювались нові наукові контакти, відпрацьовувалась структура самої унії. На останньому VI конгресі, що відбувся в Новгороді (Росія) в 1996 р., було вирішено створити Національні комітети — філії МУСА, основними завданнями яких повинні стати: координація славістичних досліджень в окремих державах, проведення конференцій різних рівнів, здійснення інформаційних зв'язків між Радою унії і членами МУСА в своїй країні.

21 травня 1997 р. у Києві відбулися установчі збори, на яких було прийняте рішення про створення Українського Національного комітету (УНК) цієї міжнародної наукової організації. Офіційний центр УНК МУСА і його архів будуть знаходитись в Інституті археології НАН України, а керівними органами стануть Загальні збори, Рада та Голова УНК. Окрім вивчення слов'янських старожитностей різних історичних періодів у поєднанні археологічних матеріалів з даними інших історичних дисциплін (лінгвістика, антропология, нумізмати́ка та інші), метою УНК визначено дослідження взаємовпливів слов'ян з сусідніми етносами, їх виділення зі складу давньої індоевропейської спільності.

Головою УНК й головою Ради обрано академіка НАН України П. П. Толочка. До складу Ради УНК МУСА крім нього ввійшли науковці, що працюють в Інститутах археології та українознавства НАН України (В. Д. Баран, О. П. Моця, Г. Ю. Івакін, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, В. Л. Миц, В. М. Цигилник), а також в університетах та педагогічних інститутах різних регіонів: Е. А. Балагурі (Ужгород), Й. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), В. П. Коваленко (Чернігів), В. К. Міхеев (Харків), Л. П. Михайлина (Чернівці), М. М. Кучінко (Луцьк).

Слід побажати новій структурі Міжнародної унії слов'янської археології ефективної роботи у царні вивчення слов'янських старожитностей в Україні.

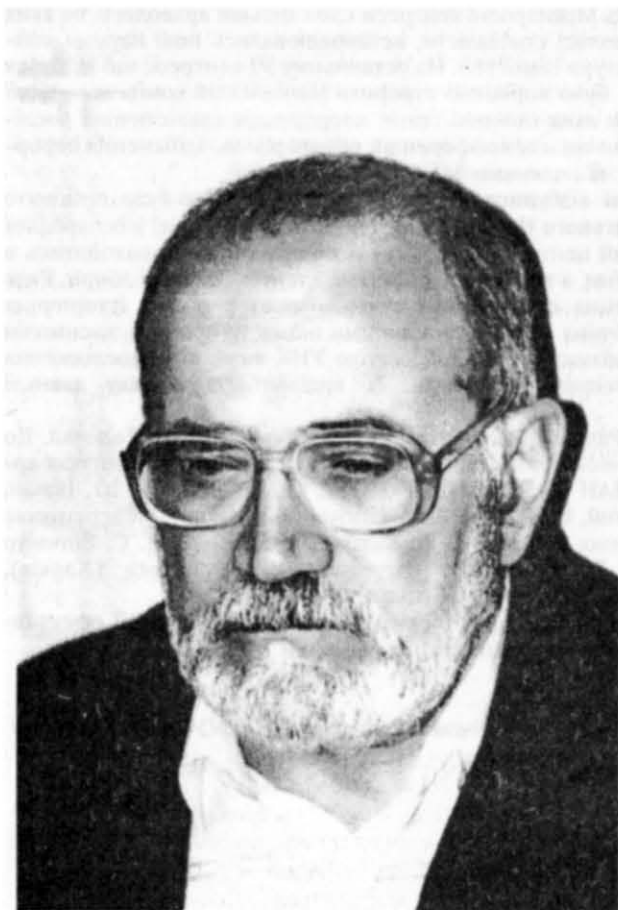
Вчений секретар УНК МУСА О. П. Моця

ВІТАЕМО ЮВІЛЯРІВ

ДО 60-річчя
ВОЛОДИМИРА
НИКИФОРОВИЧА СТАНКА

Цього року відомому вітчизняному археологу, досліднику історії первісного суспільства, професору Володимирі Никифоровичу Станку виповнилося шістдесят років.

В. Н. Станко народився 19 лютого 1937 р. в с. Тернівка (нині м. Миколаїв) у селянській болгарській родині. Після закінчення школи він вступає до історико-філологічного факультету університету м. Ростова-на-Дону, потім вчиться на історичному факультеті Одеського університету. Тут він уперше зацікавився археологією, познайомившись з такими видатними фахівцями у цій галузі, як М. Ф. Болтенко та П. О. Каришковський. Дипломна робота В. Н. Станка була присвячена історії археології: «Становлення і розвиток археології в Одесі». Однак вирішальну роль у становленні наукових інтересів Володимира Никифоровича відіграло знайомство з всесвітньо відомим археологом П. Й. Борисковським, яке відбулось на розкопках Великої Акаржі. Під впливом цього дослідника В. Н. Станко цілком зосереджується на

археології кам'яного віку і в 1965 р. вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР, де його науковим керівником стає С. М. Бібіков — видатний теоретик археологічної науки. Достроково захистивши в 1967 р. кандидатську дисертацію, В. Н. Станко повертається до Одеси. Тут його подальша наукова і педагогічна діяльність пов'язана з двома установами: відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України, який створюється в 1976 р. за його ініціативою і під його безпосереднім

керівництвом, та історичним факультетом Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова.

Працюючи на історичному факультеті, В. Н. Станко створює кафедру археології та етнології України, яку і очолює з перших днів її існування. При кафедрі відкрито лабораторію археології та етнографії Степової України, де засереджено матеріали археологічних та етнологічних досліджень кафедри, в т. ч. колекція пізньопалеолітичної пам'ятки Анетівка 2. З 1993 р. В. Н. Станко — декан історичного факультету. Він докладає багато зусиль до оптимізації роботи факультету, поліпшення учбового процесу та створення науково-педагогічного центру з археології та етнології. У 1996 р. його зусиллями на історичному факультеті відкрито спеціальність — археологія.

За ці роки В. Н. Станком багато зроблено в суто науковому плані. Він очолює ряд новобудовних експедицій у Північному Причорномор'ї, у процесі яких було відкрито багато різноманітних археологічних пам'яток на півдні України. Зокрема, під час дослідження мезолітичного поселення Мирне, ним було запроваджено найновішу методику розкопок, що дозволило створити комплексну теорію вивчення господарсько-побутових комплексів мезоліту. На основі цих досліджень В. Н. Станком була видана монографія «Мирное. Проблема мезоліта степей Северного Причерноморья» (К., 1982) і захищена докторська дисертація. У 1978 р. він відкриває новий комплекс стоянок первісної людини поблизу с. Анетівка Миколаївської обл. За матеріалами цих пам'яток у співавторстві зі своїми колегами була видана монографія «Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2» (К., 1989) і успішно розробляються ним та його учнями складні питання історії стародавніх мисливців на бізона в степах Північного Причорномор'я.

Теоретичні концепції В. Н. Станка, в яких він розробляє питання палеоекології, палеоекономіки, палеосоціології та духовної культури первісних суспільств на терені сучасної України, були викладені в низці доповідей на міжнародних форумах та публікаціях у вітчизняних та закордонних наукових виданнях.

У своїх дослідженнях В. Н. Станко прагне, по-перше, до глибокого знання історичних фактів (археологічних джерел), а, по-друге — до широкого їх осмислення в контексті загального культурно-історичного процесу, у співвідношенні і взаємодії суспільства та природи.

Вітаючи Володимира Никифоровича з ювілеєм, його численні учні, колеги та друзі бажають йому міцного здоров'я, довгих років служіння науці та подальших творчих досягнень та відкриттів.

ДО 70-РІЧЧЯ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВИЧА БАРАНА

Відомому українському вченому — члену-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору, лауреату Державної премії України Володимиру Даниловичу Барану виповнилось 70 років.

Він народився 9 серпня 1927 р. в с. Дем'янів Галицького р-ну нинішньої Івано-Франківської обл. Після закінчення початкової школи в рідному селі В. Д. Баран вчився у неповній середній школі в м. Бурштині. Продовжив освіту лише після тяжких років німецько-фашистської окупації, закінчивши Рогатинське педагогічне училище. Остаточно він обрав свій майбутній фах 1946 р., коли вступив до історичного факультету Львівського педагогічного інституту. З 1950 р. починається відлік трудового стажу В. Д. Барана.

Відколи В. Д. Баран був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук (1953 р.), професійна діяльність ювіляра пов'язана з археологією. Вже перші експедиційні дослідження визначили коло наукових інтересів В. Д. Барана — вивчення проблеми походження та ранньої історії слов'ян. Цим питанням присвячено

і перші публікації, що з'явилися 1955 р. 50-ті рр. стали визначальними у вивченні ранньослов'янських пам'яток. Починаючи з цього часу, старожитності VI—VII ст. посіли чільне місце у дослідженнях зі слов'янської археології. Пам'ятки Подністров'я римського часу склали джерельну базу кандидатської дисертації, яку В. Д. Баран захистив у 1958 р. Перша монографія дослідника «Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин» побачила світ 1961 р.

Упродовж 1960—1964 рр. Володимир Данилович проводить дослідження в зоні Бурштинської ДРЕС. Завдяки розкопкам на поселеннях Ріпнів I, II, Ракобути, Зелений Гай, Бовшів I, II, Звинячин, Підріжжя, Макарівка, Дем'янів значно збільшується джерельна база для вивчення етнокультурних процесів, що відбувались у Подністров'ї в I тис. н. е. Вчений активно розробляє проблему формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей

на основі своєрідної групи черняхівських пам'яток.

В 1967 р. В. Д. Баран викладає на історичному факультеті Львівського університету, де обіймає посаду доцента кафедри історії УРСР. З 1969 р. діяльність Володимира Даниловича Барана пов'язана з Інститутом археології НАН України, де він працює заступником директора, в. о. директора, а з 1974 р. завідувачем відділом слов'янської археології, створеним завдяки його ініціативі.

Введенню до наукового обігу нових, відкритих і досліджених В. Д. Бараном ранньослов'янських пам'яток VI—VII ст. Подністров'я, було присвячено монографію «Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю» (1972 р.). Нові матеріали і розробки склали основу докторської дисертації, що була успішно захищена в 1973 р.

Наступним кроком у вивченні старожитностей регіону стала узагальнююча монографія «Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу)» (1981). У центрі праці стоїть проблема участі черняхівського населення у процесах формування праязької культури, що належала ранньосередньовічним слов'янам.

Широкі дослідження ранньослов'янських поселень другої половини I тис. н. е. Рашків I, II, III протягом 1975-1978 рр. дозволили всебічно вивчити розвиток слов'янського села як явища ранньосередньовічного суспільства. Поселення Рашків III —перше селище праязької культури, де існувало понад

100 жител, досліджено повністю. Введенню до наукового обігу цих матеріалів присвячено монографію «Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков)» (1988).

Етапним є дослідження поселення поблизу с. Теремці Хмельницької обл. в 1979—1980 рр. Матеріали цього поселення разом з іншими комплексами кінця IV—V ст., що охоплюють велику територію і тягнуться вздовж межі лісової та лісостепової смуги від верхів'їв Псла на сході до верхів'їв Південного Бугу, Пруту і Дністра на південному заході, дозволили виділити окремий хронологічний етап, що передус старожитностям VI—VII ст.

Саме проблема формування слов'янської етнокультурної спільності досліджується в колективній монографії «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990), відповідальним редактором і натхненником якої був В. Д. Баран. Робота підсумовує багаторічні дослідження працівників відділу слов'янської археології. Нова концепція етногенезу слов'ян, розроблена В. Д. Бараном та колективом відділу, полягає у виділенні слов'янських пам'яток серед поліетнічних культур першої половини I тис. н. е. на території України і ретроспективою прив'язки їх до чітко визначених слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.

Державна премія України в галузі науки і техніки (1991 р.) стала об'єктивною оцінкою внеску науковців відділу, насамперед В. Д. Барана, в розвиток української археології.

В. Д. Баран є автором понад 170 друкованих праць, має 6 авторських і є співавтором 7 колективних монографій. Наукові праці ювіляра є вагомим внеском у вивчення проблеми ранньої історії слов'ян.

Визнанням плідної наукової роботи В. Д. Барана стало обрання його членом-кореспондентом НАН України в 1995 р.

Під керівництвом В. Д. Барана сформувалась наукова школа археологів-славістів, підготовлено й захищено 12 кандидатських дисертацій. У відділі пройшли апробацію 5 докторських дисертацій.

В. Д. Баран систематично виступає з доповідями на регіональних і міжнародних конференціях, конгресах, симпозіумах і семінарах з проблем історичного розвитку населення Східної і Центральної Європи. Внесок ювіляра в розвиток європейської археології належним чином відзначено на міжнародному рівні. В. Д. Баран є членом Бюро Постійного виконавчого комітету Унії слов'янської археології, почесним членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту. Його монографія, присвячена дослідженню ранньослов'янських поселень поблизу с. Рашків, була видана у ФРН (1986 р.). Протягом 1981—1991 рр. Володимир Данилович Баран працював у складі спільної німецько-української експедиції, що вивчала старожитності в м. Ольденбурзі (Німеччина).

Ювіляр і зараз плідно працює. Своє 70-річчя він зустрічає на археологічних дослідженнях Давнього Галича; готує чергову монографію, присвячену пошукам історичних коренів слов'янства за даними археології. Бажасмо Володимир Даниловичу здійснення усіх творчих задумів та міцного здоров'я на довгі роки життя!

НАШІ АВТОРИ

БІЛЕЦЬКИЙ Сергій Васильович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІІМК РАН (Росія, м. С.-Петербург). Фахівець у галузі давньоруської археології.

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЖУРАКОВСЬКИЙ Болеслав Станіславович — директор Кустинської середньої школи Рівненської області. Вивчає давню історію України.

ЗАСЦЬ Іван Іванович — кандидат історичних наук, доцент Вінницького педінституту. Фахівець у галузі трипільської культури.

КОШ Вадим Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець в галузі первісної археології.

МАМЧИЧ Тетяна Іванівна — кандидат математичних наук, доцент Луцького педагогічного інституту.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, зав. відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. Фахівець у галузі давньоруської археології.

МОШКОВА Марина Глібівна — доктор історичних наук, зав. відділом скіфо-сарматської археології ІА РАН (Росія, м. Москва). Фахівець у галузі скіфської археології.

НІКОЛОВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології енеоліту та доби бронзи Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович — доктор філософських наук, доцент Київської академії мистецтва. Досліджує загальні закономірності розвитку людства.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПЕТРІН Валерій Трохимович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології та етнографії Сибірського відділення РАН (Росія, м. Новосибірськ). Фахівець у галузі первісної археології.

ПРЯХІН Анатолій Дмитрович — доктор історичних наук, професор Воронежського педуніверситету. Фахівець у галузі первісної археології.

ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РИЧКОВ Микола Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

РОЗДОБУДЬКО Михайло Віталійович — старший науковий співробітник археологічного відділу Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника. Вивчає давню історію України.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав. відділом археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець з проблем антропогенезу.

СМИРНОВА Галина Іванівна — доктор історичних наук, зав. відділом історії первісної культури Ермітажу (Росія, м. С.-Петербург). Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — старший науковий співробітник археологічного відділу Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника. Вивчає давню історію України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БСЭ	— Большая советская энциклопедия
ВАУ	— Вопросы археологии Урала
ВГУ	— Воронежский государственный университет
ВИ	— Вопросы истории
ВФ	— Вопросы философии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
КГПИ	— Куйбышевский государственный педагогический институт
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии
КСИМК	— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
КСИЭ	— Краткие сообщения Института этнографии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКАЭН	— Международный конгресс антропологических и этнографических наук
МУСА	— Международная уния славянской археологии
ПИМК	— Проблемы истории материальной культуры
СА	— Советская археология
САН	— Свод археологических источников
СГУ	— Саратовский государственный университет
СЭ	— Советская этнография
Тр. ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
УЗСГУ	— Ученые записки Саратовского государственного университета
ФЭ	— Философская энциклопедия

СОДЕРЖАНИЕ

От Главного редактора	3
БУНЯТЯН Е. П. В. Ф. Генинг: страницы жизни и творчества	4
Статьи	
ГЕНИНГ В. Ф. Кредо социоисторического направления современной археологии	7
ПАВЛЕНКО Ю. В. Структура и развитие этнической общности	15
КОЕН В. Ю. К проблеме типологии этнических общностей (по материалам финального палеолита Средиземноморской области)	25
БУНЯТЯН Е. П. Скотоводство и образ жизни	32
ПУСТОВАЛОВ С. Ж. Реконструкция численности катакомбного населения по курганным погребениям Северного Причерноморья	40
ПРЯХИН А. Д. К выделению мосоловского горизонта эпохи поздней бронзы евразийской степи и лесостепи	49
СМИРНОВА Г. И. Об этнокультурных изменениях в развитии среднеднепровского региона в VII в. до н. э.	57
Публикации археологических материалов	
ОТРОШЕНКО В. В. Четырехкамерные склепы синташтинской эпохи	66
МОШКОВА М. Г. Фибулы кочевников Южного Приуралья	72
ПЕТРИИ В. Т. Палеолитическое нещерное святилище на границе Европы и Азии (Южный Урал)	81
Дискуссии	
ЗАХАРУК Ю. Н. К вопросу об исходных принципах археологии	88
РЫЧКОВ Н. А. Реконструкция прошлого в археологии	93
К методике археологических исследований	
НИКОЛОВА А. В., МАМЧИЧ Т. И. К методике классификации посуды ямной культуры	101
ПАЧКОВА С. П. Специализированное производство у племен зарубинецкой культуры	115
Новые открытия и находки	
ЖУРАКОВСКИЙ Б. В., ЗАЕЦ И. И. Обеспечение водой трипольских поселений	135
РАЗДОБУДЬКО М. В., ТЕТЕРЯ Д. А. Материалы к датировке перемыславских «змеевых» валов	139
БЕЛЕЦКИЙ С. В. К атрибуции княжеского знака на граффити № 75 из Софии Киевской	141
Рецензии	
СМИРНОВ С. В. Ю. А. Мочанов. Древнейший палеолит Диринга и проблема внетропической прародины человечества.— Новосибирск: Наука, 1992.— 224 с.	146
Хроника	
МОЦЯ А. П. Создан украинский национальный комитет МУСА	153
Поздравляем юбиляров	
К 60-летию Владимира Никифоровича Станко	154
К 70-летию Владимира Даниловича Барана	155
Наши авторы	158
Список сокращений	159

ДО ЗНАВЦІВ ТА ШАНУВАЛЬНИКІВ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

«Археологія» — єдиний у нашій країні науковий журнал з проблем давньої історії та археології України.

На сторінках журналу читачі знайдуть детальну інформацію про археологічні розкопки пам'яток ~~культури~~ — від первісності до середньовіччя — на території України та в інших регіонах світу, теоретичні статті, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток, ~~історичні~~ питання, біографічні матеріали, хроніку ~~та дубрику~~. «На допомогу вчителю», розраховану на викладачів середніх шкіл.

Ми сподіваємось, що наш журнал допоможе читачеві, який просто цікавиться історією України, ~~краще~~ орієнтуватися в проблемах давньої історії, ~~культури~~ та археології, стане для нього виданням, в ~~якому~~ докладно й на високому науковому рівні висвітлюються всі проблеми й надбання сучасної української археологічної науки.

Журнал виходить 4 рази на рік.

У розорібний продаж не надходить.

Передплатити журнал **«Археологія»** на 1998 рік можна у будь-якому поштовому відділенні.

Передплатний індекс **74006**

Попереоні числа «Археології» можна придбати в бібліотеці Інституту археології за адресою:

м. Київ,
пр-т Героїв Сталінграда, 12
(Оболонь)

ІНДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1997. № 3. 1—160